

АРХЕОЛОГІЯ

XVIII

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XVIII

КИЇВ

1965

В томі вміщено статті, публікації і повідомлення, в яких розглядаються нові археологічні матеріали з різних періодів стародавньої історії України — від палеоліту до епохи Київської Русі.

Книга призначена для археологів та істориків стародавнього суспільства, викладачів вузів, працівників музеїв, студентів.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок,*
Ю. М. Захарук, О. І. Тереноцкін, Л. М. Славін,
Р. О. Юрія (відповідальний секретар)

С Т А Т Т І

В. П. ПЕТРОВ

ПРО ЗМІНУ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР НА ТЕРИТОРІЇ УРСР У V ст. н. е.¹

Проблема зміни археологічних культур на території Подніпров'я — Подністров'я в середині I тисячоліття н. е.— одна з провідних проблем в історичній і археологічній літературі. Йдеться про перехід від черняхівської культури першої половини I тисячоліття н. е. до нової, істотно відмінної культури наступної доби, що набуває загального поширення на тій самій території в третій чверті I тисячоліття н. е.

На сьогодні значення черняхівської культури, відкритої В. В. Хвойкою в 1899—1900 рр., остаточно з'ясоване. «Черняхівська культура II—V ст. являє собою надзвичайно важливе історичне явище, без врахування якого неможливо побудувати історію Східної Європи в I тисячолітті н. е., не можна зрозуміти ані долі племен великого переселення народів, ані передісторії Київської Русі»², — зазначається в редакційній статті збірника, присвяченого публікації черняхівських археологічних пам'яток. Саме на I тисячоліття н. е. припадає поява на арені світової історії слов'ян під їх власним ім'ям, а також початок і розвиток слов'яно-візантійських взаємин.

Питання про слов'яно-візантійські взаємини VI—VII ст. неодноразово піднімалося в радянській історичній науці. Але дослідники (як візантологи, так і славісти) цікавились майже виключно однією проблемою — слов'янськими вторгненнями на Балкани, слов'яно-візантійськими війнами, завоюванням і колонізацією Балканського півострова.

У історіографічному огляді літератури, присвяченої слов'яно-візантійським взаєминам, акад. В. І. Пічета в 1947 р. констатував: «Дослідники прагнули дати відповідь на два питання: по-перше, до якого часу слід віднести початок міграції на Балканський півострів, та, по-друге, які були наслідки її для Східно-Римської (Візантійської) імперії»³. На думку О. В. Мішуліна, завдання слов'яно-візантійських досліджень полягає в тому, щоб «простежити, яка була історична роль народів Східної Європи, головним чином слов'ян, в долі Римської імперії». «Для цього,— зазначав він,— треба простежити історію слов'янських воєнних походів в боротьбі з Римською імперією»⁴. Дослідник М. В. Лев-

¹ Стаття друкується в порядку постановки проблеми про взаємини слов'ян і Візантії в V—VII ст. (Редколегія).

² МИА, № 82, М., 1960, стор. 5—6.

³ В. И. Пичета, Славяно-византийские отношения в VI—VII вв. в освещении советских историков (1917—1947 гг.), ВДИ, 1947, № 3(21), стор. 95.

⁴ А. В. М и ш у л и н, Древние славяне и судьбы Восточно-Римской империи, ВДИ, 1939, № 1, стор. 297.

ченко писав про «могутню експансію слов'ян»⁵, про те, що «прагнення здобичі нестримно тягло слов'ян на південь»⁶.

Не заперечуючи цілком певних історичних фактів, не можна, однак, не помітити, що посилання на експансію і вторгнення, міграції і переселення слов'ян на південь стало в історичній літературі історіографічною схемою, абстрактною формулою, прокрустовим ложем, до яких примірювалося і прикладалося кожне окрім явище і весь історичний процес в цілому. Навіть центральна проблема епохи — проблема переходу від однієї соціально-економічної формациї до іншої, проблема кризи рабовласницької системи господарства і виникнення феодальних відносин, генезису візантійського феодалізму — розв'язувалася в цьому ж аспекті «слов'янської міграції», «експансії», «руху слов'ян на південь». О. В. Мішулін писав: «Сама історія слов'янських вторгнень в імперію до певної міри відображає цей процес загибелі рабовласницької імперії і виникнення Візантії на іншій основі»⁷.

Наведені цитати дають повну уяву про існуючу концепцію слов'яно-візантійських взаємин VI—VII ст. Що ж в цій концепції безперечно слухне й прийнятне і що потребує істотних корективів і уточнень?

Історична ситуація, що склалася в середині I тисячоліття н. е., досить ясна. На зламі двох епох на арені світової історії, як уже згадувалося, з'являються слов'яни під їх власним ім'ям. Відмирає рабовласницький лад, зароджується феодалізм. Занепадає Рим — колишній могутній володар світу.

Кінець світового панування Римської держави, «варварські» вторгнення, що ведуться з метою придбання багатств, грабіжництво як вища і остаточна життєва ціль, війна, що набула для слов'янських племен, як і для всіх інших «варварських» народів, регуляриої функції народного життя (готські війни в Італії, слов'яно-візантійські війни на Балканах, колонізація слов'янами Балканського півострова), — все це окремі взаємозв'язані ланки, історично засвідчені процеси і явища, що найкраще визначають добу.

Можна сперечатися про датування початку слов'янських вторгнень на Балкани, чи слід, йдучи за М. В. Левченком, поділяти процес просування слов'ян на південь від Дунаю на два періоди: перший — «з кінця V ст. до початку VII ст.» (602 р.), коли «слов'яни проникають на Балкани швидше з метою грабіжництва, ніж з метою колонізації півострова»⁸, — та другий, після 602 р., «коли слов'яни переходят Дунай величими масами і, захопивши певну область, уже не кидають її, взявші з собою все, що можна взяти, а оселяються в ній назавжди»⁹.

Так само можна сперечатися, чи слід пов'язувати цей другий етап, тобто початок слов'янського заселення Балкан, з 602 р., як це робить М. В. Левченко, чи разом з М. Ю. Брайчевським відносити його до подій 550—551 рр.¹⁰

Однак суть справи полягає не в цьому, а в постановці самої проблеми. Жадоба багатств, грабіжництво, етнічна експансія, рух на південь — характерні риси доби, всіх «варварських» вторгнень досліджуваної епохи. Вторгнення були властиві слов'яно-візантійським відносинам, що склалися в VI—VII ст. Але треба враховувати ті істотні відміни,

⁵ М. В. Левченко, Византия и славяне в VI веке, ВДИ, 1938, № 4 (5), стор. 25; його ж, Очерки по истории русско-византийских отношений, М., 1956, стор. 24.

⁶ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 30.

⁷ А. В. Мишулін, Древние славяне и судьбы Восточно-Римской империи, стор. 304.

⁸ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 30.

⁹ Там же, стор. 31.

¹⁰ М. Ю. Брайчевский, К истории расселения славян на византийских землях, «Византийский временник», т. XIX, М., 1961, стор. 131.

якими відрізнялися вторгнення слов'ян від вторгнення гунив, алан, авар, болгар, готів, гепідів тощо.

Почнемо з географічно-просторових розмежувань. Йордан у своїй «Гетиці» (551 р.) чітко окреслив географічні кордони етнічної території слов'ян в середині VI ст. У цей час слов'яни заселяли величезну територію від Дунаю до Дністра і Дніпра на схід та до Вісли на північ. «Складени,— читаємо у Йордана,— живуть од міста Новістуна та озера, що звється Мурсіанським, до Данастра (Дністра — В. П.), а на північ до Вікли (Вісли)... Анти, найсильніші з обох (племен), поширяються від Данастра до Данапра, де Понтійське (Чорне) море вигинається дугою»¹¹. На противагу змальованій Йорданом картині єдиного етнічного слов'янського масиву в основу зазначенено вище концепції покладені «міграції», «переселення», «нестримний рух слов'ян на південь».

Дослідники довільно оперували поняттям «південь» як узагальненою абстракцією. Згадка про рух на південь породжувала антитезу «південь — північ». Слов'ян розглядали як переселенців, вихідців з різних племен, які лише десь в VI ст. з'являються на берегах Дунаю, просуваються до кордонів Візантії, не знають єдиної влади і, переходячи з місця на місце, живуть в тимчасових житлах. Натомість Йордан цілком певно говорить про племінну єдність місцевого слов'янського населення на лівобережжі Дунаю, яке він називає склавінами і вважає за сталих мешканців цієї території. Що ж до тимчасових жител, то, як показали археологічні розкопки останніх років, в таких самих напівземлянках жили слов'яни і Наддунайщина, і Побужжя, і Середнього Подніпров'я на річках Тясмині, Тетереві і т. д. Житла типу напівземлянки характерні для цього часу. Вони однакові на всій території, окресленій Йорданом.

Ніхто, звичайно, не заперечуватиме, що рух слов'ян на Балкани в VI—VII ст. мав загальноетнічний характер і що в цей процес були втягнені не тільки слов'яни Наддунайщини та Подністров'я, а й північних областей — Морави, Вісли, Прип'яті, Верхнього Дніпра. Та при всьому тому доводиться визнати, що той «південь», про який так охоче згадують дослідники, лежав для слов'ян зовсім близько, поруч, в безпосередньому сусістві з ними. За часів Йордана, в першій половині VI ст., кордони слов'янського етнічного масиву проходили по Дунаю. На лівому березі жили слов'яни, на правому була територія Візантійської імперії. Їх розмежовувала лише ріка.

Треба чітко відрізняти типи і форми переселень. Просування слов'ян на Балкани не мало характеру суцільного етнічного переселення, як це було у 'переважної більшості інших народів, зокрема у гуннів, авар, готів, гепідів і т. д. Освоюючи в VII ст. нові землі на правобережжі Дунаю, слов'яни не залишали своїх колишніх земель. Основне ядро слов'янської етнічної території в межах Дунаю, Дністра, Дніпра і Вісли лишалося непорушним. Переселення слов'ян мали характер часткових переміщень. Певна частина населення відходила, решта — залишалася.

Свідченням частковості слов'янських переселень може бути наявність тотожних племінних назв на різних слов'янських територіях. Так, племінні назви дреговичів, смолян, сіверян, дулібів, засвідчені в Подністров'ї і Подніпров'ї, зустрічаються також у західних і південних слов'ян: в Паннонії (сіверяни), Чехословаччині (дуліби), на Балканському півострові в басейнах Вардаря, Струми, Дунаю та ін.¹²

¹¹ Йордан, О происхождении и деяниях гетов, М., 1960, стор. 72, § 35.

¹² А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы русского племени, Пг., 1919, стор. 19. Вл. Георгієв назуви фортеці Скопсько в Дарданії (у Прокопія Dourboulliana Acad. IV, 4) зближує з племінною назвою древлян (див. Вл. Георгієв, Въпроси на българската

Будувати слов'янський етногенетичний процес на зразок переселення інших народів тієї доби — гуннів, авар або гето-гепідів — значить не рахуватися з історичною дійсністю, не зважати на специфіку цього процесу. Етногенетичний процес при наявності спільніх елементів, властивих для даної історичної епохи в цілому, мав у кожного окремого народу свої особливості і відміни, які виходили з його рівня розвитку, суспільного ладу, господарської бази, територіальної структури, минулого і т. д.

Слов'яно-візантійські війни VII ст. мали своїм наслідком включення Балканського півострова до масиву основних слов'янських земель, що склався ще в VI ст., а може і раніше, в першій половині I тисячоліття. Гуннські, аварські та інші вторгнення таких наслідків не мали. Гуннські, аварські, аланські племінні об'єднання носили досить ефемерний характер. Вони швидко розпадалися, а самі народи зникали. Ось що сказано в літопису про авар («обрів»): «...и бог истребил их, и умерли все, и не осталось ни одного обрина... и их нет ни племени, ни потомства».

Не важко розкрити джерелознавчі коріння викладеної концепції. При постановці даної проблеми в розпорядженні істориків досі були переважно писемні джерела, твори авторів VI—VII ст.: Прокопія, Псевдомаврикія, Феофілакта Сімокатти тощо. Це джерела високої історичної цінності, за якими можна скласти вичерпний список грабіжницьких нападів «варварів» на Візантію і визначити обсяг заподіяної ними шкоди. Характеристика слов'ян як руйнівників і паліїв, які нищать усталений лад, цілком зрозуміла в устах письменників — виразників класових інтересів візантійської рабовласницької знаті.

Слов'янські вторгнення наприкінці VI ст. яскраво зображені візантійським письменником, сучасником описуваних подій Іоанн Ефесський (506—585 рр.). Слов'яни, пише він, «спокійно живуть в римських провінціях без турбот і страху, граблячи і вбиваючи, палячи; вони збагатіли, мають золото і срібло, стада коней і багато зброї і вивчили військову справу краще ромеїв»¹³.

Це повідомлення загальновідоме. Воно дуже поширене і переходить від дослідника до дослідника, з одного твору до іншого. У згаданій редакції воно якнайкраще відповідає традиційній характеристиці слов'ян як грабіжників і вбивць. Тимчасом в основній редакції, повний текст якої перекладений Дьяконовим, обстановка, що склалася в той час, виглядає дещо інакше. В розділі 25 «Про народ склавінів та про спустошення, що їх вони вчинили у Фракії на третьому році царювання кроткого царя Тіберія» (573—582) читаємо: «Вони (склавіні — В. П.) стрімко пройшли крізь цілу Елладу, країни Фессалоніки і всієї Фракії і підкорили багато міст і фортець. Вони спустошили і спалили їх, взяли полонених і зробилися панами на землі. Вони осіли на ній панами, як на своєму, без страху. Ось протягом чотирьох років і досі... вони розтікалися по землі, осіли на ній і поширилися по ній тепер, поки попускає бог. Вони чинять спустошення і пожежі і захоплюють полонених, так що біля самої зовнішньої стіни [поблизу Царгороду] вони захопили царські табуни, багато тисяч голів та іншу різну [здобич]. Оце і досі [до 895 року] вони залишаються, живуть і спокійно перебувають

етимологія, Софія, 1958, стор. 73, 82). Щоправда, в деяких випадках тотожна племінна назва могла з'являтися відповідно до місцевих ландшафтно-географічних умов (древовічі від слова «дрягва», «дрегва» — «болото»; древляне — від слів «дерево», «ліс»), але і в цьому випадку мовний процес етнонімічного словотворення залишався той самий.

¹³ А. В. Мишулін, Древние славяне и судьбы Восточно-Римской империи, стор. 302; його ж. Древние славяне в отрывках греко-римских и византинских писателей по VII век, ВДИ, 1941, № 1, стор. 252; Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, 1939, № 1, стор. 325.

в країні рomeїв — люди, що не наважувалися [давніше] виходити з дрімучих лісів і не знали, що таке зброя, крім двох або трьох дротиків»¹⁴.

На жаль, цей варіант тексту звичайно обминають, хоч саме він і заслуговує на особливу увагу. Перейшовши через Дунай і вторгнувшись в межі Візантії, слов'яни ламають імперську оборонну систему. Вони знищують фортеці, руйнують і палять міста, інакше кажучи, до-лають опір військових і урядово-адміністративних центрів. Після цього слов'яни оволодівають територією: «зробились панами на землі», «осіли на ній і поширились по ній», «осіли на ній панами, як на своєму», повторює письменник, немов бажаючи підкреслити головне в їх поведінці на захопленій території. Слов'яни — «прості люди» — не зустріли опору на місцях. Вони осіли «на землі» «без страху». Це — принципово важливе свідчення, що вносить ясність в розстановку класових сил. Суспільні низи Візантійської держави були на боці «варварів», хліборобів-общинників, що підривали основи рабовласницького ладу Східно-Римської імперії.

Цікавим є питання про час слов'яно-візантійських взаємин. Як згадувалося, візантійські автори в своїх звістках про слов'ян обмежуються рамками VI—VII ст. З таким обмеженням не можна погодитись. Цілком очевидно, що слов'яно-візантійські взаємини слід фіксувати не з моменту слов'янських вторгнень, а з того часу, коли слов'янська етнічна територія сформувалася в межах Дунаю, Дністра і Вісли, як це відзначив вже для середини VI ст. Йордан. Взаємини між слов'янами і Візантією повинні були накреслитися вже тоді, коли з початком занепаду політичної могутності Римської держави столиця імперії в 330 р. була перенесена на береги Чорного моря в м. Візантій (згодом перейменований на Константинополь) та Східно-Римська імперія остаточно відокремилася від Західно-Римської (395 р.).

Отже, слов'яно-візантійські взаємини повинні досліджуватись не в межах окремого етапу, а в усьому обсязі, в цілому, починаючи з IV—V ст., з моменту розпаду єдиної Римської держави на Західно-Римську й Східно-Римську імперії.

Та справа не лише в розширенні хронологічних рамок, а також у змісті проблеми. Зводячи відносини слов'ян і Візантії до вторгнень і завоювань, дослідники обмежувалися одним аспектом проблеми, хоч обсяг обговорюваних питань значно ширший.

З занепадом Риму руйнується вся система відносин, яка в умовах світового панування Римської держави зв'язувала місцеве населення Подунав'я—Подністров'я і Північного Причорномор'я з економікою, політикою і культурою Риму. За нових часів створюється нова система економічних, політичних і культурних зв'язків уже не з Римом, а з Візантією. Саме ці зв'язки треба покласти в основу наших досліджень.

Досі ми поєшлиались на писемні джерела. За браком останніх при висвітленні періоду IV—V ст. звернемося до археологічних матеріалів і археологічної характеристики епохи.

Розкопки підтвердили наявність грунтовних змін в матеріальній культурі Подунав'я—Подніпров'я десь близько середини I тисячоліття. Як зазначалося на початку статті, матеріальна культура першої половини тисячоліття представлена черняхівською культурою, пошиrenoю суцільно на всьому просторі від Десни до верхів'їв Вісли та від Дніця до Дністра. Тобто вже в IV—V ст. деякою мірою позначаються контури того просторового масиву від Дунаю і Дністра до Дніпра і Вісли, про який в 50-х роках VI ст. писав Йордан.

Як відомо, В. В. Хвойка датував черняхівську культуру II—V ст. На новому етапі, десь на межі V ст., черняхівську культуру засту-

¹⁴ А. Дьяконов, Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах, VI—VII вв., ВДИ, 1946, № 1, стор. 32; 895 рік селевкідів відповідає 583—584 рр. н. е.

пає інша археологічна культура з відмінними типологічними ознаками.

Щоправда, останнім часом неодноразово робилися спроби перевігнути датування, запропоноване Хвойкою, і розширити хронологічні рамки пам'яток черняхівського типу, пересунувши верхню межу цієї культури з V ст. на VI і навіть VII ст. Звідси робилися дальші висновки. Заперечувалася теза, висунута Хвойкою, про окремий період, що розмежовує черняхівську добу і добу Київської Русі. Натомість висувалося твердження про безперервний процес розвитку протягом всього тисячоліття, про генетичний зв'язок черняхівської культури і Київської Русі. Згідно з цим поглядом, культура Київської Русі виростає з черняхівської, витворюється на її ґрунті¹⁵.

Чи існує генетичний зв'язок між черняхівською культурою і культурою наступного часу? Звичайно, між археологічними пам'ятками черняхівської культури і пам'ятками наступної, післячерняхівської доби існують зв'язки. Це цілком ясно, й інакше не могло бути¹⁶. Так само слід сподіватися, що польові дослідження вже в найближчі роки дозволять виявити пам'ятки або проміжного типу, або такі, що безпосередньо заступають на тій або іншій території класичні черняхівські.

Черняхівська культура — найбільше досягнення в розвитку матеріальної культури Подніпров'я та суміжних з нею територій за пізньо-античних часів. В свою чергу, культура Київської Русі — кінцева, завершальна ланка в процесі розвитку матеріальної культури післячерняхівських часів. Окрема доба, поділена на кілька етапів, які послідовно заступають один одній протягом VI—IX ст., розмежовує обидва ці періоди — Черняхів та Київську Русь. Хвойка, виділяючи ці три періоди — черняхівську добу, післячерняхівську добу та добу Київської Русі, — мав цілковиту рацію. Для заперечення періодизації, розробленої ним, у нас поки що немає достатніх підстав.

Злам, що відбувся десь близько середини I тисячоліття, позначився на всіх характерних ознаках черняхівської і післячерняхівської культур: типологічному розташуванні поселень, конструкції жител, складі інвентаря, типах металевих виробів, кераміки, прикрас, обрядів поховань і т. д.

Поселення черняхівських часів були пов'язані переважно з широкими просторами відкритих плато. Вони розташовувалися на невисоких і плоских схилах по береговому краю плато поблизу річки або дрібного струмка. За нової доби топографія поселень істотно змінюється. Люди залишають свої давні відкриті поселення. З берегових схилів

¹⁵ Є. Махно, Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 175; і ї ж, Пам'ятки культури «полів поховань» черняхівського типу, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 76; М. Ю. Смішко, Раннеславянська культура Поднестров'я в світі нових археологіческих даних, КСІИМК, вип. 44, М., 1952, стор. 81. Найдокладніше цю концепцію розвинув М. Ю. Брайчевський. Він говорить про «безперервний розвиток культури полів поховань в культуру Київської Русі» і датує черняхівську культуру часом з II до середини VII ст. «З цього часу вже починається процес витворення Київської Русі». Див. М. Ю. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст., Археологія, т. IV, стор. 50; його ж, Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 42; його ж, Про етнічну принадлежність черняхівської культури, Археологія, т. X, К., 1957, стор. 15, 17, 24.

¹⁶ Типологічні зв'язки черняхівської доби з наступною, післячерняхівською простижуються особливо в ліпній кераміці. З цього погляду на особливу увагу заслуговують спостереження В. Д. Барана. «Можна підтвердити, — пише він, — факт типологічної близькості ліпного посуду культури полів поховань і посуду слов'янських пам'яток початку другої половини I тисячоліття на території Верхнього Подністров'я і верхів'я Західного Бугу, що, хоч і не вирішує питання про їх співвідношення, все ж таки вказує на наявність у них деяких спільних рис». Див. В. Д. Баран, До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу, МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 87—88; його ж, Поселение первой половины I тысячелетия и. э. у с. Черепин Львовской обл., Львов, 1958, стор. 15.

плато вони переселяються на річки, в річкові і болотні заплави. Поселення розташовуються на невисоких ізольованих острівцях, відокремлених від корінного берега, на відрубних останцях, оточених болотами і озерцями, зарослими очеретом и загубленими в густих хащах дрібного чорнолісся¹⁷.

Візантійські автори VI—VII ст. добре знали це. За повідомленням Псевдомаврикія, «вони (слов'яни і анти) оселяються в лісах, біля непрохідних рік, боліт і лісів»¹⁸. Йордан, згадуючи про сучасних йому склавінів, писав: «Замість міст у них болота і ліси»¹⁹. За Іоанном Ефесським, слов'яни — мешканці «дрімучих лісів»²⁰. Наведені вище свідчення візантійських письменників збігаються з даними розкопок. Дані археології дають нам можливість внести конкретний зміст в повідомлення давніх авторів. Для нас стають ясними як згадки про слов'янські селища біля «рік, боліт і лісів», так і протиставлення у Йордана міст, з одного боку, та боліт і лісів,— з другого.

Разом з тим з'ясовується ще один немаловажний факт, а саме, що слов'яни Подунав'я і Полісся VI ст., про яких писали Йордан та інші автори, селилися в тих самих топографічно-ландшафтних умовах, що й їх сородичі — слов'яни Середнього Подніпров'я, Побужжя і прип'ятського Полісся.

На новому етапі, за післячерняхівських часів, змінюється не лише тип поселень, а й тип жител. Житла на черняхівських поселеннях II—V ст. являли собою наземні будівлі розміром 25—35 м². Вони зводилися, як і донедавна селянські хати, на дерев'яному каркасі з нетовстих стояків, зі стінами, плетеними з лози і обмазаними глиною²¹. Зміни топографічних умов викликали відповідні зміни в конструкції жител. Якщо для поселень на плато, відкритих для сонця і вітрів, були властиві, як щойно відзначено, житла з стінами з глини, то житла, споруджені на відрубних острівцях, загублених серед болотної глухомані або в дрімучих хащах, почали будуватися в зовсім інший способ.

Житла, розкопані в селах Корчак на Тетереві, Стецівка і Пеньківка на Тясмині, Семенки, Скибинці, Самчинці на Південному Бузі та ін., являли собою напівземлянки, заглиблені в ґрунт на глибину до півметра. Стіни цих напівземлянок робилися, за всіма ознаками, з дерева. Щодо печей, то житла черняхівських часів мали переважно глиnobитні печі з склепінням на плетеному з лози каркасі, обмазаному глиною. В напівземлянках післячерняхівської доби знаходимо печі-кам'янки, складені з великих і дрібних булижників. Ставилися печі звичайно в північно-східному куті житла. Характерно, що останній тип жител поширений не тільки в Подніпров'ї—Побужжі, а й в Наддунайщині і Карпатській улоговині, тобто, іншими словами, він становить стандартизу принадлежність доби на всій тодішній території слов'янства²².

¹⁷ Ці топографічно-ландшафтні умови поселень VI—VII ст. якнайкраще засвідчені нашими розкопками 1957—1958 рр. в с. Стецівці та в урочищі Луг II на р. Тясмині біля с. Пеньківки. (Пор. Е. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпакенко, Розкопки около сел Калантаєва и Стецовки на Тясмине, КСІА, вип. 8, К., 1959, стор. 30—36; Д. Т. Березовець, Славянские поселения в устье Тясмина, там же, стор. 37—45). Те саме показали розкопки в селах Семенки, Самчинці, Скибинці на Південному Бузі (див. П. И. Хавлюк, Аянские поселения средней части Южного Побужья, Л., 1962, стор. 4—7), а також розкопки в с. Корчак на р. Тетереві поблизу м. Житомира (див. И. П. Руслова, Археологические памятники древлян, М., 1960, стор. 10).

¹⁸ ВДИ, 1941, № 1, стор. 253.

¹⁹ Йордан, вказ. праця, стор. 75, § 35.

²⁰ А. Д'яконов, вказ. праця, стор. 32.

²¹ Наземні житла описаного типу виявлені нами на черняхівських поселеннях в селах Миколаївка на р. Рoci, Стецівка на р. Тясмині, Радуцівка на лівому березі Дніпра. Такі ж житла знайдені в Леськах біля м. Черкас на Дніпрі, в Пражеві на р. Гуйві, в Лепесівці на р. Горині і т. д.

²² М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в связи с археологическими памятниками VI—VII вв. н. э. на территории Румынской Народной Республики, т. I, Новая серия, Бухарест, 1957, стор. 310.

Не менші відміні має інвентар. Він відрізняється в усій своїй сукупності за типологічними ознаками, технікою виробництва, своїм складом. В черняхівських пам'ятках, як відомо, переважає кераміка, зроблена на гончарному крузі. В інвентарі деяких черняхівських могильників гончарний посуд майже цілком витісняє ліпний. На жаль, спроби пояснити зміни в співвідношенні ліпного та гончарного посуду за хронологічною шкалою поки що не дали задовільних наслідків.

У післячерняхівську добу чітко простежуються три етапи, які послідовно заступають один одній: перший, ранній представлений виключно ліпною керамікою; другий, коли поряд з ліпним з'являється посуд, зроблений на повільному крузі; нарешті, третій, коли гончарний посуд кінець кінцем витісняє повністю ліпний, доморобний. Для первого етапу характерний Корчак (V—VI ст.), для другого — Лука-Райковецька (VII—VIII ст.), для третього — перша-ліпша пам'ятка часів Київської Русі. Такий самий напрям розвитку з тією ж послідовністю етапів властивий не тільки для нашої території, а й для суміжних територій Дунаю, Моравії і Вісли²³.

Це, зрозуміло, схема, що, як і кожне узагальнення, передбачає поодинокі винятки, пересування як регіональних, так і хронологічних меж, наявність зигзаговидних зламів, вимагає уваги до окремих пам'яток, як-от Канцирка в порожистій смузі Дніпра або Пастирське на лівобережжі Південного Бугу²⁴.

Зважаючи на наведені факти, навряд чи можна говорити про пряму генетичну зв'язки між черняхівською гончарною керамікою і гончарною керамікою Київської Русі, зводити типологічну подібність форм на ступінь спадкових генетичних зв'язків. Між черняхівською культурою і культурою Київської Русі лежить окрема доба, відстань в три-четири століття з власними шляхами розвитку, хоч, безперечно, опуклобокі горщики і деякі форми вінець в кераміці київського часу якнайпевніше відповідають формам, що склалися ще за черняхівської доби²⁵.

Дуже характерно, що три етапи спостерігаються не лише в матеріальній культурі доби, а й у поховальному обряді. За черняхівських часів в поховальному обряді панував біритуалізм. Трупоспалення сполучалися з трупопокладенням (Черняхів, Маслово, Переяслав, Косаново і т. д.). Натомість Корчак дає тільки трупоспалення — курганні і безкурганні²⁶. Пізніше, десь у VII—VIII ст., поряд з трупоспаленням поволі починають з'являтися трупопокладення. Наприкінці тисячоліття трупопокладення стають головним типом похованального обряду. Цей процес характерний як для Подніпров'я, так і для Наддунайщини та Помор'я.

²³ На Наддунайщині, в Моравії і на Карпатській улоговині спостерігається таке саме чергування цих етапів, кераміка тотожних форм. На всій цій території розвиток ішов від ліпних горщиків празького (корчацького) типу (Серата-Монтеору, Балта Верде, Бухарест, Сучава, Тиргул-Секуеск) до горщиків, зроблених на примітивному крузі і прикрашених лінійно-хвилювим орнаментом (Монтеору, Балта Верде), щоб наприкінці тисячоліття, в IX—X ст., поступитися кераміці, зробленій на прискореному крузі (Сата-Ноу). Див. М. Ківшаси-Комш, вказ. праця, стор. 311—312.

²⁴ Керамічний комплекс в інвентарі Пастирського городища (VI—VII ст.) містить посуд, що за своїми типологічними ознаками схожий як з керамікою Черняхівського могильника, так і з окремими групами гончарної кераміки з Стецівки. На цю подібність горщиків з Пастирського і Стецівки переконливо вказала Є. Ф. Покровська (Є. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпанинко, вказ. праця, стор. 36, рис. 4, 2). Ці аналогії не лишають сумніву в наявності зв'язків між пам'ятками черняхівського і післячерняхівського часу, але нам поки що невідомий історичний зміст цих зв'язків, а так само й ті виробничі осередки, де збереглось виробництво гончарного посуду традиційних форм.

²⁵ М. Ю. Брайчевський, Про етнічну принадлежність черняхівської культури, Археологія, т. X, стор. 22.

²⁶ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических исследований на Волыни (1919—1922 гг.), рукопис, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 52—66; В. П. Петров, Ранньослов'янські пам'ятки корчацького типу, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 11—15.

Десь близько середини I тисячоліття на території свого основного поширення черняхівська культура припиняє існування. Як пояснити це явище? Які історичні причини зумовили кінець черняхівської доби і викликали зміну археологічних культур? Звичайно посилаються на гуннське вторгнення 375 р. Суперечки йдуть переважно про обсяг руйнувань. Прихильники завищувати верхню межу черняхівської культури і переносити її з IV—V ст. на VI—VII ст. схильні зменшувати обсяг руйнувань, заподіяних гуннським вторгненням. На їх думку, напад гуннів був локальним, обмеженим і не призвів до цілковитого знищення черняхівської культури. На жаль, у нас поки що немає даних, щоб висловитись на користь тієї або іншої думки. Знищення могло бути лише частковим, але могло бути і суцільним — на зразок татарської навали XIII ст., нищівні наслідки якої нам відомі для всього Правобережжя, від Києва і Городська до Райків та від Райків до Колодяжина.

Справа, однак, не в обсязі знищень, а в тому, що навала гуннів припадає на часи занепаду Риму, розпаду усієї системи зв'язків, що склалися в світі на попередньому хронологічному етапі в умовах світового панування Римської держави. Саме вторгнення гуннів було одним із наслідків, складових елементів цієї кризи. Справа йде про кризу не лише місцевого, а світового масштабу, яка припала на цю добу і визначила зміну епох, про розклад тієї системи зв'язків, що на попередньому етапі привела до утворення черняхівської культури в Подніпров'ї — Подністров'ї²⁷.

Завищенння верхньої межі черняхівської культури, перенесення її з IV—V ст. на VI—VII ст. означає визнання того, що черняхівська культура, яка склалась за певних історичних умов, існувала і тоді, коли ці умови припинили свою чинність. Воно означає, що злам, який стався на межі двох епох, обминув Подніпров'я; основна територія поширення черняхівської культури лишилася остроронь від подій світового масштабу, які докорінно змінили весь напрям історичного розвитку. Але ж подібна можливість виключена. Наведені вище факти спростовують таке припущення.

Система історичних взаємозалежностей є завжди діючий факт. Жодне явище не існує само по собі, поза тими умовами, які забезпечили його виникнення. На зміну Римській державі приходить Візантія. Відзначаючи, до чого довела Римська держава з її світовим пануванням, Ф. Енгельс вказує: «Загальне зубожіння, скорочення торговельних зносин, занепад ремесла, мистецтва, зменшення населення, занепад

²⁷ Суть справи полягає не у «впливах» або «запозиченнях», на які звичайно посилаються. Черняхівська культура склалася не внаслідок «римських впливів», а тому, що «варварський світ» в III—IV ст. в своєму розвитку почав досягати того технічного рівня, на якому в умовах рабовласницької економіки стояла «римський цивілізований світ». Два світи протистали один одному. І римляни і «варвари» мали однаковий плуг з череслом, гончарий круг, давнурусні гончарні печі і т. д. Місцеве виробництво у «варварів» теж набуває товарного характеру, як це відомо, зокрема, з розкопок на півничних схилах Карпат, в районі Тропішова—Іголомі під Краковом, де був виявлений великий промисловий центр. Тут розкопано понад 65 гончарних печей. Певно, іх було ще більше. Річний випуск продукції досягав десятка або навіть кількох десятків тисяч посудин, переважно горщиць. Збут продукції, що випускалась в таких масштабах, передбачав створення ринку, який мав охоплювати якнайшишу територію. Товарно-рінкові відносини мали налагоджений і сталій характер, без чого існування такого великого промислового центру було б взагалі неможливим.

Вторгнення бродячих орд кочівників могло зачепити Іголому, але могло і обмежити його. Незалежно від цього, занепад Іголомі стався через порушення тих економічно-господарських зв'язків, які налагоджувалися протягом століть і від яких залежало існування цього виробничого осередку. Економічна криза даної доби була викликана не лише вторгненнями кочівників, а цілою сумою причин. Отже, завдання полягає в тому, щоб з'ясувати всю сукупність причин, які породили дану економічну кризу і, зокрема, привели до зникнення черняхівської культури.

міст, повернення землеробства до нижчого рівня — такий був кінцевий результат римського світового панування»²⁸.

Досить зіставити пам'ятки черняхівського і корчацького (на заході — празького) типу, щоб поширити характеристику Енгельса і на територію Подніпров'я — Подністров'я. Криза, що сталася на межі пізньоантичного часу та раннього середньовіччя, охопила не тільки території, які входили до складу Римської держави, а й позначилася на всіх суміжних областях за лінією римського лімеса.

Було потрібно кілька століть, щоб перемогти наслідки кризи і зробити крок вперед. «... Ці чотириста років, — пише Ф. Енгельс, — ... лишили один великий результат: сучасні національності, нове формування і розчленування західноєвропейської людності для грядущої історії»²⁹. Так ми підійшли до останнього питання, якого тут треба торкнутися. Ф. Енгельс виразно вказує на нове формування і розчленування людності Західної Європи. Те саме треба сказати і про етногенетичні процеси Східної Європи. В літературі не раз висловлювалася думка, що черняхівська культура і носії цієї культури — слов'яни. Такий висновок логічно випливав з тези про безперервний розвиток від II ст. до Київської Русі. Однак з цим твердженням не можна погодитись. Грунтовна помилка всіх концепцій в питанні про етнічну приналежність черняхівської культури полягає в тому, що етнос розглядався як стала, одніку незмінна даність і етногенетичний процес тлумачився як процес поступового розвитку по єдиній прямій.

Етнічні утворення II—V ст. і наступної доби аж ніяк не тотожні. Спадкові зв'язки між ними здійснювалися через ґрутовні зрушения, які в окремих областях призводили до суцільного винищенння людності. Етногенетичний процес у II—V ст. відмінний від етногенетичного процесу в VI—VIII ст., коли на руїнах римського світу утворились нові держави і вирости нові національності³⁰, в тому числі і слов'янські.

Етногенетичний процес II—V ст., що відбувався при суцільному залюдненні країни, численному населенні, місцях і сталих економічних зв'язках, розвиненому ремеслі і землеробстві, налагоджених торговельних зносинах, ішов в одному напрямі і досягнув високого рівня. Цей же процес пішов в іншому напрямі за наступної доби — при зменшенному населенні, спустошенні країни, загальному зубожінні, коли ремесло, землеробство, торгівля набувають інших форм і характеру.

Звичайно, в даній статті не все сказано і з'ясовано. Проте зазначеного досить для постановки питання про зміну археологічних культур в середині I тисячоліття н. е.

В. П. ПЕТРОВ

О СМЕНЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР НА ТЕРРИТОРИИ УССР В V в. н. э.

Резюме

Проблема славяно-византийских отношений в третьей четверти I тысячелетия н. э. рассматривается обычно в связи с постановкой вопроса о славяно-византийских войнах, о завоевании и колонизации славя-

²⁸ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1951, стор. 138.

²⁹ Там же, стор. 144.

³⁰ Див. там же, стор. 145. Питання слов'янського етногенезу докладніше розглянуто нами в статті «Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу)», «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 36—44.

нами Балканского полуострова. При этом не учитываются два важнейших обстоятельства: во-первых, ранний, первоначальный период, предшествующий развязыванию славяно-византийских войн; во-вторых, та общая историческая обстановка, которая сложилась к середине I тысячелетия в результате распада единой Римской империи, когда с концом мирового господства Рима столица переносится на Черное море в г. Византий (330 г.) и Восточно-Римская империя окончательно отделяется от Западно-Римской (395 г.).

Археологические раскопки последних лет убедительно показали, что около середины I тысячелетия в южной части Восточной Европы на территории Поднепровья происходит смена археологических культур. Археологическая культура черняховского типа (II—V ст.— по В. Хвойке) прекращает свое существование, и на ее смену приходит новая, типологически совершенно иная культура. Изменяются топографические условия размещения поселений, устройство жилищ, характер инвентаря, его состав и тип, техника производства. Поселения располагаются в пойме рек среди лесов и болот. Вместо наземных жилищ сооружаются полуземлянки с печами-каменками. Гончарная керамика уступает место лепной керамике. Вырабатывается новый тип металлических изделий. Достаточно сравнить памятники черняховского и корчакского (на западе—пражского) типа, чтобы уяснить направление и черты сдвигов. Мировой кризис конца позднеантичного времени охватывает не только страны, входившие в состав Римской державы, но и страны за пределами римского лимеса.

П. П. ТОЛОЧКО

ДО ТОПОГРАФІЇ ДРЕВНЬОГО КИЄВА

У вивченні історії древнього Києва (до 30-х років XIII ст.) провідне місце належить археологічним дослідженням. Особливо велике значення мають спостереження під час земляних робіт, які проводяться на території Києва. Ці спостереження внаслідок широко розгорнутого будівництва дають можливість визначити територію поширення культурних шарів, характер і ступінь заселення окремих районів древнього Києва, а також зібрати інші цінні матеріали по історичній топографії міста.

В древньоруському літопису досить часто зустрічаються згадки про ті чи інші райони Києва, окрім місця і урочища, а також певні події, зв'язані з ними. Проте з літописних згадок не завжди вдається точно визначити їх географічне місце розташування, розміри і т. д. В зв'язку з цим головну увагу треба звернути на вивчення залишків матеріальної культури древнього Києва, які надійшли і надходять з місць новобудов.

Завдяки спостереженням під час земляних робіт на території Києва тепер маемо змогу уточнити місце розташування одного з князівських сіл, що згадуються в літопису, а також характер і розміри торговельно-ремісничих районів древнього Києва—Копиревого кінця і Подолу.

В основу даної статті лягли матеріали, здобуті під час нагляду за земляними роботами в Києві. Цінні спостереження провели Ф. Б. Копилов, В. А. Богусевич, І. М. Самойловський, Г. Г. Мезенцева (Вінницька), Н. В. Лінка, В. Дяденко. Матеріали, зібрани ними, зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР. Наукова цінність цих матеріалів робить потрібною їх публікацію.

Дуже цікавими виявилися спостереження в районі Караваєвих Дач, проведені в 1958 р. Н. В. Лінкою. Під час прокладання водопроводу по вул. Артилерійській, № 5 будівельники натрапили на глинобитну обпалену стінку з червоної глини. Після розчистки виявилося, що це була напівсферична, діаметром близько 1 м, глинобитна піч. Стінки печі, які збереглись на висоту до 0,5 м, були обпалені до червоного кольору і мали товщину близько 10 см. Діаметр збереженої верхньої частини печі — 92 см, нижньої — 1,1 м. Черінь печі мав неправильну округлу форму і був добре випалений. Під час розбирання підлоги було помічено, що він має кілька шарів — слідів чергових підмазок. Товщина череня досягала 18—20 см. Це свідчить про довготривалість функціонування печі.

Виявлена піч знаходилася на глибині до 1 м від сучасної поверхні, в шарі дуже гумусованого ґрунту. В цьому ж шарі, навколо печі, були знайдені фрагменти кераміки (за повідомленням Г. Галдіна, — і ліп-

ної), зола, вугілля і т. ін. Кружальна кераміка, на думку дослідників, може бути датована XI ст. На денцях цього посуду є запливи, а також клейма. Зібрани на такий невеликі площа уламки посуду належали щонайменше трьом великим горщикам з широкою шийкою¹.

Раніше на цій же садибі геологом Г. Галдіним були зібрані прясла, бронзовий хрестик, перепалені кістки і т. д. Безперечно, найбільш цікавою і виразною знахідкою є невеликий натільний хрестик, характерний найімовірніше для XI—XII ст.

На жаль, провести археологічні розкопки в цьому місці не було можливості. Ділянка має досить густу забудову і засаджена фруктовим садом. Проте навіть виявлені матеріали — піч, кераміка, прясла, хрестик і т. ін.— говорять про те, що перед нами залишки древньоруського житла.

Значний інтерес становлять і топографічні умови даної знахідки. Садиба № 5 знаходиться на правому березі річки Либедь, на відстані 300 м від її заплави. Вздовж сучасної Ново-Польової вулиці протікає струмок Шулявка, який тут же впадає в Либедь. Таким чином, територія, де була виявлена знахідка, оточена з півночі та сходу заплавами річок Либеді і Шулявки і має досить вигідне топографічне місце розташування.

Безперечно, в цьому трикутнику, утвореному злиттям двох річок, знаходилось древньоруське поселення, яке може бути датоване XI—XII ст., а можливо і дещо ранішим часом. Не виключено, що перед нами одне з заміських князівських сіл. Відомо, що Володимир в 980 р. одну з своїх жінок — «Рогнеду юже посади на Лыбеди, иде же есть ныне село Предславино»². В якому зв'язку знаходиться літописне село Предславіно і знайдене поселення, ще говорити важко. Можна лише зазначити, що це поки єдиний пункт на р. Либеді, де знайдено масові древньоруські матеріали. Оскільки в літопису не дається опис топографічного місця розташування села Предславіно, можна висловити думку про те, що воно знаходилось саме тут.

Значні земляні роботи, які велись в інших місцях либедської ділянки, зокрема в районі вулиці Предславінської, ніяких древньоруських матеріалів не дали. Сучасна ж назва вулиці — досить пізнього походження і не може бути свідченням наявності тут одноіменного села часів Київської Русі.

Слід зазначити також, що в районі Караваєвих Дач, на правому березі р. Либедь, було знайдено кераміку корчватівського типу. Остання залягала на глибині близько 2 м³. Отже, як бачимо, територія правого берега р. Либеді в районі Караваєвих Дач була заселена здавна.

Довгий час в археологічній літературі точилися суперечки з природою місця розташування Копиревого кінця древнього Києва. Одні його локалізували на Подолі⁴, інші — в районі Старокиївської гори⁵, треті — в районі Кудрявця⁶. Незважаючи на те, що остання точка зору була найбільш правильною, вона не змогла стати пануючою, оскільки не було масового археологічного матеріалу, який би підтверджував таку локалізацію. Прихильники цієї точки зору, виходячи переважно з аналізу літописних даних, не могли встановити розміри і характер території, зайнятої Копиревим кінцем, характер його культурного шару

¹ Н. В. Лінка, Щоденник спостережень за земляними роботами у межах м. Києва, 1958, стор. 18—23, Науковий архів ІА АН УРСР.

² Летопись по Ипатскому списью, СПб., 1871, стор. 53.

³ Матеріали по нагляду за земляними роботами на території м. Києва, звіт І. М. Самойловського, 1952, стор. 2, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁴ М. Ф. Берлинский, Краткое описание Киева, СПб., 1820, стор. 115.

⁵ М. А. Максимович, Собр. соч., т. II, К., 1876, стор. 153.

⁶ П. А. Лошкарев, Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева, ТКДА, 1897, стор. 96.

і т. д. В наш час, завдяки земляним роботам в Києві, зокрема в північно-західній частині, можна розв'язати ці питання.

Під час риття котлована під будинок № 4 на Львівській площі було виявлено культурний шар часів Київської Русі. Він мав кераміку, печину, вугілля та ін. За характером вінець кераміку можна датувати Х—ХII ст. В цій же садибі при дальших роботах було відкрито залишки споруди, господарські ями з керамікою епохи Київської Русі. Стратиграфія культурного шару в цьому місці досить складна. Зверху йшов вугільний прошарок, який вдалося простежити на довжину 3 м. В цьому прошарку зустрічалися горілі кістки та уламки кераміки. Нижче вугільного прошарку йшов гумусний шар, товщиною близько 1,5 м із значною кількістю кераміки XI—XII ст., шматків цем'янки, кісток тварин, печини і т. д. Материковий лес в цьому місці починався на глибині близько 1,6—1,8 м⁷.

У 1959 р. недалеко від садиби № 4 на Львівській площі на глибині 2 м екскаватором було знято черінь печі, судячи по знайденій тут кераміці, від древньоруського житла⁸.

По вул. Новій (Кудрявський спуск), яка з'єднує вул. Артема з вул. Глибочицю, в обрізі урвища, що знаходиться над бензозаправною станцією (у 150 м від Глибочиці), В. Дяденком було виявлено заповнену культурними залишками часів Київської Русі яму. Вона знаходиться в північно-західному кінці виступу третьої тераси, що лежить між вулицями Кудрявською та Новою. Розміри ями: глибина 2,3 м від сучасної поверхні, ширина 2,5 м. В її заповненні знайдено уламки кераміки, кісток, печини і т. д. Визначити більш конкретно характер цієї ями було неможливо.

За 100 м від першої ями, близче до вул. Артема (над садибою Станції захисту рослин), знаходилась ще одна чотирикутна пляма темного кольору довжиною до 3,5 м. При дальших земляних роботах виявилось, що ця пляма мала глибину до 1 м. В заповненні знаходились черепки посуду XI—XII ст., кістки тварин, уламки печини. За своюю формою та розмірами пляма найімовірніше може бути залишками напівземлянки. В районі цих об'єктів, а також на південний схід від них скрізь трапляються знахідки часів Київської Русі, кістки, печина і т. д.

На території садиби по вул. Кудрявській, № 33⁹ на схилах гір в долину Дніпровської заплави було виявлено культурний шар часів Київської Русі товщиною до 0,75 м. Тут же знаходилась яма, форма якої нагадувала конфігурацію житла. В заповненні ями знаходились уламки печини і різні знахідки господарського характеру¹⁰.

В 1956—1957 рр. при проведенні земляних робіт по вул. Кудрявській і на території лікеро-горілчаного заводу було також виявлено культурний шар часів Київської Русі. Зокрема, на території заводу на глибині 0,85 м було знайдено розвал печини, очевидно, від древньоруського житла. Взагалі культурний шар в цьому місці досягав глибини понад 2 м¹¹.

Дещо раніше, в 1955 р., під час риття траншеї газопроводу від рогу вул. Артема до горілчаного заводу було знайдено уламки кераміки часів Київської Русі. Денна поверхня цього часу знаходилася тут на глибині 4 м¹².

⁷ Ф. Б. Копилов, Щоденник археологічного нагляду за земляними роботами по м. Києву за 1957—1958 рр., зошит № 5, стор. 27—36, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁸ Там же, стор. 85—86.

⁹ Там же, стор. 35—41.

¹⁰ Там же, стор. 41—43.

¹¹ Ф. Б. Копилов, Щоденник нагляду за земляними роботами на території Києва за 1954 р., зошит № 3, стор. 38—44, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² Ф. Б. Копилов, Дневник археологических наблюдений за земляными работами в Киеве и его окрестностях за 1955—1956 гг., тетрадь № 1, стор. 19, Науковий архів ІА АН УРСР.

У 1953 р. по вул. Обсерваторній, № 3 (ближче до вул. Воровського) в траншії водопроводу глибиною 1,5 м було виявлено кістяк, що лежав на лесовому материкову, орієнтований головою на захід. Біля його голови знайдено: три невеликі срібні кільця з неспаяними кінцями (діаметр — 1 см) і дужку трибусинної сережки. Поховання розташовано на захід від міста Ярослава (у 300 м) і може бути датоване часом Київської Русі¹³.

Таким чином, аналіз археологічних знахідок на території, що безпосередньо прилягає до північно-західної частини Ярославого міста (Дитинця), з урахуванням знахідок, виявленіх тут раніше, зокрема розкопками М. К. Каргера на території садиби Художнього інституту, наводить на думку, що перед нами не випадкові поодинокі оселі, а певний житловий масив древнього Києва. Він починається відразу ж за Львівськими воротами і тягнувся вздовж гірського пасма в напрямку Глибочицького спуску. До нього входила територія садиби Художнього інституту, схили Кудрявця, а також район вул. Обсерваторної. На нашу думку, якраз у цьому місці і можна локалізувати Копирів кінець древнього Києва. На користь цієї думки можуть свідчити повідомлення літопису¹⁴, відкриття церков св. Сімеона і св. Іоанна, а також масовий археологічний матеріал, виявлений у цьому районі. Є підстави вважати, що територія, на якій були виявлені культурні шари часів Київської Русі, становить близько 40 га.

Матеріали, здобуті під час нагляду за земляними роботами на Подолі, одному з важливих, але мало досліджених районів древнього Києва, дають змогу простежити територію поширення культурних шарів часу Київської Русі і на цій основі поставити важливі питання історичної топографії Подолу.

Найбільш східні знахідки часів Київської Русі зустрічаються на Подолі, починаючи від вул. Ігоревської та Борисоглібської. В 1955 р. на вул. Борисоглібській, № 11 В. А. Богусевичем було знайдено фундамент будівлі часів Київської Русі. Фундамент зберігся висотою на 1,1 м, а в деяких місцях — на 0,8 м. Ширина його досягала 2,3 м. Стінки фундаменту викладені з тесаного каменю, сірого пісковику і пілінфи, скріпленої цем'янкою. На думку В. А. Богусевича, будівлю можна датувати часом до XII ст. Він вбачає в ній відому церкву Бориса і Гліба, так звану Турову божницю, яка знаходилася на торговій площі древнього Подолу або поблизу неї. Культурний шар, який було виявлено тут ще в 1946—1949 рр., має кераміку XI—XIII ст. і досягає глибини до 2 м¹⁵.

Досить цікаву знахідку було виявлено по вул. Волоській, № 20. Під час риття котлована під будинок в обрізі однієї з його стінок знайдено розвал печі виробничого призначення. Довжина розвалу становила 2 м, товщина — 1,2 м. У весь розвал мав досить перемішану структуру. В цій суміші обгорілих стінок, череня, вугілля траплялися згустки окисленої міді, шлаки, шматочки оплавленої смальти та емалі. Останні знахідки свідчать про те, що ця піч служила для виплавки мідних речей, які оздоблювались емаллю та різокольоровою смальтою.

Нижче від горна і в боки від нього йшли прошарки гумусованого піску, в якому знайдено уламки кераміки X—XIII ст., цілий глиняний світильник¹⁶, а також маленький трубчастий замок. Останній, очевид-

¹³ І. М. Самойловський, Археологічні спостереження під час земляних робіт в Києві, 1953, стор. 2—3, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁴ П. П. Толочко, Копирів кінець древнього Києва, «Український історичний журнал», 1963, № 5.

¹⁵ Ф. Б. Копилов, Звіт за роботу по археологічному нагляду за земляними роботами в м. Києві та його околицях в 1955—1956 рр., стор. 17, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁶ Там же, стор. 21.

но, служив для замикання скриньки¹⁷. На цій же території при дальших земляних роботах було знайдено куски червоної смальти, залізні шлаки, скляні браслети, один з яких оздоблений спіралевидним орнаментом, та інші речі.

Характерно, що описане вище ювелірне горно знаходилося недалеко від місця розкопок 1950 р. В. А. Богусевича, якими також виявлено значні залишки ремісничого виробництва. В 1957 р. на цій території (Волоська, № 16) під час риття котлована було знайдено фрагментовану кераміку часів Київської Русі¹⁸.

У 1955 р. на близькій відстані від ювелірного горна, на проїжджій частині вул. Волоської виявлено ще один розвал цегляної будівлі, що знаходився на глибині 1 м від сучасної поверхні. Розвал складався з блоків цегляної кладки, скріпленої рожевою цем'янкою, окремих пілінф та шматків цем'янки.

В. А. Богусевич, який досліджував цей розвал, на підставі розмірів пілінфи датував будівлю XII ст. З деякими застереженнями дану будівлю можна пов'язувати з Новгородською Михайлівською божницею, яка знаходилась на Новгородському торговому дворі. Можливо, що і весь комплекс археологічних знахідок, описаний вище, відносився до цього двору¹⁹.

На розі вул. Спаської і Волоської під час земляних робіт також було знайдено кераміку X—XI ст., фрагмент жовтого скляного браслета і жовтої смальти.

Кераміку часів Київської Русі було знайдено під час риття траншеї по вул. Іллінській, від вул. Жданова до вул. Почаївської. Культурний шар в цьому місці починався з глибини 1 м і йшов далі вглиб²⁰. На розі вул. Почаївської і Іллінської в 1950 р. було знайдено невеликий натільний хрестик із червонувато-рожевого каменю. Подібні хрестики відомі і з інших місць і можуть бути датовані XI—XII ст.²¹

Завдяки земляним роботам вдалося простежити культурний шар часів Київської Русі по вул. Почаївській. У 50-х роках вздовж будинків № 1, 3, 9 на глибині понад 2 м було зустрінуто дуже багато кераміки часів Київської Русі XI—XIII ст., фрагментований світильник, шматки шифера, залізні речі тощо²².

У 1951 р. на території будинку № 1 І. М. Самойловський знайшов 6 тиглів, зроблених з вогнетривкої глини. За формою вони нагадують циліндри, висотою до 17 см, з відігнутими зливами. Від тривалого вживання тиглі досить сильно ошлакувались і мають всередині окисли міді²³. Оскільки тиглі були знайдені не в закритому комплексі, визначити час їх функціонування неможливо.

Досить значними були знахідки в районі Контрактової площа. Ще в 1951 р. недалеко від церкви «Пірогоща» під час прокладання бруківки була знайдена шиферна плита довжиною до 1 м і шириноро 75 см²⁴. Пізніше для визначення характеру культурного шару між

¹⁷ Ф. Б. Копилов, Щоденник нагляду за земляними роботами на території Києва, 1956—1957 рр., зошит № 3, стор. 1, 6, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁸ Там же, в 1957 р., зошит № 4, стор. 36.

¹⁹ Ф. Б. Копилов, Звіт за роботу по археологічному нагляду за земляними роботами в м. Києві та його околицях в 1955—1956 рр., стор. 22, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁰ Ф. Б. Копилов, Щоденник нагляду за земляними роботами на території м. Києва в 1957 р., зошит № 3, стор. 25, Науковий архів ІА АН УРСР.

²¹ Г. Г. Винницкая, Дневник участника отряда по Киеву от экспедиции «Большой Киев» за 1950 год, тетрадь № 5, стор. 44, Науковий архів ІА АН УРСР.

²² Там же, стор. 43.

²³ І. М. Самойловский, Звіт за 1955 рік. Археологічні спостереження під час земляних робіт на території Києва, стор. 3, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁴ І. М. Самойловский, Звіт за 1951 рік. Археологічні спостереження під час земляних робіт на території Києва, стор. 6, Науковий архів ІА АН УРСР.

гостиним двором та сквером, ближче до вул. Костянтинівської, були закладені шурфи. За допомогою їх вдалось відкрити кут будівлі з кanelюрної сирцевої кладки на спонділовій глині. На рівні підошви фундаменту будівлі зустрілись знахідки часів Київської Русі: кераміка, уламки плінфи та шифера і т. д. Нижній горизонт культурного шару тут досягав 3—3,5 м глибини²⁵.

У 1955—1956 рр. в районі вул. Нижнього і Верхнього валів, а також вул. Глибочиці проводилися великі земляні роботи, які показали, що і ця місцевість в часи Київської Русі була досить густо заселена.

На розі вул. Глибочиці, № 72 і Нижнього валу В. А. Богусевич при обстеженні котлована на дні його знайшов биту плінфу XII ст. та черепки глиняного посуду цього ж часу. В одному з кутів цього котлована, на глибині близько 3 м було виявлено черінь глинобитної печі з цегляною вимосткою та долівку із спонділової глини²⁶.

По вул. Нижній вал, № 49 під час риття котлована було знайдено завал цем'янки і плінфи. Судячи з характеру цього завалу, він знаходився у перевідкладеному стані. На думку дослідників, він був насипаний туди для підсипки ґрунту берега р. Глибочиці²⁷.

У досить перемішаному стані було виявлено культурний шар по вул. Верхній вал, № 52. Тут зустрічались уламки кераміки — амфор X—XII ст. У 1949 р. по цій же вулиці вздовж будинків № 54—64, а також № 24—26 у викиді траншеї трапилась кераміка X—XII ст.—стінки і ручки амфор²⁸.

На вул. Ярославській, Щекавицькій, Ратманського та Межигірській під час земляних робіт також виявлено культурні шари часів Київської Русі.

На вул. Ярославській, № 33 під час прокладання траншеї для водопроводу на проїжджій частині вулиці, на глибині до 1 м, було виявлено розвал печі. Розвал мав ширину 1,7 м, товщину — до 1 м. Під печиною простежено вугільний прошарок товщиною до 5 см. Безпосередньо під печиною та навколо неї знаходилась кераміка та уламки амфор часів Київської Русі X—XI ст. Очевидно, в даному місці було древньоруське житло²⁹.

У 1956 р. на вул. Щекавицькій, № 36 в котловані, відритому під будівлю, для перевірки стратиграфії культурних шарів було закладено кілька шурфів. У першому шурфі на глибині 0,8 м було знайдено уламки амфор часів Київської Русі. Другий шурф на глибині 1,2 м виявив культурний шар з кухонним посудом X—XI ст., нижче якого йшли тріски із дерева з помітними слідами сокири³⁰.

Стратиграфія шарів в цьому місці досить цікава. Між гумусованим шаром із залишками дерев'яної тріски йшли намивні шари піску, сліди розливів Дніпра.

Подібну стратиграфію шарів було помічено і на вул. Межигірській, № 42. Тут у котловані глибиною до 10 м будівельники натра-

²⁵ І. М. Самойловский. Щоденник нагляду за земляними роботами на території Києва за 1957 рік, зошит № 4, стор. 16—18, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁶ Ф. Б. Копилов, Дневник археологических наблюдений за земляными работами в Киеве и его окрестностях за 1955—1956 гг., тетрадь № 1, стор. 1—3, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁷ Ф. Б. Копилов, Щоденник археологічного нагляду за земляними роботами по м. Києву за 1957—1958 рр., зошит № 5, стор. 3—8, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁸ Ф. Б. Копилов, Щоденник нагляду за земляними роботами на території м. Києва в 1957 р., зошит № 3, стор. 1, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁹ Ф. Б. Копилов, Звіт за роботу по археологічному нагляду за земляними роботами в м. Києві та його околицях в 1955—1956 рр., стор. 23, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁰ Там же, стор. 24.

пили на культурний шар XI—XII ст. До складу цього шару входили масові знахідки кераміки, характерної для X—XI ст., — із зрізаними вінцями і запливами на дензях, шлаки, уламки печини і амфор X—XI ст., скляні браслети, скляний перстень, шиферні прясла і т. д.³¹

У 1956 р. В. Дяденком у цьому ж місці була виявлені напівземлянка, в якій знайдено уламок світильника, залізні шлаки, шматки темного скла, фрагментовані залізні вироби, кераміку XI і XII—XIII ст. Під культурним шаром ішов намивний шар піску, під яким, в свою чергу, ішов жовтуватий ґрунт з великою кількістю трісок та уламків дерева³².

Найбільш західні знахідки часів Київської Русі на Подолі були виявлені на вул. Ратманського. В 1955 р. на розі вул. Ратманського та Межигірської при ритті котлована на глибині від 5 до 6 м пішов товстий шар дерев'яних трісок з слідами від сокир. На думку В. М. Даниленка і В. А. Богусевича, які оглядали цей шар, він свідчить про довготривалу обробку дерева в цьому місці і може бути датований Х ст.³³

Отже, як бачимо, спостереження під час земляних робіт на Подолі дали досить цікаву картину заселення цієї території в часи Київської Русі. З півдня культурний шар починається від схилів гірського пасма і йде в північному напрямку до вул. Почаївської. Зі сходу його вдалося простежити від вул. Ігоревської і Борисоглібської, а на південному заході він доходить до вул. Щекавицької і Ратманського (див. рис.).

За свідченням літопису, в XII ст. Поділ був з північно-західного боку укріплений валом і частоколом. Описуючи бій Ізяслава Давидовича з Ростиславом в 1161 р., літописець говорить: «Изяслав полки рядити со братию и доспев, иде к Подолию, а Ростислав, стояще с Андреевичем подле столпия, загорожено бо бяше столпием от горы Оли до Днепра»³⁴. Про потужність оборонних споруд, які проходили в цьому місці, говорить той факт, що на порівняно невеликій ділянці, де відбувався бій, Ізяслав змушеній був зосередити досить значні сили.

Безпосередньо за цими укріпленнями ішли міські квартали древнього Києва, що видно з дального тексту літопису: «И нача одоляти Изяслав: уже бо Половцы въездяху в город, просекаочи столпие»³⁵.

Один з дослідників історичної топографії древнього Києва — Н. І. Петров, який перший звернув увагу на ці укріплення, писав, що вони служили північними укріпленнями Подолу. Виходячи з аналізу літописних текстів і пізніших повідомлень, він вважав, що ці укріплення проходили недалеко від гори Щекавиці і були зв'язані з земляними валами на горі, що над Йорданівською церквою³⁶. Думці Н. І. Петрова не суперечать і розглянуті нами археологічні матеріали. Основний масив знахідок матеріальної культури часів Київської Русі не йде далі Щекавицької гори. За лінією укріплень, при будівництві яких, очевидно, були використані якісь природні рубежі, починались луги. Ця територія в літопису дісталася назву Оболоні.

³¹ Ф. Б. Копилов, Дневник археологических наблюдений за земляными работами в Киеве и его окрестностях за 1955—1956 гг., тетрадь № 2, стор. 36—38, Науковий архів ІА АН УРСР.

³² Там же, стор. 36.

³³ Ф. Б. Копилов, Звіт за роботу по археологичному нагляду за земляними работами в м. Києві та його околицях в 1955—1956 рр., стор. 25, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 352—354.

³⁵ Там же.

³⁶ Н. И. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, стор. 29—30.

Таким чином, аналіз літописних даних, а також археологічних знахідок, виявлених на Подолі, приводить нас до висновку, що торгово-ремісничий Поділ, як і інші частини древнього Києва, не був беззахисним з відкритих для нападу боків. З північного сходу Поділ

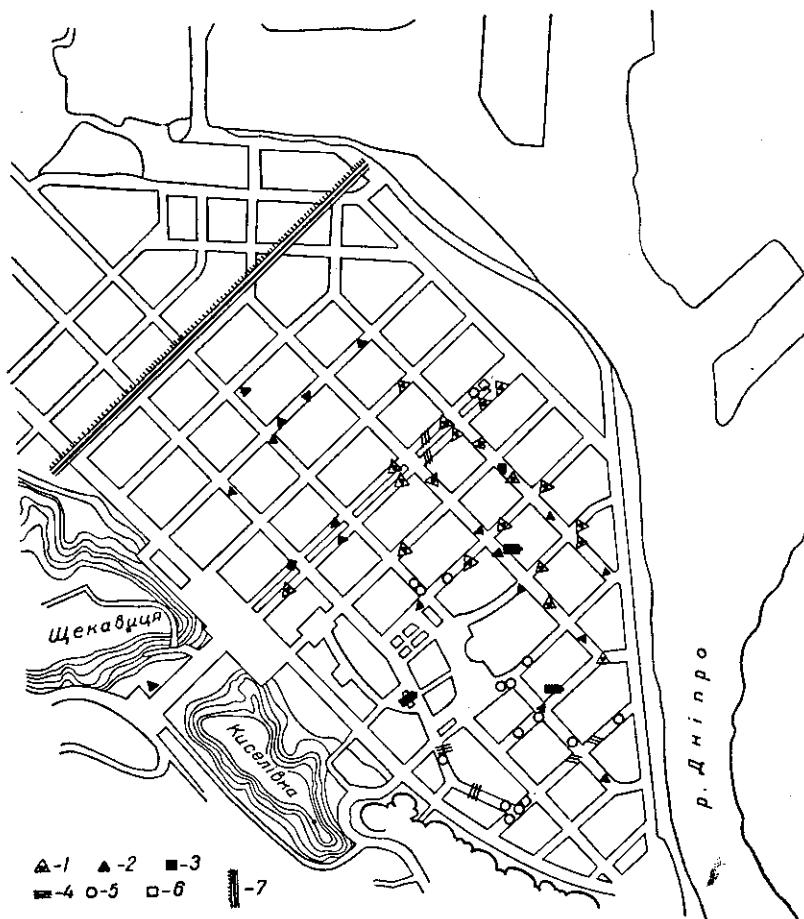

Рис. Археологічні знахідки часів Київської Русі на Подолі.
1 — масові знахідки; 2 — поодинокі знахідки; 3 — залишки дерев'яних споруд;
4 — дерев'яні вимостики; 5 — дерев'яні водопровідні труби; 6 — дерев'яні дренажні труби; 7 — лінія подільських укріплень.

омивали води Дніпра і Почайни, з півдня та південного заходу його захищали дитинці міст Володимира і Ярослава, а з північного заходу він був добре укріплений валом і столпіем. Територія на Подолі, де виявлені культурні шари часів Київської Русі, становить понад 180 га.

Важливое місце у вивченні історії древнього Києва відводиться також дослідженю його околиці, яка, як і основне ядро київських поселень, остаточно склалась в середині I тисячоліття³⁷. Одним із значних околовищних пунктів, що замикав собою з півдня київську периферію, було Китаївське городище. Воно давно звернуло на себе увагу дослідників, але тривалий час залишалось недослідженим.

Тільки в 1947 р. експедицією «Великий Київ» були проведені широкі розвідувальні роботи на Китаївському городищі та в його оточен-

³⁷ М. Ю. Брайчевський, Коли і як виник Київ, К., 1963, стор. 116.

ні, які дали досить цінні і цікаві археологічні матеріали. Біля підніжжя городища було виявлено поселення, датоване дослідниками Х ст.³⁸ Воно займає підвищене плато, яке з півночі прилягає до городища. Між городищем і поселенням протікає струмок, який бере свій початок з озер, що знаходяться на захід від городища і поселення. Плато поселення поступово знижується в бік городища і дніпровської заплави. В даний час його територія зайнята фруктовим садом і житловими забудовами. В північно-західній частині поселення проходить Китаївська вулиця, вздовж якої і були знайдені археологічні матеріали. Так, під час огляду котлована під будинок № 5 на глибині 1,75 м було виявлено землянку. При зачистці землянки знайдено глиnobитну підлогу і грубокружальну кераміку X—XI ст.³⁹ На поселенні було знайдено і ліпну кераміку.

У 1962 р. на поселенні біля підніжжя Китаївського городища було зібрано багато матеріалів часів Київської Русі: кераміка X—XIII ст., шиферні прясла, залізні речі, шлаки і шматки кричної проковки, скляні браслети, буси тощо. В значній кількості траплялась на поселенні ліпна кераміка, яка при попередньому ознайомленні датується VI—VII ст.⁴⁰ Наявність на поселенні культурного шару з ліпною керамікою підтвердили і земляні роботи 1963 р. Так, під час риття котлована під будинок по вул. Червоноопорній, в східній частині поселення, було виявлено культурний шар довжиною 70—80 см, який починається на глибині 2,2—2,5 м від сучасної поверхні. В нижній частині культурного шару знаходились фрагменти ліпної кераміки. Згідно з повідомленням М. В. Холостенка, який досліджував профіль котлована, останній перерізав кілька жителів і показав добру збереженість культурного шару.

Отже, наявність на древньоруському поселенні ліпної кераміки, а також грубокружальної кераміки X—XI ст., яку, на нашу думку, слід датувати значно ранішим часом, можливо, VIII—IX ст., дозволяє висловити попереднє припущення про безперервність життя на Китаївському поселенні від середини I тисячоліття до часу Київської Русі.

Таким чином, археологічні матеріали, здобуті під час нагляду за земляними роботами в Києві, дають можливість: 1) відкривати нові, досі ще невідомі місцезнаходження культурних шарів часів Київської Русі, 2) уточнювати деякі недостатньо розроблені питання історичної топографії древнього Києва.

Розглянуті матеріали показали, що в спостереженні за земляними роботами не може бути першорядних і другорядних об'єктів. Нерідко велике значення мають навіть ті спостереження, які виявили бодай найменші сліди культурних нашарувань.

П. П. ТОЛОЧКО

К ТОПОГРАФИИ ДРЕВНЕГО КИЕВА

Р е з ю м е

За последние годы благодаря регулярным археологическим наблюдениям, произведенным Институтом археологии АН УССР над земляными работами на территории Киева, накопилось довольно значительное количество новых археологических материалов. Научная цен-

³⁸ Н. В. Линка, Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 год, стор. 12, 13, Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁹ Н. В. Линка, Экспедиция «Большой Киев», дневник, стор. 10, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁴⁰ Матеріали зібрані В. І. Бідзілею і автором.

ность этих материалов определяется в первую очередь тем, что они позволяют внести некоторые дополнения в вопросы исторической топографии древнего Киева.

Интересные археологические материалы, впервые обнаруженные на правом берегу р. Лыбедь, на территории Караваевых Дач, позволили высказать предположение, что в этом районе находилось одно из загородных княжеских сел, возможно Предславино.

Только после нанесения этих новых археологических материалов на карту Киева мы сможем говорить более определенно о характере и размерах территории таких важных районов Киева, как Копырев конец и Подол. В частности, наблюдения над распространением культурных слоев на Подоле позволили точнее определить его линию укреплений, которые до этого определялись лишь на основании анализа летописных текстов. Основной массив археологических находок времени Киевской Руси здесь не распространяется дальше линии Щекавицкой горы.

М. О. НОВИЦЬКА

ГАПТУВАННЯ В КІЇВСЬКІЙ РУСІ

(За матеріалами розкопок на території УРСР)

Згадки про вишивки та узорні тканини домонгольського періоду почали з'являтися в звітах про археологічні розкопки на території УРСР ще з 80-х років минулого століття.

Проте до цього часу немає ані спеціальних досліджень про пам'ятки гаптування¹, ані їх загального опису і систематизації, хоча в музеїйних фондах зібралися вже значна кількість різних тканин та вишивок.

Дана стаття ставить своїм завданням заповнити існуючу в нашій літературі прогалину і на підставі літописних і археологічних джерел, а також пам'яток образотворчого мистецтва дати загальну характеристику гаптування, пов'язавши його, по можливості, з певними частинами одягу. На основі фрагментів відновлюються деякі орнаментальні композиції.

Незначний розмір виявлених фрагментів, їх погане збереження, недостатня обізнаність авторів звітів в питанні техніки виготовлення тканин і вишивок були причиною не завжди правильного визначення матеріалу.

Характерною ознакою тканого узору є те, що його нитки розташовані тільки по прямих лініях в двох перпендикулярних один до одного напрямках: по основі та пітканю. На вишитих узорах нитка вільно лягає у різних напрямках, відповідно узору.

В археологічній літературі знайдені фрагменти в більшості випадків визначаються так: «парча», «золототкана тканина», «позумент», «золототканий позумент», «стрічки, заткані золотом» (В. В. Хвойко, В. С. Гезе, А. А. Спицин, Д. В. Мілєєв, М. В. Закревський, І. А. Хойновський, М. Ф. Біляшевський, В. К. Гончаров). Рідше зустрічаються визначення: «парча з вишитим узором» (Я. І. Пастернак, В. В. Хвойко, В. С. Гезе, А. А. Спицин, Ф. Б. Копилов) та просто «вишивка» (М. Ф. Біляшевський, Д. Я. Самоквасов).

При більш детальному розгляді виявилось, що ряд фрагментів є не узорними тканинами, а гаптуванням. Такими, наприклад, є фрагменти з городищ Очаків, Райки, Княжа гора² та ін. «Viшивки на парчі» на комірах з городища Очаків та «чільце» з Старого Галича виявилися гаптуванням, але не на парчі, а на шовку.

Для більш точної характеристики знахідок треба звернутися до оригіналів, бо цілий ряд згаданих в археологічній літературі фрагмен-

¹ Гаптування — вишивка сухозліткою, яка складається з нитяної основи (стержня), щільно обвітої вузькою (блізько 3 мм) плоскою металевою смужкою з золота, срібла, позолоченого срібла або міді.

² Н. Ф. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе, «Киевская старина», 1892, т. XXXVI, рис. 34—36.

тів до нас не дійшов і так і залишається не з'ясованим, були це вишивки чи узорні тканини. Це стосується київських знахідок: з шиферних гробниць Десятинної церкви³, вперше відкритих у 1826 р.; з скарбу, знайденого в 1889 р. у Троїцькому завулку⁴; з розкопок 1892 р. великокнязівського двора⁵, з розкопок в садибі Петровського⁶, а також із знахідок на території Київської Софії⁷, Софійської площі⁸ та ін. Це стосується й знахідок поза межами Києва: Н. Є. Бранденбурга в с. Пишках⁹, Д. І. Еварницького біля сіл Афанасіївки¹⁰ і Вороної¹¹, Д. Я. Самоквасова біля с. Россави¹², М. Є. Макаренка в похованні біля Спаського собору в Чернігові¹³ та ін.

Тимчасом з'ясування, чи є знайдені фрагменти узорними тканинами або вишивками, має велике значення. Визнання їх узорними тканинами (парчою та ін.) наводить дослідника на думку про їх закордонне походження, тому що немає ніяких свідчень про виробництво узорних шовкових тканин в древній Русі.

З історичних джерел відомо, що «паволоки» та інші розкішні узорні тканини у великій кількості попадали до Київської Русі з Візантії як дари¹⁴, викупи¹⁵, воєнна здобич¹⁶ і як купований крам. Візантія намагалась навіть обмежувати руських купців. У договорі 945 р. зафіксовано, що «входя же Русь... не имъют власти купити паволокъ лише по пятидесяти золотникъ»¹⁷.

Крім того, Київська Русь була посередником в торгівлі шовковими тканинами між Сходом і Заходом¹⁸.

Тому цілком природно, що частина розкішних шовкових тканин осідала на нашій території і знаходила попит у феодальної знаті. З таких тканин робився одяг великих князів. Це видно на фресках XI ст. в Київській Софії¹⁹, де зображена родина Ярослава, на фресці XII ст. у Спасо-Нередицькій церкві²⁰ (Ярослав Новгородський) та ін.

З літопису дізнаємося, що князь Святослав, демонструючи в 1075 р. свої скарби перед послами «из нѣмецъ», показував їм по-

³ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 32—33; М. В. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. 289; М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 106.

⁴ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII веков, М., 1954, стор. 119.

⁵ И. А. Хойновский, Раскопки велиокняжеского двора древнего града Києва, К., 1893, стор. 32.

⁶ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 74.

⁷ Л. А. Голубева, Киевский некрополь, МИА, вып. 11, М., 1949, стор. 117 (Раскопки Милеева, 1909); «Киевская старина», LXIV, 1899, январь, стор. 46.

⁸ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, стор. 56.

⁹ Курган при с. Пышках, Каневского уезда, раскопки Н. Е. Бранденбурга, АЛЮР, 1901, III, стор. 29.

¹⁰ Д. И. Эварницкий, Раскопки в с. Афанасьевке Новомлинского уезда, Екатеринославской губ., АЛЮР, 1903, стор. 256—257.

¹¹ Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 241.

¹² Там же, стор. 223—225; П. Кулиш, Древности Киево-Днепровской Руси, «Живописная Россия», т. 5, ч. I, СПб., 1897.

¹³ М. Е. Макаренко, Чернігівський Спас, Записки Історико-філологічного відділу ВУАН, кн. 20, К., 1928; його ж, Біля Чернігівського Спаса, Чернігів і північне Лівобережжя, К., 1928, стор. 188.

¹⁴ Наприклад, царя Леона у 912 р. (ПСРЛ, т. I, вып. 1, Л., 1926, стор. 37; т. II, вып. 1, Пг., 1923, стор. 29) і царя Константина — Ользи (ПСРЛ, т. II, вып. 1, стор. 61).

¹⁵ ПСРЛ, т. II, вып. 1, стор. 37; т. I, вып. 1, стор. 46.

¹⁶ Наприклад, Олега в 907 р. ПСРЛ, т. I, вып. 1, стор. 32; т. II, вып. 1, стор. 23.

¹⁷ ПСРЛ, т. I, вып. 1, стор. 49; т. II, вып. 1, стор. 39.

¹⁸ Б. А. Рыбаков, Сбыт продукции русских ремесленников в X—XIII веке, Ученые записки МГУ, № 93, М., 1947; Н. П. Кондаков, Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры, Прага, Чешская академия наук, 1929, стор. 339; А. А. Спицын, Торговые пути Киевской Руси, в кн.: С. Ф. Платонову, ученики, друзья и почитатели, СПб., 1911, стор. 240.

¹⁹ Н. И. КресальныЙ, София Киевская, М., 1958, стор. 29, табл. 26.

²⁰ В. А. Прохоров, Русские древности, вып. IV, СПб., 1871; В. Н. Лазарев, Искусство Новгорода, М., 1947, табл. 176.

ряд з «бещисленнымъ множествомъ злата и сребла» та́кож «паво-локи»²¹.

Вивчення невеликих фрагментів цих привізних тканин, знайдених на території УРСР, не може додати нічого істотного до наших відомостей по історії візантійських і східних тканин.

Вивчення фрагментів гаптування, навпаки, має великий інтерес. Воно проливає світло на один з видів місцевого декоративного мистецтва, яке було поширене серед феодальної знаті і так високо цінувалося сучасниками, що про нього згадував навіть літописець. Так, під 1288 р.²² у переліку князівських дарів церквам літописець зазначає: «Завѣсы золотомъ шиты», «платцы оксамитны шиты золотомъ и женчугомъ», «индитя золотомъ шиты вся». Описуючи вторгнення ворогів у 1146 р., він з жалем згадує про загибле гаптування: «индитьбъ» і «платы служебные и все шито золотомъ»²³, а під 1183 р.²⁴ з приводу пожежі у Володимирі пише, що згоріло «бещисла порть (порти — одяг, який велиki князі дарували церквам на пам'ять про себе.— М. Н.), шитихъ золотомъ и женчугомъ, яже вѣшали на праздникъ въ двѣ верви отъ Золотыхъ воротъ до Богородицѣ, а отъ Богородицѣ до Владыщныхъ съней во двѣ же верви чудныхъ», тобто від одного краю міста до другого по всій центральній вулиці²⁵.

У книзі «Опись имущества Афонской обители Ксилиургу»²⁶ під 1143 р. перераховуються, між іншим, такі гаптовані руські роботи: «Епітрахиль золотой русский один, ручник Богородице русский съ золотымъ бортомъ, съ крестомъ кругомъ и двумя птицами; а иные два ручника подъ пурпоръ, одинъ для подвешивания съ изображениями, а иные древние русские».

Історичні й літописні джерела називають імена осіб, що займалися художньою вишивкою. Так, в XI ст. Анна-Янка, сестра Володимира Мономаха, дочка великого князя Всеволода, яка прийняла постриг у створеному її батьком Андріївському монастирі в Києві, організувала там школу²⁷, де молоді дівчата вчилися вишивати золотом і сріблом.

В. І. Татіщев говорить ще про Анну — дружину Рюрика Ростиславовича (1200 р.), яка вишивала і для своєї родини, і для оздоблення церков. «Сама прилежала трудамъ и рукоделиемъ швениямъ золотомъ и сребромъ, яко для себя и своих детей, пачеже для монастыря Выдубицкого»²⁸.

З наведеного бачимо, що в родинах великих князів жінки займалися гаптуванням та шиттям перлами. При цьому вони, звичайно, користувалися й працею дворової челяді, створюючи, таким чином, свої власні майстерні. Така князівська майстерня відома, наприклад, у Андрія Боголюбського²⁹. Постригаючись у монашки, княгині і у монастирях насаджували цей вид декоративного мистецтва, створюючи

²¹ ПСРЛ, т. I, вып. 1, стор. 198; т. II, вып. 1, стор. 187.

²² ПСРЛ, т. II, вып. 3, СПб., 1843, стор. 223.

²³ Там же, стор. 27.

²⁴ Там же, стор. 127.

²⁵ Русские древности в памятниках искусства, изданные И. Толстым и Н. Кондаковым, вып. VI, СПб., 1890, стор. 91.

²⁶ Н. П. Кондаков, О научных задачах истории древнерусского искусства, СПб., 1899, стор. 13.

²⁷ N. Gerebtzoff, Essei sur l'histoire de la civilisation Russe, Paris, 1854, стор. 124; А. И. Одобеско, Воздух с вышитым изображением положения спасителя во гроб..., «Древности», Труды Московского археологического общества, т. IV, М., 1874, стор. 7; В. Н. Лазарев, Искусство Новгорода, М., 1947, стор. 129; В. И. Татищев, История Российской с самых древнейших времен, кн. II, СПб., 1774, стор. 138.

²⁸ В. И. Татищев, История Российской с самых древнейших времен, кн. III, СПб., 1774, стор. 329.

²⁹ В. Георгиевский, Древнерусское шитье в Троице-Сергиевой лавре, «Светильник», 1914, № 11—12, стор. 5.

школи для молодих дівчат. За великими княгинями, безсумнівно, тяглися й інші представниці феодальної знаті. Вишиванням займалися і жінки бідних верств суспільства (смерди), але для себе вони користувалися лише своїми доморобними матеріалами. Поки на території УРСР знайдено тільки дві вишивки на домотканому матеріалі: фрагмент вишитого рушника, в який був загорнутий скарб, що його було знайдено в 1876 р. в садибі на Вознесенському взвозі в Києві³⁰, та шматок полотняної тканини з «вишитим білим й кольоровими нитками хрестатим узором»³¹ із скарбу, знайденого в 1903 р. в садибі київського Михайлівського монастиря. Безпосередньо до нашої теми вони не стосуються.

Ми дослідили фрагменти понад 35 оригіналів, які зберігаються в музеїчних фондах³², та 16 репродукцій гаптування, яке не збереглося, але було видане в археологічних звітах.

Всі ці фрагменти гаптування походять із стародавніх городищ або могильників. Так, у Києві виявлено фрагменти 20 гаптованих тканин. Знайдено їх у тайнику Десятинної церкви³³, де загинули кияни під час навали Батия; в скарбі, відкритому в 1903 р. в садибі Михайлівського монастиря; в похованнях біля Десятинної церкви і в Софійському соборі³⁴.

В Київській області знайдено фрагменти 23 гаптованих речей: в Білгороді — 5, в Шаргороді — 8, на городищі Очаків коло с. Набутова — 6, у с. Ромашки — 2, на Княжій горі — 2³⁵, в Чернігівській області — 4, в Житомирській області на городищі Райки — 2³⁶, у Львівській області — 2 (1 — в Старому Галичі та 1 — у Звенигороді)³⁷, у Тернопільській області (с. Жежава) — 1³⁸ та в Херсонесі — 1.

Всього на території УРСР виявлено фрагментів понад 50 речей, з яких дві третини походять з Києва та Київської області й тільки одна третина — з інших областей.

Гаптування застосовувалося для оздоблення предметів церковного вжитку і для прикраси чоловічого та жіночого одягу феодальної знаті. Гаптування на опліччях чоловічого одягу було навіть ознакою принадлежності до вищого стану. Князь Ярослав Всеволодович напередодні Ліповецької битви говорив: «Аще и златомъ шиты оплечье будет — убий»³⁹.

З гаптування на речах церковного вжитку, за винятком зображення шести постатей святих і рослинного орнаменту, знайдених в 1936 р. в похованні Софійського собору в Києві, досі нічого не виявлено.

³⁰ Н. Ф. Беляшевский, Клады великохняжеской эпохи, найденные в Киеве, «Киевская старина», 1888, XXII, стор. 138; його ж, Монетные клады Киевской губернии, К., 1889, стор. 34; М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 198.

³¹ ОАК за 1903 год, М., 1906, рис. 348.

³² Державний історичний музей в Москві. Державний Ермітаж, Київський державний історичний музей, Чернігівський державний історичний музей, Львівський державний історичний музей, музей у Вінниках біля Львова.

³³ М. К. Каргер, Тайник под развалинами Десятинной церкви, КСИИМК, X, М., 1941, стор. 75—79, рис. 28; його ж, Археологические исследования древнего Києва, стор. 123, рис. 95—99; його ж, Древний Киев, М., 1958, табл. XXVII.

³⁴ Фонди Софійського заповідника в Києві, Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 20, № 71, 73 (це гаптування буде досліджено окремо).

³⁵ Н. Ф. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе, «Киевская старина», 1892, XXXVI, стор. 84, рис. 34—35.

³⁶ В. К. Гончаров у своїх працях не згадує гаптування, хоча воно в Райках було знайдено.

³⁷ Г. М. Власова, Б. Г. Возницкий, К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода, Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского гос. университета и Одесского гос. археологического музея в 1960 г., Одесса, 1961, табл. I.

³⁸ Я. І. Пастернак, Коротка археологія західних українських земель, Львів, 1932, стор. 63.

³⁹ ПСРЛ, т. I, вып. 3, стор. 495.

Всі фрагменти гаптування, що є зараз в нашому розпорядженні, належать переважно до різних деталей жіночого одягу.

Про одяг населення Київської Русі взагалі відомо ще дуже мало. Пам'ятки образотворчого мистецтва того часу дають уявлення переважно про парадний одяг великих князів і членів їх родин. В узагальнюючій статті про одяг домонгольського часу А. В. Арциховський⁴⁰ змушений був говорити, головним чином, про металеві прикраси.

Фрагменти гаптування, відкриті на території УРСР, а також описи умов знахідок дають деякі нові матеріали для характеристики одягу, особливо одягу жінок феодальної знаті.

В. В. Хвойка, описуючи слов'янські поховання XI—XIII ст., повідомляє, що біля с. Шарки⁴¹ «на черепі одного кістяка знайдена парчева пов'язка, шита золотом, біля стегна — парчевий пояс з срібними бляшками», на другому кістяку — те ж, крім пояса. В іншому місці він уточнює, що саме в жіночих похованнях були на лобі пов'язки, біля шиї стрічки, заткані золотом і сріблом, біля крижів парчеві пояси, на ногах чобітки з червоної шкіри⁴².

Про поховання того ж часу в Білгороді В. В. Хвойка пише⁴³, що там «в напівзотлілу вигляді знаходилися на головах парчеві пов'язки, ткані золотом і сріблом, з такими ж стрічками навколо шиї»; на грудях ажурні мережива з прокладеними в них золотими і срібними нитками і тваринним орнаментом, металеві, звичайно з позолотою, різного розміру гудзики або бубонці, що їх заміняли; навколо крижів парчевий, тканий золотом і сріблом пояс, прикрашений візантійським орнаментом, кілька металевих гудzikів на одному кінці або такі ж застібки; і тільки в двох випадках при одному з цих покійників був на шиї срібний хрестик XI—XII ст., а при другому сережка із срібного дроту та срібний диргем, що служив підвіскою і разом з тим прикрасою шиї⁴⁴.

На превеликий жаль, В. В. Хвойка свій загальний опис не ілюстрував конкретними зразками, і тепер, крім однієї вишивки з тваринним орнаментом, не можна точно сказати, які з фрагментів відносяться до головних пов'язок, які до стрічок і які до поясів.

Опис жіночого поховання, виявленого в Чернігові⁴⁵ біля фундаменту церкви св. Михайла (XII ст.), дає підстави говорити про близькість одягу цього поховання до парадного одягу родини Ярослава на фресці Київської Софії, прикрашеного дорогоцінними нашивками. З цього опису довідуємося, що на грудях були «залишки шовкової тканини, затканої золотом, оздобленої вузьким позументом з прикрасами з дрібних металевих бляшок, в деяких з них вставлені зелені і жовті скельця». На подолі теж були прикраси із бляшок. «Металеві бляшки мають форму хрестів, сердечків з вставками жовтого і зеленого скла, кружечків, квадратиків, трикутників, півкругів з вставками і без вставок маленьких і великих опуклих сердоліків». При просіюванні землі знайдено ще дві перлини. В тайнику Десятинної церкви було знайдено фрагменти тканини теж з нашитими бляшками та перлами.

Розгляд гаптування, яке прикрашало одяг, почнемо з жіночих «чільців» — «головних пов'язок». Одна з них досі зберігається у Львівському музеї *in situ* на черепі. Це дає можливість зробити висновки про місце, на якому її носили, про її розмір та характер орнаменту.

⁴⁰ История культуры древней Руси, I, М., 1948, стор. 234—262.

⁴¹ АЛЮР, 1901, стор. 40.

⁴² В. В. Хвойко, Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 101.

⁴³ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, стор. 83.

⁴⁴ В. В. Хвойко, Раскопки в Белгороде, рукопис, Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, № 2, 84, стор. 22.

⁴⁵ Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1909 г., Чернигов, 1910, стор. 11.

Вона походить з розкопок 1941 р. Я. І. Пастернака⁴⁶ в Старому Галичі, де біля саркофага Осмомисла було відкрито поховання молодої жінки. За свідченням Я. І. Пастернака, Залозецький датує його XII ст. Пов'язка ця обрамляє верхню частину лоба й доходила, мабуть, до ушей. Краї її сильно пошкоджені. Узор складається із стилізованого

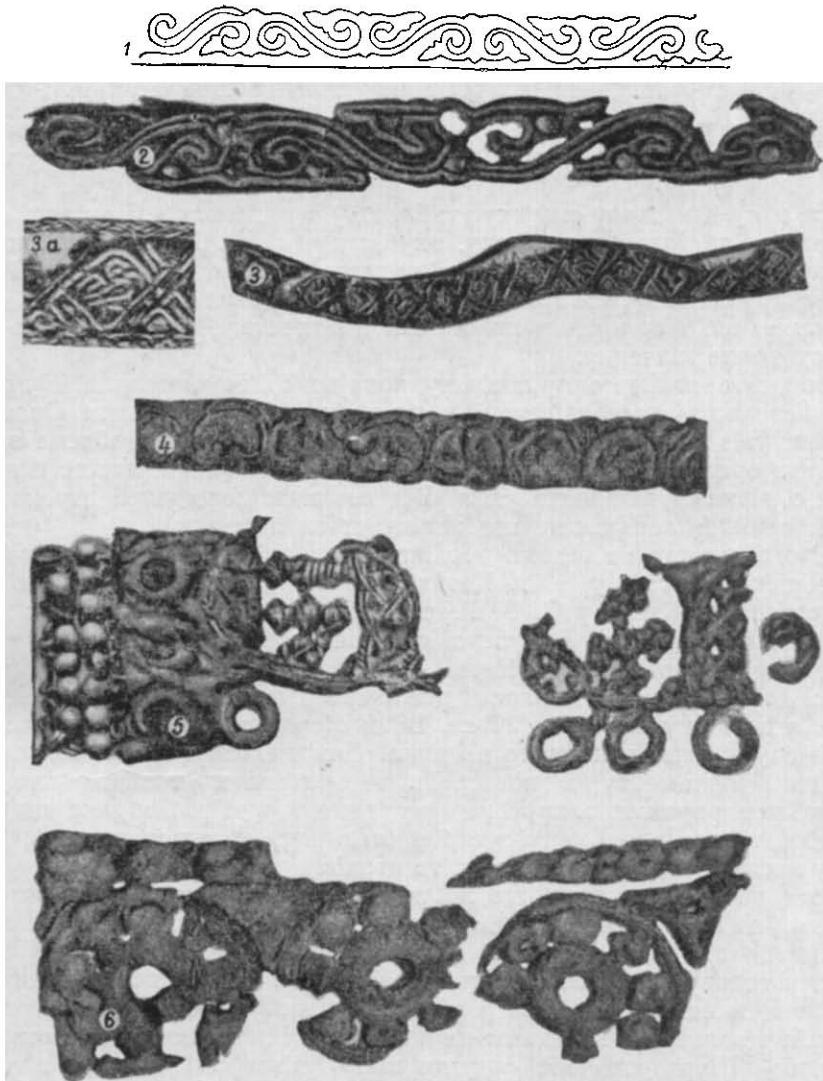

Табл. I. Фрагменти галтування.

1 — орнамент «чільца» із Старого Галича (Львівський державний історичний музей); 2 — головна пов'язка (?) з скарбу в київському Михайлівському музеї; 3 — головна пов'язка з Шаргороду (Київський державний історичний музей); 3а — деталь цієї пов'язки — птах; 4 — фрагмент з Білгорода (Київський державний історичний музей); 5, 6 — фрагменти комірів з городища Очаків (Київський державний історичний музей).

вигнутого стебла, від якого вниз і вверх відходять парні симетричні закрути (табл. I, 1).

Друга пов'язка, дуже близька за орнаментом до першої, прикрашена ще металевими півкульками і дрібними перлами. Вона знайдена в

⁴⁶ Я. І. Пастернак, Старий Галич, Краків—Львів, 1944, табл. XI, рис. 45, стор. 125.

1903 р. в скарбі на садибі київського Михайлівського монастиря⁴⁷ (табл. I, 2). Розмір її — 2 м × 20 см.

Серед гаптування з розкопок В. В. Хвойка в Шаргороді є одна смужка, облямована плетеним шнурочком (табл. I, 3). Розмір її — 1,6 × × 37 см (КДІМ, № 13-2310). Вона вужче описаних, але по довжині близька до них. Можливо, що це та сама «пов'язка, шита золотом і сріблом», яку згадує В. В. Хвойка. Смужка ця вишила канителлю. Орнамент складається з ромбів, в які вписані різні розетки і птахи. Очевидно, птахи мають тут значення охоронних символів або їх пережитків. Б. О. Рибаков⁴⁸, вважаючи за основну функцію головних уборів охороняти їх власників від злих духів, підкреслює, що на них довго зображали старі охоронні символи у вигляді птахів, грифів, «древа життя» та ін.

Ще одну гаптовану смужку (табл. I, 4) з розкопок у Білгороді можна вважати за головну пов'язку, яку згадує В. В. Хвойка. Ширина її близько 2 см, довжина збереженої частини — 28 см (КДІМ, № 1783). Орнамент її складається з листків, на яких зображене стилізоване «древо життя», що формою наближається до хреста. Очевидно, воно теж мало охоронне значення.

Слід нагадати ще одну пов'язку, хоча вона і не гаптovanа. Її виявив В. С. Гезе на жіночому черепі в похованні біля городища Очаків⁴⁹. Зроблено її з якоїсь тканини, підбитої шкірою. Вона оздоблена зигзаговидним орнаментом із срібних золочених бляшок напівсферичної форми з дірками для нашивання. Від пов'язки коло ушей спускається тонкий срібний ланцюжок, що закінчується колечками.

Нічого певного не відомо про інші «головні пов'язки», які згадуються в різних звітах: у В. В. Хвойка в з'язку з розкопками в садибі Петровського в Києві, у С. В. Гезе в описі поховання № 9 біля городища Очаків та у Л. А. Голубової відносно розкопок О. В. Мілєєва на садибі Софійського собору в Києві.

Всі описані жіночі «головні пов'язки» мають ширину від 1,6 до 2,7 см, а довжину від 20 до 30 см. Вони облямовували верхню частину лоба і спускалися приблизно до вуха. Для них характерні безконечні композиції орнаменту з повторенням однакових мотивів, хвилясті лінії з симетричними закрутами чи з'єднані ромби. Як уже підкреслювалось, в цьому орнаменті зустрічаються пережитки старовинних оберегів у вигляді священного дерева та птахів.

Хоча цілком можливо, що лобні пов'язки належали молодим дівчатам, як це було у Візантії⁵⁰, проте частина гаптованих смуг скоріше залишилася від кайм головних уборів, якими жінки того часу мали вкривати голову. Це стверджують такі дані: Ф. Б. Копилов свідчить⁵¹, що голова жінки у похованні біля Десятинної церкви була обмотана наміткою з золотим мереживом на кінцях; В. В. Хвойка згадує «стрічки коло ший» (Шаргород) або «кругом ший» (Білгород), завжди підкреслюючи, що вони такі самі, як «головні пов'язки». Це підказує висновок про те, що гаптовані фрагменти «головних пов'язок» і «стрічки» є рештками кайм головних покривал. В. А. Прохоров⁵² звертає увагу на головні покривала з перлами по краях, які вкривали лоб та іноді спускалися до плечей (фрески XII ст. у Спасо-Нередицькій церкві). Такі покривала, зауважує дослідник, зображені на багатьох пам'ятках як у греків, так і у нас. В. Д. Андрієвська⁵³ підкреслює, що жінки Київської Русі

⁴⁷ АЛЮР, 1903, табл. XVI, 1; ОАК за 1903 год, стор. 344.

⁴⁸ Істория культуры древней Руси, т. II, М., 1951, стор. 433.

⁴⁹ АЛЮР, 1904, № 3, рис. 1.

⁵⁰ Ф. Гогтнерот, История внешней культуры, т. I, СПб., 1911, стор. 115.

⁵¹ Усне повідомлення.

⁵² В. А. Прохоров, Русские древности, вып. IV, СПб., 1871, стор. 38.

⁵³ История одежды, вып. II, Изд. Вологодского ГИЗа, 1922.

ховали своє волосся під «волосник», який спереду був гаптований золотом та сріблом.

Фрагмент гаптування, знайдений Д. Я. Самоквасовим⁵⁴ біля голови дитячого поховання у дев'ятому кургані Троїцької групи курганів поблизу Чернігова, був ним названий «стрічкою, шитою золотом і сріблом» (Державний історичний музей в Москві). Ширина її приблизно 4 см. Орнамент складається з квадратів, в які вписано мотиви, що нагадують латинську літеру S. Аналогічні мотиви, вжиті парами, бачимо на візантійських тканинах XI—XIII ст.⁵⁵ і на срібних пластинках із скарбу, знайденоого у Києві в 1824 р.⁵⁶ Знизу стрічка обкладана гаптованими колами. Можливо, що й зверху були такі ж кола, але вони не збереглися. Призначення цієї стрічки, так само як фрагмента із зрубного жіночого поховання Х ст. в Києві⁵⁷, не ясне.

Особливу увагу звертають на себе стоячі коміри. Значна кількість їх була знайдена в могильнику городища Очаків біля с. Набутове, за три кілометри від м. Корсунь. А. А. Спицин датує цей могильник кінцем XII ст. Частина цих комірів видана, деякі з них не опубліковані, зберігаються в Київському державному історичному музеї.

Найбільш детальний опис одного з комірів (табл. I, 5), знайденого у похованні № 5, дає А. А. Спицин⁵⁸, помилково називаючи його не гаптованим, а парчевим. Він пише: «Навколо ший парчевий комір з прошвами у вигляді плетінки, хреста та кружечків, прикрашений кількома срібними, позолоченими рівними квадратиками». До цього опису треба додати свідчення В. С. Гезе⁵⁹ про те, що комір був підбитий шкірою, рештки якої залишилися в одному місці. Там же знайдено тонке срібне височне кільце, на правій руці масивний свинцевий браслет з плоским кінцем, на лівій — тонкий рівний скляний браслет. Це дає зможу припустити, що гаптований стоячий комір був принадлежністю жіночого одягу.

Фрагмент другого коміра, теж підбитого шкірою, з шістьма гудзиками був знайдений у тому ж похованні, що й описаний вище жіночий головний убір. За описом А. А. Спицина, він парчевий, з хрестами і кружечками, обкладаний по контуру дрібними перлами⁶⁰.

А. А. Спицин називає коміром ще одну смужку (табл. I, 6). Ширина її близько 5,5 см. Орнамент складається з великих розеток, які по нижньому та бічному краях облямовані плетінкою. Гудzikів чи інших прикрас немає (КДІМ, № в-1, 1783).

Крім того, в Очакові були знайдені фрагменти комірів у двох випадкових знахідках та в похованнях № 11, 15, 18. В похованнях № 2, 9, 14, 16 і 17 біля поховань знайдено гудзики, а це дає підставу припустити, що й тут були стоячі коміри.

Отже, можна сказати, що в могильнику Очаківського городища було до 13 одиниць одягу із стоячими комірами висотою від 3,5 до 4 см.

За аналогією до очаківських комірів М. Ф. Беляшевський⁶¹ виділив і видав два фрагменти гаптованих комірів, прикрашених перлами та

⁵⁴ Д. Я. Самоквасов, Северянские курганы и их значение для истории, Труды III АС, т. I, К., 1878, стор. 193; його ж, Могилы русской земли, стор. 192—193.

⁵⁵ Moriz Dregger, Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei, Wien, 1904, т. I, рис. 50 в.

⁵⁶ Н. Д. Кондаков, Русские клады, т. I, СПб., 1896, рис. 66.

⁵⁷ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 207—208, табл. XXVII; Ф. Б. Копилов, Зрубне поховання біля Десятинної церкви, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 233.

⁵⁸ А. С. [А. А. Спицын], Набутовский могильник, Відбиток з «Записок русского отделения имп. русского археологического общества», т. II, стор. 4, рис. 101.

⁵⁹ В. С. Гезе, Раскопки на городище «Очаков» у деревні Набутово, АЛЮР, 1904, № 3, стор. 90.

⁶⁰ А. С. [А. А. Спицын], Набутовский могильник, рис. 103.

⁶¹ Н. Ф. Беляшевский, Два клада Михайлівського монастиря, ОАК за 1903 год, рис. 344; його ж, Ценный клад великоінженерской эпохи (Михайлівський монастир), АЛЮР, 1903, стор. 303, табл. XVI, 1.

металевими бляшками, з кладу, знайдено в 1903 р. в садибі київського Михайлівського монастиря. На одному з них збереглося п'ять гудзиків. Висота цих комірів доходила до 6 см.

Цікаві відомості про комір подає інвентар археологічного відділу Київського державного історичного музею. Під № 19287 зазначено, що у слов'янському кургані поблизу м. Воронків на урочищі Калоурово, Переяславського району, Полтавської області, в жіночому похованні було знайдено комір із зображенням птахів в арках; на ший — три бронзових гудзики, біля висіків — височе кільце.

Для більшості описаних комірів характерні прикраси з перлів та металевих бляшок. Гудзики шаровидні, пришиті щільно один до одного. Під комір підкладалася шкіра. Наявність в орнаменті хрестів та птахів також говорить про пережитки охоронного значення (оберегів), які спостерігалися вже на головних уборах жінок.

Так само слід вважати за фрагменти коміра те, що В. С. Гезе знайшов під нижньою щелепою та назвав «золотою стрічкою», бо на ній було нашито п'ять срібних позолочених гудзикив.

Можливо також, що стоячим коміром був «шматок златоглаву», нашитий на шкіру й обернутій навколо шиї, що його було знайдено під час розкопок у Городку в західних областях України⁶².

Про наявність стоячих комірів в одязі жителів старої Рязані XII ст. можна переконатися з опису О. Л. Монгайта: «Зелена шовкова тканина, на якій золотими нитками по краю вигаптовано квіти і листя. До тканини пришито три мідних гудзики. Очевидно, це застібка коміра»⁶³.

Знахідки як на території УРСР, так і в старій Рязані високих стоячих комірів із застібкою спереду свідчать про існування жіночого одягу якогось невідомого досі крою.

Ні на зображеннях членів княжих родин на фресках і мініатюрах, ні на зображеннях у Радзівілловському літопису представників інших верств населення Київської Русі немає одягу із стоячими комірами. Бачимо лише квадратний або округлий виріз, так зване «ожерельє», прикрашене або не прикрашене, залежно від стану зображені людини.

У Візантії в Софії Константинопольській⁶⁴ на мозаїчних портретах Івана II, Константина IX та особливо виразно імператриці Ірини бачимо високі коміри. Але ці коміри не мають спереду розрізів та застібок, як наші.

Розглянемо тепер гаптовані прикраси одягу на грудях. В. В. Хвойка, як уже зазначалось, виявив фрагменти гаптування з «тваринним орнаментом» в одязі на грудях жінки (поховання в Білгороді). Вживані слово «мереживо» в його старовинному значенні узорних нашивок, В. В. Хвойка даремно додав слово «ажурне». Насправді — це гаптування, тло якого в місцях, не вкритих сухозліткою, зітліло, що й надало йому ажурного вигляду⁶⁵. Від цього гаптування збереглися (КДІМ № в-1783, в-2264) два цілих ($7,3 \times 8$ см) й два фрагментарних зображення гепардів, тулууб яких переходить у плетений орнамент (табл. II, 1). Відсутність більш детального опису умов знахідки позбавляє можливості встановити точне розміщення цих фрагментів. Можливо, вони були складовою частиною прямокутної прикраси, аналогічної тій, що зображена під «ожерельем» царя на фресці XII ст. в Кирилівській церкві у Києві («Повчання Кирила») та на мозаїчному портреті імператриці Ірини початку XII ст. в південній галереї Константинопольської Софії.

⁶² Я. І. Пастернак. Коротка археологія західних українських земель, стор. 63.

⁶³ А. Л. Монгайт, Раскопки старої Рязані. По следам древних культур, Древняя Русь, М., 1953, стор. 314.

⁶⁴ André Grabar, Byzantine Painting, 1953.

⁶⁵ Н. Д. Полонская, Историко-культурный атлас по русской истории, К., 1913, табл. XV, рис. 13.

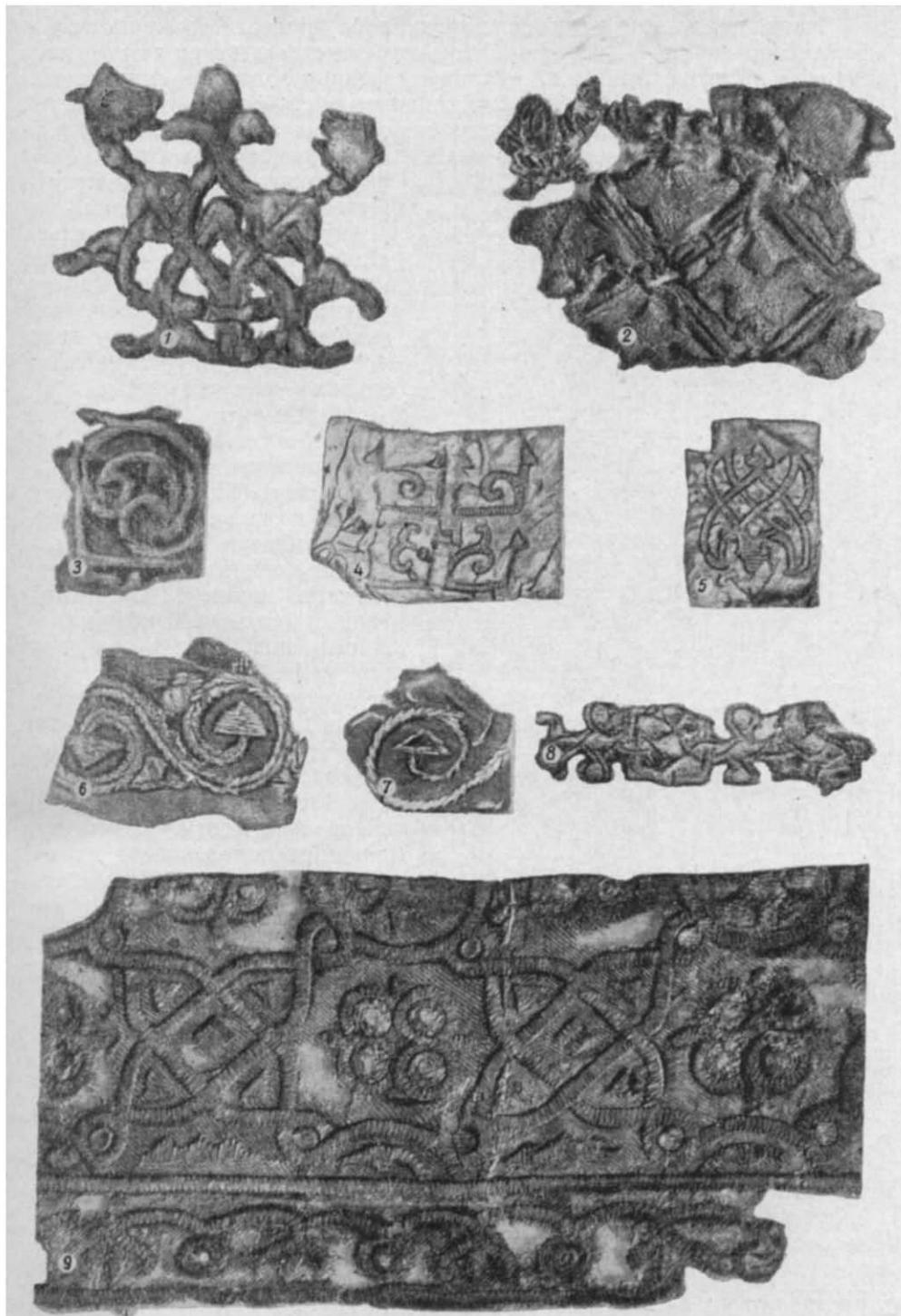

Табл. II. Фрагменти гаптування.

1 — з Білгорода (Київський державний історичний музей); 2 — з с. Ромашки (Київський державний історичний музей); 3 — з Чернігова; 4, 5, 8 — з Шаргороду (Київський державний історичний музей); 6, 7 — з тайника Десятинної церкви; 9 — з Херсонеса (Державний Ермітаж).

Очевидно, до нагрудних вишивок треба віднести й фрагменти з жіночого поховання у дворі Чернігівського земства. Автори звіту⁶⁶ явно неправильно визначили їх як тканину, «заткану золотом», ніде не згадавши про гаптування, від якого залишилося шість фрагментів (табл. II, 3). Орнамент їх складається з широких лопатих листків, на яких вміщено алебардовидний мотив, що виходить з їх основи. На трьох із них ці мотиви поставлені похилені і утворюють, таким чином, наріжну композицію. Загальна кількість фрагментів і нахил гаптованих мотивів дають можливість припустити, що вишивок було не менше двох, але як вони були розміщені на грудях — сказати важко.

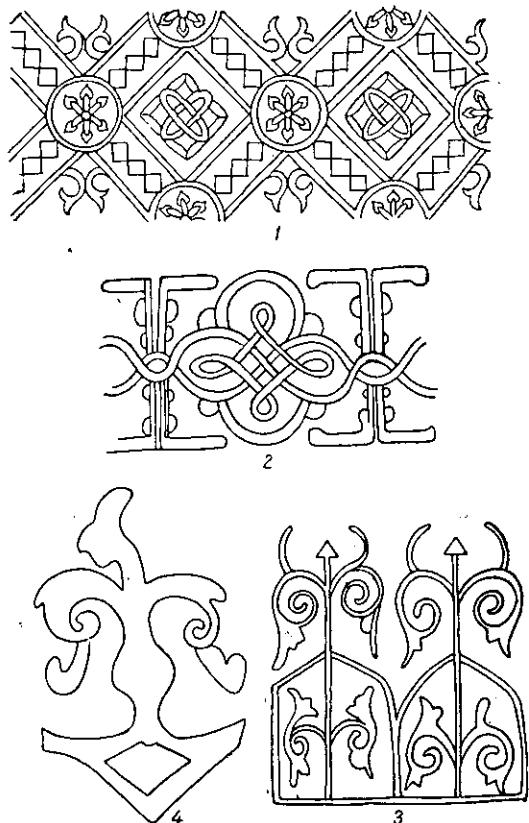

Табл. III. Реконструкції орнаменту.

1 — з с. Жежави; 2 — з Шаргороди; 3 — з скарбу в київському Михайлівському монастирі; 4 — з Шаргороди.

клад, на фрагментах з городища Райки⁷⁰, або розеток — на смужці з композиції з рослинних мотивів на стеблинах з характерним для того часу закрутком (табл. II, 6, 7). На двох смугах з Шаргорода (КДІМ, № в-2653 та 57122) орнамент утворюється з досить складних безконечних плетінок (табл. II, 8; табл. III, 2).

На зображеннях чоловічого і жіночого одягу на портретах домонгольського часу часто бачимо оп'ястя (обшлаг) різної ширини та кайми плащів. У Новгороді було знайдено оп'ястя XI ст. Володимира Ярославовича (вмер 1052 р.) з гаптованим орнаментом⁷².

⁶⁶ Отчет о деятельности Черниговской ученої архивной комиссии за 1909 г., стор. 11.

⁶⁷ ЗРАО, Новая серия, т. XII, СПб., 1901, стор. 11.

⁶⁸ Польова лілея — мотив, що прийшов зі Сходу.

⁶⁹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, табл. XXIX, 3.

⁷⁰ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева, рис. 95, 98.

⁷¹ Труды предварительного комитета XV АС, М., 1911, рис. 53.

⁷² В. Ф. Ржига, О тканях домонгольской Руси, Byzantinoslavia, 1932, IV,

2, рис. 2.

Фрагменти гаптування XII ст. з с. Ромашки⁶⁷, Васильківського району, Київської області (КДІМ, № в-3268), мають композиції безконечного орнаменту. Він складається з сітки з'єднаних ромбів, в які вписано крини⁶⁸. Це гаптування, безумовно, оформляло широку поверхню, а не вузьку смугу (табл. II, 2). Шматок бересту під цим гаптуванням дає підстави припустити, що воно також було нагрудною прикрасою.

Коротко охарактеризуємо ще ті фрагменти гаптування, про місцеположення яких на одязі немає ніяких відомостей.

Більшість з них являє собою смуги різної ширини, переважно від 2 до 3,5 см.

Орнамент вужчих смуг здебільшого складається з повторення кругів, як, напри-

⁶⁹ і тайника Десятинної церкви⁷⁰ з Білгорода⁷¹. Менше поширені

стеблини з характерним для

Можливо, що деякі із згаданих фрагментів були оп'ястями жіночих рукавів, а інші — каймами плащів.

Часто на портретах феодальної знаті зустрічаємо узорні лиштви-приполи. Це дозволяє припустити, що фрагменти гаптування, які В. Косцюшко-Валюжинич⁷³ знайшов в одному з склепів м. Херсонеса (табл. II, 9), були таким приполом на одязі знатної багатої людини XII—XIII ст. Це гаптування дійшло до нас розрізаним у довжину на дві частини, тому є можливість реконструювати весь орнамент (табл. IV) в ціло-

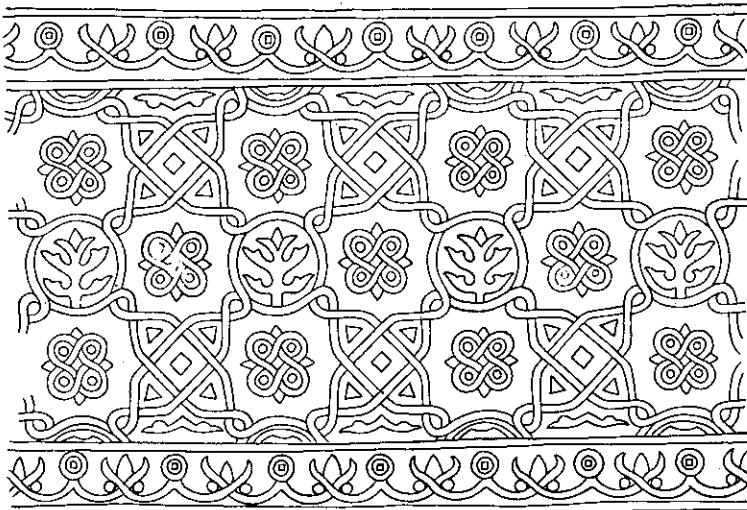

Табл. IV. Реконструкція орнаменту з Херсонеса.

му. Цікаво відмітити, що ширина його (коло 20 см) наближається до ширини приполів одягу родини Ярослава на фресці у київському Софійському соборі. Орнамент являє собою складну плетінку з стилізованими рослинними мотивами. Виконано його технікою «в прикріп». На верхній і нижній каймі рослинні мотиви та петлі повернуто в один бік, що підтверджує горизонтальне призначення гаптування.

Чотири смуги з розкопок у Шаргороді⁷⁴ (КДІМ, № 67185-8) гаптовано на одній і тій же тканині. При повторному вживанні вони були, мабуть, каймами плаща. Ширина кожної з них — близько 5 см — цілком відповідає ширині кайм, які зображені на згаданих вище портретах родини Ярослава. Орнамент першої смуги утворюється чергуванням складної плетінки (табл. II, 5) з другою, що вписана в мигдалевидне обрамлення. Орнамент другої смуги утворюється повторенням сильно стилізованого «древа життя» (табл. II, 4). Дві смуги пошито з шматків двох перших.

Ще одна гаптovanа смуга з того ж Шаргорода (КДІМ, № 2651) вживалася повторно. Її підрублено після того, як частина її орнаменту була зрізана. Під нею зберігся шматочок бересту. Яке було її початкове і повторне призначення — сказати зараз важко. Орнамент⁷⁵ смуги складається з переплетених кілець, в яких чергуються геометричні мотиви з «древом життя».

Фрагмент гаптovanої смуги (табл. III, 1) з Жежави, Тернопільсько-

⁷³ В. И. Косцюшко-Валюжинич, Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г., ИАК, вып. 20, стор. 38—39, рис. 17—18; ОАК за 1904 год, стор. 42, рис. 63—64.

⁷⁴ Ці фрагменти видано без зазначення місця знахідки в кн. «История культуры древней Руси», т. I, рис. 72, 1, 2.

⁷⁵ История культуры древней Руси, т. I, рис. 72, 3.

го району, має ширину 7,4 см. В її орнаменті великі ромби з'єднано округлими розетками. Обидва мотиви прикрашенні ще дрібнішими мотивами. Про призначення цього гаптування також не можна сказати щось певне.

Так само незрозуміло призначення гаптованих фрагментів, що їх видав М. Ф. Біляшевський⁷⁶ під назвою «провідні смуги від ризи». Їх величезні орнаментальні мотиви висотою 9—10 см із стилізованих спиралеподібних паростків та арок (табл. III, 3) не мають аналогій.

Хоча від одного гаптування з Шаргорода (КДІМ) залишилося кілька 30 фрагментів з рештками стилізованого рослинного орнаменту, встановити їх композицію та визначити призначення неможливо (табл. III, 4).

Закінчуячи огляд фрагментів гаптування домонгольського часу, треба охарактеризувати їх матеріал та техніку. Майже всі вони гаптовані сухозліткою, і лише одна смужка (табл. I, 3) гаптovanа канителлю, тобто тонким (0,07 мм) срібним позолоченим дротиком, скрученим спірально (діаметр витка 0,85 мм) без нитяної основи. В деталях вживається шовкова нитка, іноді досить груба, рідше — перли або металеві бляшки.

Матеріалом, на якому виконувалось гаптування, був шовк. Визнати його колір немає змоги, бо він від часу набув буро-коричневого тону.

Під готове гаптування для міцності та, мабуть, для захисту від шкідливого впливу поту, як це припускає А. С. Уваров⁷⁷, підкладали берест (переважно під нагрудні вишивки) та шкіру (під коміри).

Переважну більшість описаних фрагментів гаптування виконано технікою «в прокол». Технікою «у прикріп» виконано лише гаптування з с. Жежава, м. Херсонеса і частково деякі фрагменти з тайника Десятинної церкви та незначні деталі гаптування з поховання у Київській Софії.

При техніці «в прокол» сухозлітка, як і звичайна нитка, прошивается крізь тканину. На лицьовому боці робиться стібок довжиною близько 7 мм, а на вивороті — зовсім маленький, який майже дорівнює товщині нитки. Кожний наступний рядок стібків прилягає щільно до попереднього, причому новий стібок починається на рівні середини попереднього, що дає можливість густо вкривати потрібну поверхню узору. Найбільш поширеним в цій техніці є шов «по формі» (табл. II, 1). Тут напрямок стібків повторює лінію узору та його закрутів. Для зображення стебель та для обрамлень часто вживається шов «в ялинку» (табл. II, 2, 3).

Техніка «в прокол» незручна тим, що сухозлітку трудно, не зіпсувавши, протягати крізь тканину. Можливо, що спочатку доводилося робити проколи, вживаючи для цього тонкі проколки на зразок тих, які були виявлені у Чорній могилі (бронзова і кістяна) та описані Б. О. Рыбаковим⁷⁸.

При другій техніці гаптування — «у прикріп» — сухозлітка не буде пошкодженою, бо її не протягають крізь тканину, а накладають поверх тканини та пришивають до неї іншою, неметалевою ниткою, яка проколюється крізь тканину.

На гаптуванні з с. Жежава сухозлітка покладена вздовж орнаментальних мотивів, а на херсонеському — поперек всіх орнаментальних мотивів та стрічок, якими утворюється плетінка, так що сухозлітка весь час робить повороти від краю до краю, де її прикріплюється зовсім непомітно до тканини (табл. II, 9).

⁷⁶ ОАК за 1903 год, стор. 189, рис. 350.

⁷⁷ А. С. Уваров, Меряне и их быт, М., 1872, стор. 100—101.

⁷⁸ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, вып. 11, стор. 42, рис. 16.

Техніка гаптування канителлю подібна до вишивки намистинками, бо її нарізають шматочками потрібного розміру, набирають на голку та пришивають на відповідне місце узору (табл. I, 3). По контуру гаптований орнамент іноді облямовується шовковою ниткою або перлами.

Підсумовуючи, слід зазначити, що, незважаючи на малий розмір та невелику кількість фрагментів гаптування домонгольського часу, які дійшли до нас, вони дозволяють зробити ряд цікавих висновків не тільки чисто фактичного, а й історичного порядку.

Аналіз умов, при яких були знайдені фрагменти гаптування, їх розмір, орнаментальні композиції та порівняння з синхронними пам'ятками образотворчого мистецтва дає змогу уявити загальний вигляд одягу знатних представниць феодального суспільства Київської Русі, яким вони виділяли себе з інших верств населення.

Золотом і сріблом сяє узор головного убору, що обрамляє лоб і спадає до плечей. Золото-срібним орнаментом були вкриті комір, рукави і лишти одягу, а також краї плаща. Чотирикутні нашивки із складним гаптованим орнаментом вкривали груди. Фігурні золоті бляшки, багатокольорові вставки із скла та перли іноді доповнювали цей розкішний одяг. Ще яскравішим та різnobарвнішим робився одяг, коли гаптування поступалося перед дорогоцінними нашивками з кольорового каміння, яким заспіль вкривали опліччя, оп'ястя, приполи та кайми. Про існування такого одягу свідчать фрески і мініатюри домонгольського часу та частково матеріали з жіночого поховання, відкритого в Чернігові.

Якщо до цього додати ще намиста, колти, фібули, браслети та інші прикраси з золота, дорогоцінного каміння, емалі й черні, то буде ясно, що жіноче вбрання цілком відповідало смаку феодальної знаті Київської Русі з її захопленням барвистістю, прагненням до розкошів, яке особливо посилилося в XI—XII ст., коли у феодалів з поширенням зовнішньої торгівлі зосередилися величезні багатства.

Наявність значної кількості вузеньких гаптованих смужок дозволяє констатувати значне поширення головних жіночих пов'язок, обрамлених гаптуванням.

Знахідки стоячих високих комірів свідчать про існування жіночого одягу, що застібався спереду на шаровидні гудзики. Одяг цього крою не зафіксовано на пам'ятках образотворчого мистецтва.

В орнаменті, що прикрашав одяг, сполучалися геометричні, рослинні та зооморфні мотиви (птахи, гепарди), а також символічні зображення: «дерево життя», свастика, хрести. Всі вони поступово втратили своє початкове значення єберегів і перетворилися в орнаментальні мотиви.

Композиція орнаменту гаптування,— чи то вона побудована на повторенні та чергуванні окремих мотивів, чи на хвилястому побігуні або на безконечних закрутках плетінки,— завжди має чіткий і ясний ритм.

Аналіз узорів довів їх спільність як з орнаментом рукописів, фрескових розписів у церквах і кам'яної різьби, так і з орнаментом ювелірних виробів з золота, емалі та черні, якими славилася Русь.

Гаптування було доступне лише багатим феодалам і становило наявність ознаки принадлежності до вищого стану. Церква також широко використовувала гаптування для прикраси.

Фрагменти гаптування домонгольського часу свідчать про велике уміння та високу досягненість гаптарок Київської Русі, які, в основному, застосовували техніку «в прокол». Ця техніка, очевидно, була поширена скрізь по Русі, бо ми бачимо її й на гаптованих речах з Новгорода, Володимира-на-Клязьмі та старої Рязані. Більше того, ця техніка характерна й для північних європейських країн раннього середньо-

віччя⁷⁹, що зайвий раз підтверджує не тільки їх тісні зв'язки з древньою Руссю, а й спільність культурних навиків. В південних країнах та Візантії в ці часи застосовувалася вже нова техніка гаптування «в прикріп», більш зручна для роботи з сухозліткою. В Київській Русі, як бачимо, теж почали переходити до нової техніки гаптування.

Беручи до уваги, скільки цікавих і цінних відомостей можна здобути при вивченні навіть невзначних фрагментів гаптування, дуже важливо під час розкопок точніше фіксувати всі залишки тканин, розрізняти узорні тканини від вишивок, а також більше уваги приділяти техніці гаптування, бо вона часто дає певні підстави для датування.

М. А. НОВИЦКАЯ

ЗОЛОТНАЯ ВЫШИВКА В КИЕВСКОЙ РУСИ

Резюме

Целью проведенной работы было собрать фрагменты золотной вышивки домонгольского периода, обнаруженные в разное время раскопками на территории УССР, и определить их назначение и расположение на одежде.

Большое распространение золотной вышивки в быту феодальной знати подтверждают летописные и исторические источники, а также памятники изобразительного искусства.

Основным техническим приемом золотной вышивки была техника «в прокол». Постепенно развивалась и новая, более совершенная техника вышивания — «в прикреп». Определение техники дает основания для датировки вышивок и служит подтверждением тесных связей древней Руси с другими странами.

Анализ орнамента позволяет говорить о единстве орнаментального стиля золотной вышивки в различных центрах древней Руси и свидетельствует о его общности с орнаментом других видов декоративного искусства.

---

⁷⁹ Moriz Dregger, вказ. праця, стор. 199.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

**ПРО МЕТОДИКУ ОПИСУ
КЛАДОК МІСТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
VII ст. до н. е. — IV ст. н. е.¹**

При дослідженні античних міст Північного Причорномор'я величезне значення, як відомо, має ретельне вивчення будівельних залишків — фрагментів стін, фундаментів, підлог тощо. При цьому, звичайно, треба користуватися єдиною методикою класифікації цих залишків та чіткою термінологією.

Проте, на жаль, і досі в науковій літературі з питань археології та історії архітектури античних міст Північного Причорномор'я описи цих споруд здебільшого дуже неповні. Особливо це стосується кам'яних кладок, бо дуже часто опис їх конструкції обмежується тільки наведенням назви кладки, яка до того ж в одних випадках виходить з форми застосованого матеріалу, в інших — з конструктивного прийому. Нерідко справа ще більш спрощується і даються такі неточні визначення, як «стіна побудована з каменю середньої величини». Коли ж ще взяти до уваги, що в цілому ряді випадків з тих чи інших причин кладка або ціла споруда може зруйнуватися і, крім опису, креслень і фотографій, від неї нічого не залишиться, то стає зрозумілою неприпустимість подібних аморфних визначень.

Чіткий, докладний опис знайдених конструкцій і єдина термінологія дають змогу проводити порівняльний аналіз між різними спорудами, виявляти властиві їм особливості та шукати до них аналогії. Без цих даних неможливе і теоретичне обґрунтування проектів реконструкції тих або інших будівель. Саме тому всі описи необхідно вести за певною системою, єдиною для всіх об'єктів досліджуваної групи.

Виходячи з цього, нам здається доцільним запропонувати таку схему класифікації і опису кладок. Вона має складатися з чотирьох основних розділів: загальний опис кладок, характеристика матеріалу, система кладки, креслення і фотографії.

I. Загальний опис кладок

Тут насамперед слід вказати таке. Призначення кладки (фундамент, цоколь, стіна наземна, підвальна, підпірна тощо). Загальні розміри (довжина, ширина, висота, заглиблення в землю від рівня підлоги або вулиці); якщо це стіна, то слід вказати, на якому фундаменті вона

¹ Це питання також порушував О. М. Карасьов у статті «Развитие строительного каменотесного ремесла в античных городах Северного Причерноморья (VII—I вв. до н. э.)», Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху, М., 1959, стор. 126—138, однак конкретних пропозицій щодо опису кладок тут немає.

стійт і на яку глибину він закладений. Стан кладки в момент розкриття із зазначенням причин виникнення дефектів, якщо вони є. Найбільш поширені дефекти — прогини, випучування і нахил. Прогини кладок виникають в результаті нерівномірного осідання ґрунту. Це найчастіше трапляється при муруванні стіни на культурному шарі, недостатньому заглибленні підошви кладки від рівня денної поверхні того часу, при наявності ґрутових вод і т. п. Прогини досить часто супроводяться

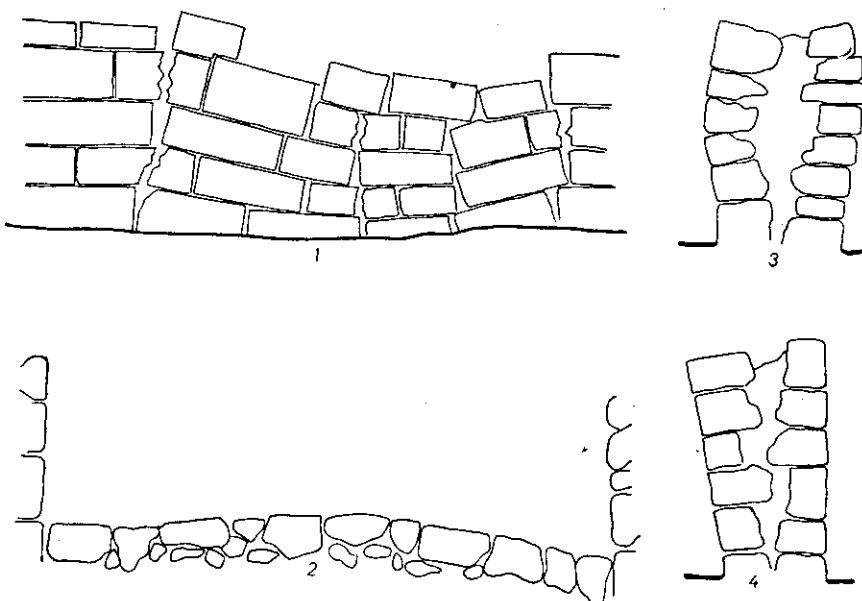

Рис. 1. Найбільш поширені дефекти кладок.

1 — прогин кладки. Фасад; 2 — випучування кладки в горизонтальній площині. План; 3 — випучування кладки у вертикальній площині. План; 4 — нахил одного з шарів кладки внаслідок слабкої перев'язки. Розріз.

порушенням горизонтальності рядів кладки, а також тріщинами (рис. 1, 1). Випучування може бути в горизонтальній площині (рис. 1, 2), вертикальній (рис. 1, 3) або в обох площинах разом. Випучування в горизонтальній площині викликається, в основному, розпором землі при відносно незначній товщині кладки та великій її довжині. Цей дефект характерний для стін підвальних. Випучування у вертикальній площині буває при великому вертикальному тиску та слабкій перев'язці між шарами кладки. Характерне як для підвальних, так і для наземних стін випучування у вертикальній площині часто супроводиться випучуванням і в горизонтальній площині. Нахили може викликати горизонтальний розпір землі або нерівномірне осідання ґрунту. Нахили окремих шарів у багатошарових кладках бувають і при слабкій перев'язці (рис. 1, 4). Описуючи дефекти, треба зазначати розміри деформацій.

Далі слід вказувати на наявність або відсутність карнизів, поличок, пілястрів та інших виступів, а також ніш, заглиблень і їх призначення: гнізда для балок, пази для пов'язей, віконні або дверні прорізи тощо. При цьому треба зазначати їх розміри і характер форми: наприклад, якщо є дверний або віконний проріз, то прямокутний він чи ні. Якщо ні, то звужується догори чи донизу. В карнизах — загальну висоту, винос і т. д. Велике значення для характеристики конструкції кладки має точний опис типу перемичок, які перекривають прорізи в стіні. За характером роботи² перемички можуть бути: а) безрозпірні — найбільш

² Для конструкції стіни першорядну роль відіграє саме це, а не форма перемички, яка може і не відповідати розподілу зусиль. Наприклад: так зване псевдосклепіння

типовим прикладом є звичайні архітравні (рис. 2, 1), сюди ж належать псевдорозпірні арки (рис. 2, 2). Характерна зовнішня ознака цих перемичок — горизонтальність шарів матеріалу (рядів каменю), які утворюють арку, та відсутність клинчастого каменю; б) розпірні (виконуються з клинчастого каменю). До цієї ж категорії належить тип склад-

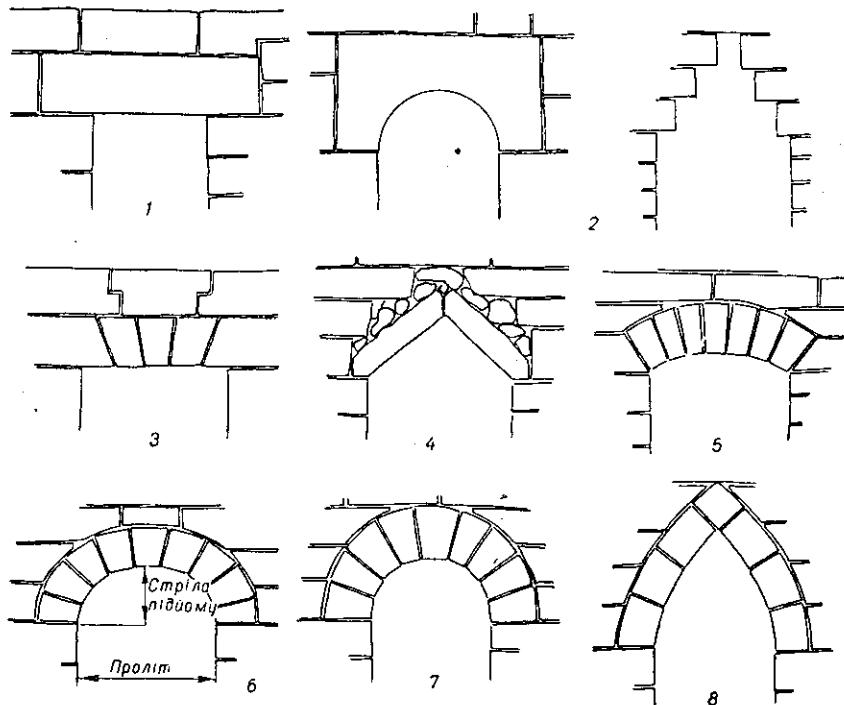

Рис. 2. Типи перемичок.

1 — архітравна перемичка; 2 — псевдорозпірна перемичка; 3 — розпірна перемичка з клинчастого каменю; 4 — розпірна складчаста перемичка; 5 — розпірна лукова перемичка; 6 — розпірна коробова арка; 7 — розпірна циліндрична арка; 8 — розпірна стрілчасти арка.

частої перемички (рис. 2, 4). На рис. 2, 3, 8 наведено форми арок, які найчастіше зустрічаються³.

Описуючи перемички, треба зазначати величину прольоту і стрілку підйому, форму каменю, який утворює криву перемички (рис. 2, 6).

Після цього дається опис типу пов'язі з примикаючими кладками (просте примикання чи в перев'язку). Далі вказується наявність слідів глиняної обмазки, штукатурки чи фарби, характер перебудов і, нарешті, супровідний матеріал, який дає підстави для можливого датування або встановлення функціонального призначення приміщення.

II. Характеристика матеріалу

1. Визначення:

- а) Природний матеріал: назва матеріалу, колір, родовище.
- б) Штучний матеріал (цегла-сирець, випалена, місце виробництва).

створює ілюзію наявності в стінах розпірних зусиль, насправді ж навантаження від склепіння передається на стіни тільки у вертикальному напрямку, тобто прямо вниз, а не в боки. І навпаки, архітравна клинчаста перемичка дає дуже великий розпір.

³ На рис. 2, 5 зображену лукову арку, що є одноцентровою кривою; на рис. 2, 6 — коробову, що утворена трицентровою кривою; на рис. 2, 7 — циліндричну, що є одноцентровою кривою; на рис. 2, 8 — стрілчасту, що являє собою двоцентрну криву. Різниця між луковою і циліндричною арками в тому, що центр кривої в циліндричній лежить на лінії, яка з'єднує її п'ятиріг, а лукової — нижче.

2. Форма каменю, що застосований в кладці:

а) Необрблений. Бут (рис. 3, 1).

б) Обрблений. Плити прямокутні (рис. 3, 2), полігональні (рис. 3,

3). Плита — камінь, два розміри якого перевищують третій більш як у два рази кожний (довжина, ширина, висота). Блоки прямокутні (рис. 3, 4), полігональні (рис. 3, 5). Блок — камінь, два розміри якого не перевищують третій більш як у два рази кожний⁴. Крім того, при кладці розпірних арочних перемичок часто застосовується непрямокутний

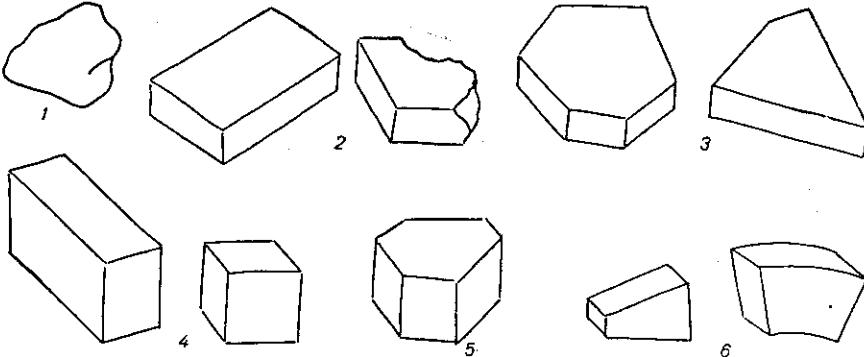

Рис. 3. Форми застосованого в кладках каменю.

1 — бут; 2 — прямокутні плити; 3 — полігональні плити; 4 — прямокутні блоки; 5 — полігональні блоки; 6 — клинчасті камені.

камінь специфічної форми — клинчастий (рис. 3, 6). Разом з визначенням просторової форми каменю слід характеризувати також площину лицьової поверхні. Наприклад, полігональний блок з лицьовою площею прямокутної форми.

3. Спосіб обробки:

а) необрблений камінь, б) грубо рваний, в) рваний по шару, г) тесаний, д) пильяний, е) обколотий грубо (глибина слідів обколювання до 3 см), є) обколотий мілко (глибина слідів обколювання до 0,5 см), ж) обрблений під скарпель (глибина слідів обколювання до десятих часток см), з) обрблений під троянку (рифлена фактура), і) відшліфований.

4. Індивідуальні особливості елементів кладки:

а) кількість, характер і ширина рустів на камені; б) отвори для підняття або скріплення каменів між собою; в) повторне використання.

5. Розміри каменю. Описуючи матеріал, треба зазначати, з каменю якої величини, в основному, складається стіна. Для цього не слід, зрозуміло, переміряти всі камені підряд, а досить обміряти два—п'ять каменів, найбільш характерних для даної кладки.

III. Система кладки

1. Конструкція кладки у вертикальному поперечному перерізі:

а) *Іррегулярна* — кладка з необрбленого каменю, укладеного без додержання горизонтальності рядів і без притесування стичних поверхонь каменів (рис. 4, 1).

б) *Полігональна* — кладка з обрбленого каменю полігональної форми з притесуванням стичних каменів, але без додержання горизонтальності рядів (рис. 4, 2).

⁴ З метою уніфікації термінології доцільно прийняти перелічені вище визначення для каменю будь-якої величини.

в) Рядова — кладка з додержанням горизонтальності рядів. Може бути однорядною або дворядною. В першому випадку кладка по висоті складається з рядів однаково укладених каменів (рис. 4, 3, 4), в другому — ряди однаково укладених каменів чергуються через один (рис. 5, 3)⁵. Крім того, рядові кладки поділяються на постелисті та орфостатні. В постелистих камені виходять на фасад стіни ложком (рис. 4, 3) або тичком і ложком (рис. 4, 4). В орфостатних камені виходять на фасад стіни постіллю (рис. 4, 5) або постіллю і тичком (рис. 5, 1). Дворядні постелисті кладки складаються з рядів каменю, які чергуються по висоті і укладені в одному ряду ложком, а у вищому — тичком і т. д. Дворядні орфостатні кладки можуть бути прості — в орфостатних рядах плити виходять на фасад стіни постіллю (рис. 5, 2), складні — в орфостатних рядах плити чергуються постіллю і тичком (так звана кладка «кордон на ребро — плита на образок», рис. 5, 3) або полігональні — орфостатні ряди з полігональних плит. У кладках, подібних до зображені на рис. 5, 4, звичайно верхнього ряду немає, бо ця кладка, як правило, служить цоколем, але в принципі така конструкція всієї стіни цілком можлива (рис. 5, 4).

г) Змішана — кладка з рядів природного каменю і випаленої цегли або черепиці, які чергуються по висоті (рис. 5, 5).

2. Опис конструкцій:

*а) Одношарова*⁶ — кладка, виконана з одного і того ж матеріалу, однакового характеру обробки і укладеного за однією системою з більш-менш регулярною перев'язкою на всю товщину кладки. При цьому характер обробки лицьових поверхонь каменю може бути різний; якщо вони оброблені тільки з одного боку, то це буде кладка на одне лице (рис. 6, 1), а якщо з обох боків — то на два лиця (рис. 6, 2).

б) Двошарова. На одне лице з застосуванням буту (рис. 6, 3), на два лиця (рис. 6, 4).

в) Тришарова з забутовкою середнього шару (рис. 6, 5). Описуючи кладку у вертикальному поперечному перерізі, необхідно також зазначати товщину кожного шару і спосіб перев'язки з бутом. У тришарових кладках при різних системах шарів слід вказувати систему кладки для кожного шару.

3. Характер пов'язі між каменями в кладці:

а) Кладка насухо.

б) Кладка на розчині. В разі застосування розчину треба зазначати його в'яжуче, заповнювач і колір (Грязь: колір грязно-сірий. Глинний розчин: в'яжуче — глина, колір — від світло-жовтого до коричневого. Вапняний розчин: в'яжуче — вапно, колір — білий. Цем'яночний розчин: в'яжуче — вапно, гідралічна добавка — цем'янка, колір — рожевий. Гіпсовий розчин: в'яжуче — гіпс, колір — білий. У всіх перелічених вище розчинах як заповнювач могли застосовувати рублену солому, пісок річковий або морський, щебінь, гальку тощо).

в) Застосування скріп. Форма скріп, їх матеріал, спосіб встановлення, місця врізки.

⁵ Таке чергування може повторюватись не через один ряд, а через два і більше. Якщо це явище має не випадковий характер, його треба обов'язково відзначати. До рядових кладок належать також цегляні.

⁶ Оскільки в археології під поняттям шар мається на увазі горизонтально розміщений пласт, то, описуючи конструкції кладки, завжди треба зазначати розміщення шару у вертикальній площині; наприклад, «у вертикальному перерізі двошарова орфостатна кладка» (взагалі, кажучи про кладки, слід завжди мати на увазі шар вертикальної площини). Справа в тому, що іншого терміна, придатного для визначення конструкції будь-якої кладки в поперечному перерізі, поки немає. Існуючий термін «панцирна кладка» точно характеризує окремий випадок — оборонні стіни, але непридатний у багатьох інших випадках. Кладка на два лиця, в якій один бік викладений з буту, а другий, скажімо, з сирцю, навряд чи може характеризуватись як двопанцирна.

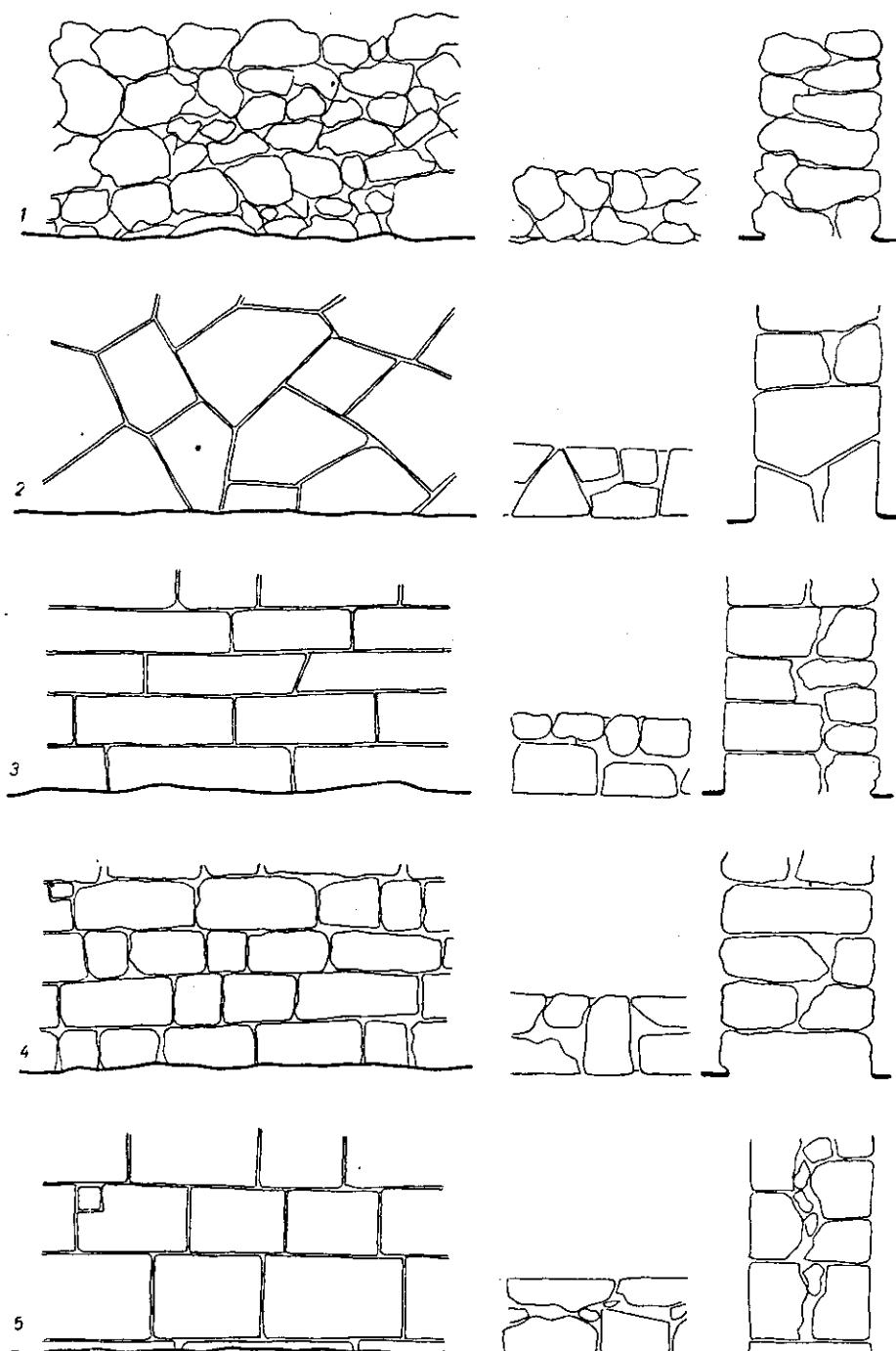

Рис. 4. Система кладок. Фасад, план, поперечний розріз.

1 — іррегулярна кладка; 2 — полігональна кладка; 3 — рядова однорядна постелиста ложкова кладка; 4 — рядова однорядна постелиста кладка з чергуванням ложок—тичок; 5 — рядова однорядна орфостатна кладка з каменями на фасад постіллю.

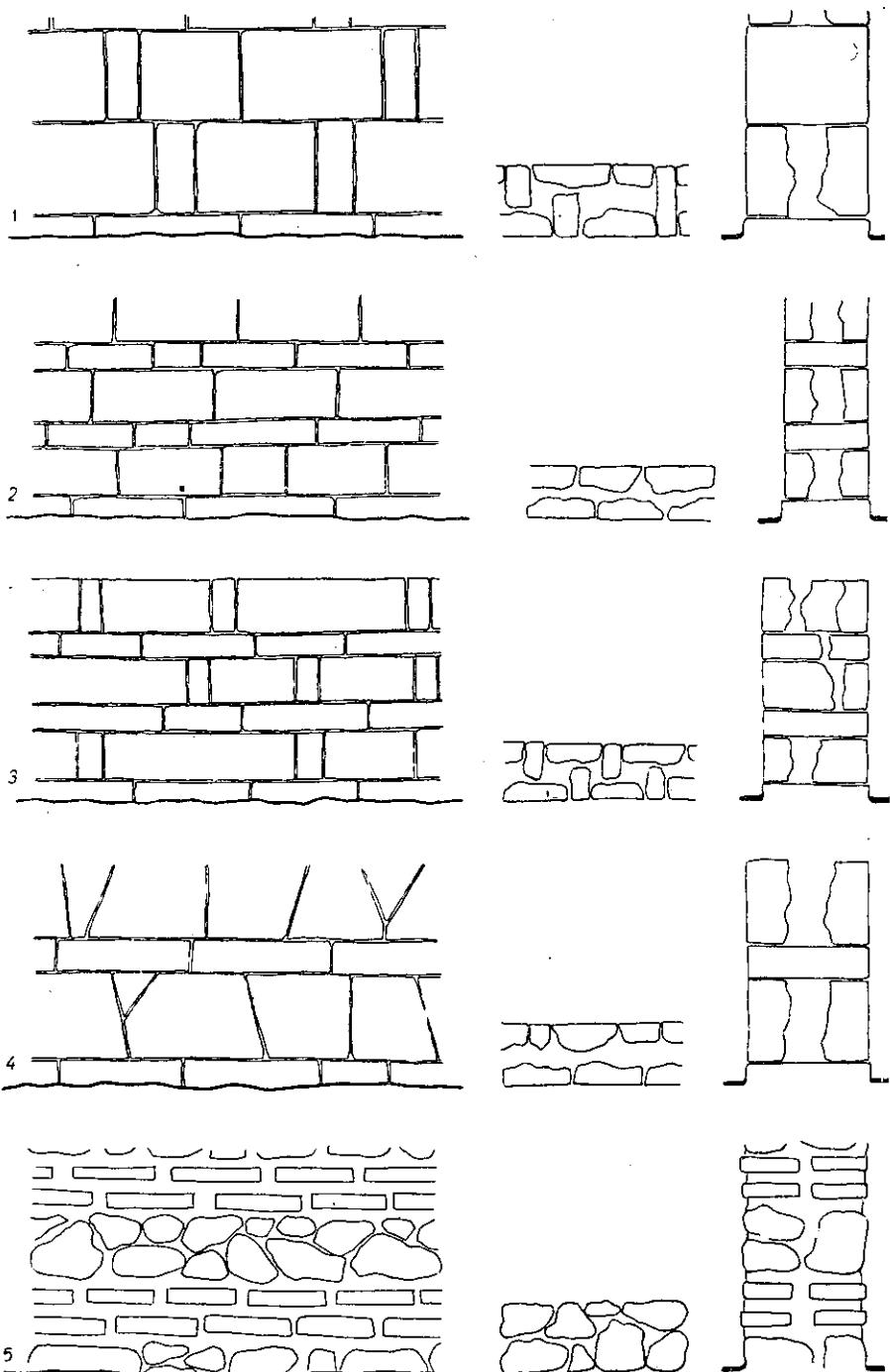

Рис. 5. Системи кладок. Фасад, план, поперечний розріз.

1 — рядова однорядна орфостатна кладка з чергуванням постіль-тичок; 2 — рядова дво-
рядна проста орфостатна кладка; 3 — рядова дворядна складна орфостатна кладка;
4 — рядова дворядна полігональна кладка; 5 — змішана кладка.

4. Спосіб притесування:

a) Нещільне.

б) Щільне. Товщина швів — до 2—3 мм. Притесування торців: усією площину торця (рис. 6, б), тільки біля зовнішньої грані (рис. 6, 7) і т. д. (рис. 6, 8). Притесування постелей.

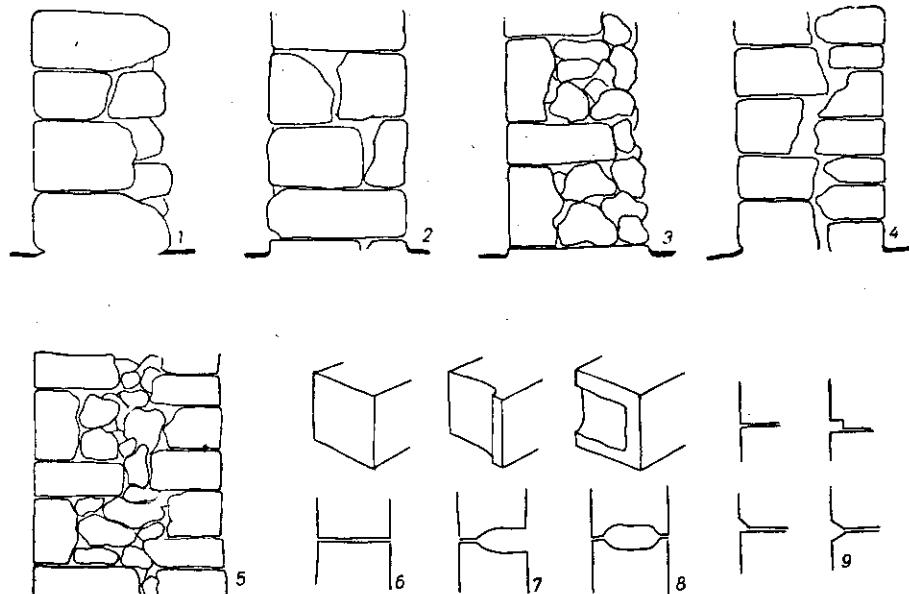

Рис. 6. Типи кладок за кількістю вертикальних шарів та способи притесування каменів.

1 — одношарова однолицева кладка (поперечний розріз); 2 — одношарова дволицева кладка (поперечний розріз); 3 — двошарова однолицева кладка (поперечний розріз); 4 — двошарова дволицева кладка (поперечний розріз); 5 — притесування торця всією площину; 6 — притесування торця тільки зовнішньою гранню; 7 — притесування торця по трьох сторонах; 8 — типи розшивки швів у кам'яних кладках.

в) Характер розшивки вертикальних і горизонтальних швів між каменями (рис. 6, 9).

5. Індивідуальні особливості кладки:

Відхилені від основної схеми, заповнення щілин галькою тощо.

IV. Креслення: план, фасіровка, розріз

В цьому розділі необхідно подати вигляд кладки на плані, її фасіровки і поперечний розріз. При описі кількох кладок їх масштаби повинні бути одинакові. В кресленнях слід виділяти найбільш характерну для даної кладки форму каменів товстою лінією, а всі дефекти каменів, які є слідами руйнування внаслідок пожеж, вивітрювання і т. п., — тонкою лінією. Товстою лінією слід також підкреслювати всі конструктивні виступи або пази, дверні й віконні прорізи, гнізда для балок. У поперечному перерізі, якщо він робиться на фоні інших кладок, загальний контур розрізу треба обводити товстою лінією; камені, які січуться, можна штрихувати або зафарбовувати тушиною; наявність розчину позначати крапками або ж те й інше залишати білим.

Результати вивчення кладок на основі запропонованої методики для полегшення порівняльного аналізу можуть бути зведені в таблицю (див. табл.). В цю таблицю слід також вносити дані про руйнування стін, що дасть можливість надалі в ряді випадків реконструювати зруйновані стіни і приміщення.

Форма таблиці для зведення основних параметрів кладок

№ п/п	№ кладок	Призначення кладки	Характеристика матеріалу					Конструкція			Схема кладки	Додатки	
			Назва	Родовище	Форма камено	Способ обробки	Наявність рустів	Розміри камено	Система кладки	Кількість шарів	Тип розчину		

Описуючи будівельні залишки, важливо не забувати і про те, що не можна зводити все тільки до технічної сторони питання. Треба завжди враховувати рівень розвитку будівельної техніки того часу, до якого відноситься кладка, щоб правильно оцінити значення появи і дальншого розвитку того чи іншого будівельного прийому в загальному ході історії будівельної техніки. Так, наприклад, застосування розпірних перемичок у Північному Причорномор'ї в елліністичний період було прийомом новим і мало поширенням. Ці ж арки в римський період явище звичайне. Тому, наприклад, виявлення в процесі розкопок розпірної перемички, яка відноситься до класичного періоду, є дуже цікавим і значним. Тимчасом, така ж перемичка римського періоду — прийом цікавий, але більш-менш звичайний. Це стосується, зрозуміло, і кладок.

Ця стаття не має на меті дати інструкцію по датуванню пам'яток, і опис за запропонованою схемою якоїсь окремої кладки ще не дає зможи відразу ж визначити час її спорудження. Але достатня кількість грамотних і єдиних за методом описів кладок, безумовно, відкриє нові можливості для уточнення хронологічних висновків, а також для виявлення регіональних особливостей прийомів будівельної техніки та конструкції кладок.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

О МЕТОДИКЕ ОПИСАНИЯ КЛАДОК ГОРОДОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ VII в. до н. э. — IV в. н. э.

Резюме

Для изучения архитектуры и строительства в античных городах Северного Причерноморья большое значение имеет точное и правильное описание обнаруженных при раскопках строительных остатков. Однако до сих пор в археологической литературе нет единой системы их определения и классификации.

В данной статье делается попытка восполнить этот пробел в классификации античных кладок как наиболее распространенных строительных остатков этого периода, приводится ряд новых в археологии определений, предлагается единая терминология. При этом особое внимание уделено разделам «Характеристика материала» и «Система кладки», определяющим характер кладки в целом и сущность ее конструкций.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

БАСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Поблизу с. Басівки, Роменського району, Сумської області, знаходиться найбільше і найвидатніше за своїм значенням городище скіфського часу в басейні р. Сули.

В найближчих околицях цього городища розташовані такі відомі скіфські курганні некрополі, як Оксютинецький, Вовківецький, Великобудківський, Басівський. Цілком імовірно, що Басівське городище було головним центром племінної округи, місцем зосередження господарського, а можливо також політичного і культового життя.

Перші дослідження на городищі проводив М. О. Макаренко, який здійснив тут невеликі розкопки в 1906 р. Ця пам'ятка була визначена ним як слов'янське городище роменського типу, а також пов'язана з дьяковськими городищами Середньої Росії¹.

Внаслідок робіт, проведених нами на городищі в 1947—1949 рр., було встановлено, що воно відноситься до скіфського часу, хоч пізніше на ньому дійсно існувало поселення роменської культури². Ця стаття присвячена результатам досліджень, проведених на городищі експедицією Інституту археології АН УРСР в 1957 і 1959 рр. під керівництвом автора.

Топографія. Басівське городище розташоване у верхів'ях ярів, що впадають з правого боку в річку Хмелівку — праву притоку Сули.

До системи городища входять три оточені ярами миси плато, два внутрішніх яри з джерелами води та велика напольна ділянка площею 1,8×0,5 км. Жилими ділянками були два західних миси — площа́дки урочищ Башта і Аршавське, оточені з напольного боку валом і ровом, та південний кінець східного мису — урочище Малий Городок. Останній мав вигляд вузького мисоподібного виступу і відігравав важливу роль в обороні, закриваючи підступи до городища з південного боку. Найсильніше укріпленою була західна, найбільш велика площа́дка городища — урочище Башта, крути схили якої з північно-західного і південного боків обведені подвійним рядом валів і ровів. Третій вал, тепер майже непомітний, проходив по верхньому краю площа́дки городища (рис. 1).

На прилеглій з північного сходу, обнесеній валом напольній частині городища культурного шару немає, очевидно, ця площа була місцем загону для худоби.

Ділянка городища, яка знаходиться в межах напольного валу на південний схід від входу на основні жилі площа́дки Башта і Аршав-

¹ Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии, ИАК, вып. 22, 1907, стор. 77.

² В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, т. IV, К., 1952, стор. 34.

Басівське зородище

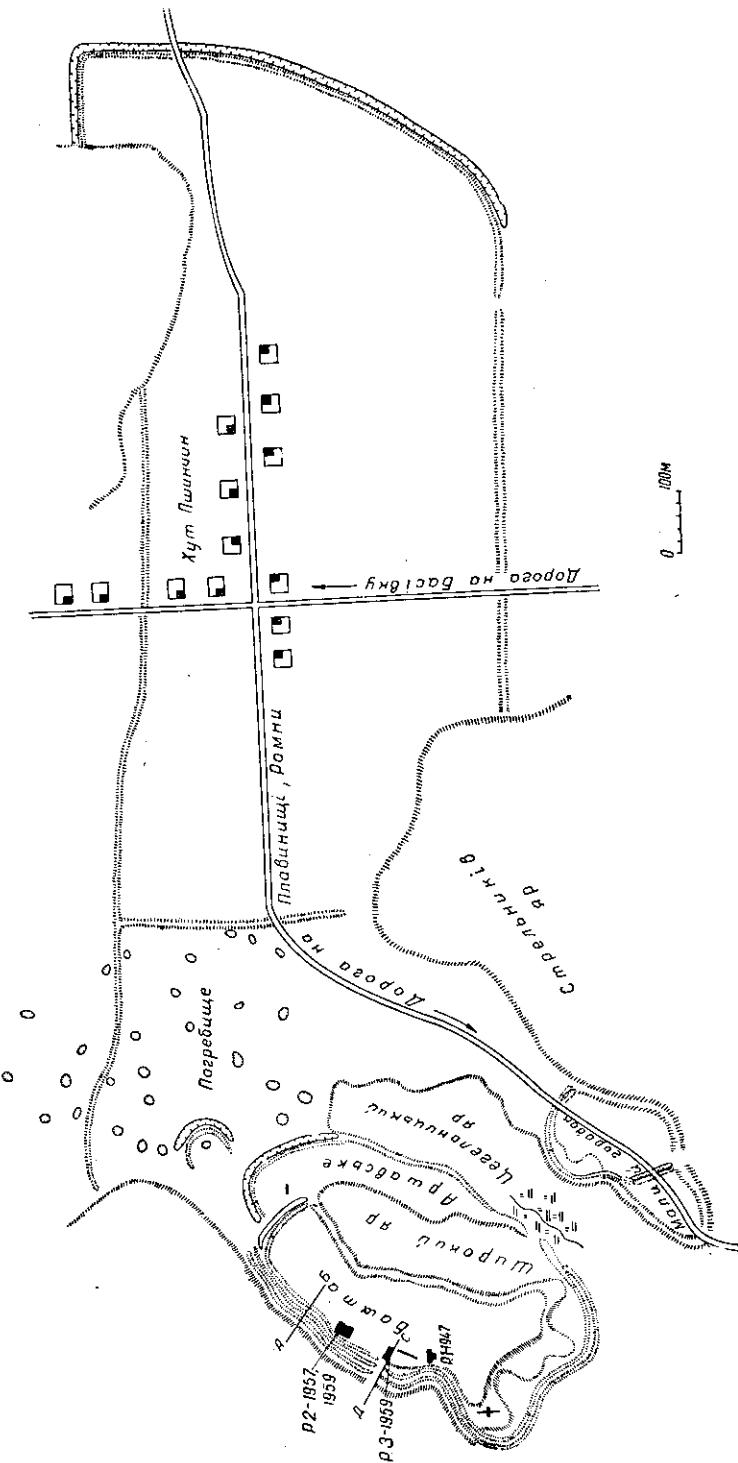

Рис. 1. План Басівського городища.

ське, носить назву Погребище. Це урочище вкрите овальними і округлими западинами діаметром 10—26 м при глибині 0,3—0,7 м. Ці западини, без сумніву, стародавні, ніяких культурних залишків в них немає, не помітно також і правильного їх планування. Слід гадати, що вони є слідами заплилих ям, з яких брали ґрунт для спорудження валів.

Наші розкопки 1947, 1957 та 1959 рр. велися біля північно-західного зовнішнього краю площастики Башта. Вони дали можливість з'ясувати стратиграфію культурних нашарувань, визначити склад кераміки різних шарів та типи жител, характерні для цього поселення. Одержано деякі дані, які дозволяють судити про особливості виникнення городища і спорудження оборонних валів. Вдалося визначити, що до спорудження оборонних валів на цьому місці не було жодного поселення.

Всі розкопи були закладені біля краю площастики городища, на ділянці, яка примикала до валу. Розкопом № 2 1957—1959 рр. було перерізано і самий вал. При цьому з'ясувалося, що вал насипаний на рівні похованого чорнозему, який нічим не був порушений і не містив жодних культурних залишків, тоді як на ділянці, що з внутрішнього боку безпосередньо прилягала до валу, ґрутовий шар виявився знищеним, а поверхня материкового підґрунтя вся перерита стовповими і господарськими ямами (рис. 2).

Земля для спорудження валу бралася тут же, біля краю городища. При цьому ґрутовий шар і верхній горизонт підстиляючого материкового ґрунту тут виявилися зритими на глибину не менше 1 м. Відповідно з цим насип валу складався з шарів чорнозему та материкової глини. В землі, з якої насипано вал, культурних залишків майже не трапляється.

Стратиграфія. На поверхні городища вздовж внутрішнього боку валу чітко видно улоговинку шириною 18—20 м, глибиною до 0,4 м. Місцями вздовж цієї улоговини видно також невеликі западини діаметром 10—12 м. При розкопках вдалося встановити, що місця таких западин відповідають великі ями, вириті в материкову. Велика яма на розкопі № 3 мала неправильну форму, нерівні стінки і дно, перерите в різних напрямках. Загальний діаметр ями 10 м, глибина — біля країв 1—1,5 м, а в середній частині понад 2 м. Культурні нашарування над ямою мають просадку, яка помітна до самого її верху.

Така ж яма неправильних контурів з переритим дном виявлена на розкопі № 2 біля самого краю валу. Очевидно, ці безформні ями були резервами при виманні ґрунту і утворилися під час спорудження валу. Таким чином, спочатку житла біля краю площастики городища споруджувалися на огорожі, зритій поверхні глиняного підґрунтя. Саме на цьому рівні і було виявлено багато господарських ям і залишки найдавніших наземних жител з глинобитною утрамбованою підлогою. Деякі з цих жител споруджені безпосередньо на огорожі поверхні зритого материка, інші — на заповненні більш ранніх ям, виритих в материкову (рис. 3).

Ці ями, перекриті зверху глинобитними підлогами жител нижнього горизонту, стратиграфічно були найранішими, а знайдені в них культурні залишки та кераміка відносяться до найранішого часу існування Басівського городища.

В дальшому улоговина вздовж внутрішнього боку оборонного валу інтенсивно заповнювалася культурними відкладами. Загальна потужність культурного шару на цій ділянці досягала 2 м, тоді як на відстані 20—25 м він, виклинувшись, має товщину до 1 м.

При накопленні культурних відкладів відбувалося вирівнювання рівня поверхні між валом і середньою, підвищеною частиною площастики городища. Вал ніби вrostав у землю і тепер з внутрішнього боку городища досить слабо виділяється в рельєфі місцевості.

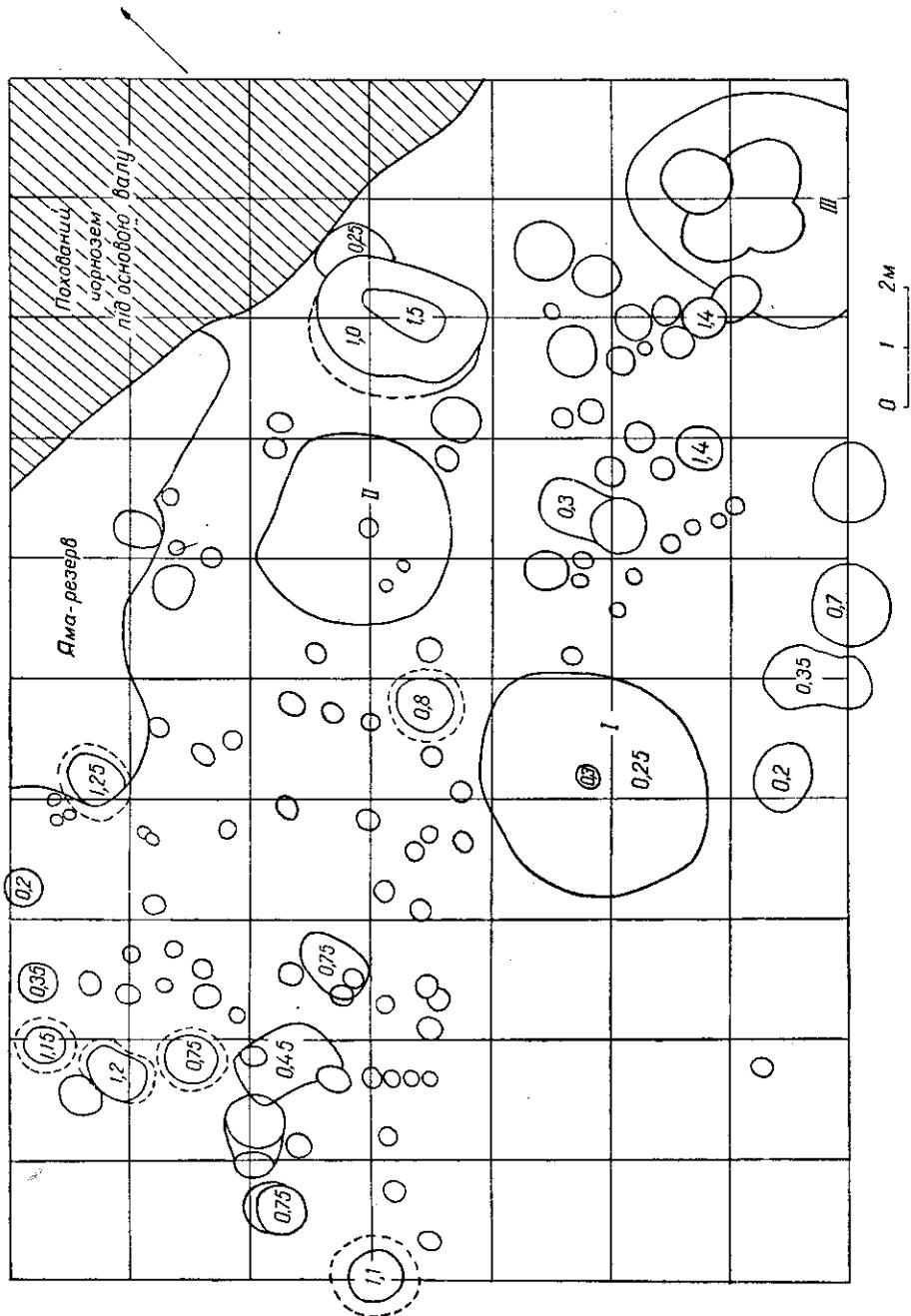

Рис. 2. План розкопу № 2 на рівні материка.

На всіх розкопаних нами ділянках поблизу валу культурний шар чітко ділиться на три горизонти. Нижній шар з великим вмістом попелу, товщиною 0,4—0,5 м, має коричнюватий колір, який пояснюється, очевидно, тим, що шар складається переважно з материкового лесу. Вищерозташований шар товщиною 0,8—1 м має сірий, попільястий відтінок, тому що містить ще більше попелу. Верхній шар товщиною в середньому 0,5 м складається з темного чернозему, в верхньому гори-

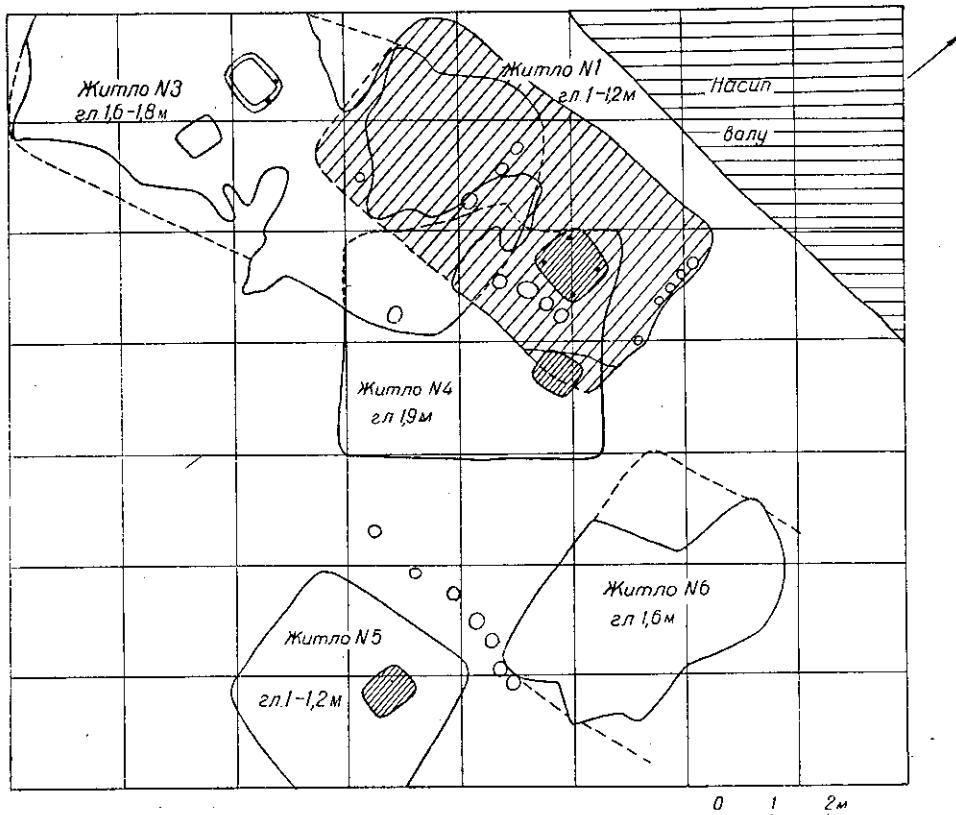

Рис. 3. План та розріз наземних жител на розкопі № 2.

зонті якого зустрічається велика кількість кусків обпаленої глиняної обмазки по пруттях (рис. 4).

Абсолютний вік кожного з трьох шарів добре визначається знахідками античного керамічного імпорту і датованих скіфських речей.

Наземні житла. На різних рівнях культурного шару, починаючи з самого нижнього і включаючи верхній, зустрічалися залишки жилих споруд і вогнищ. В результаті розкопок вдалося скласти уявлення про основні типи жител цього поселення.

Житло № 1 на розкопі № 2 було відкрито на глибині 0,5—1 м, на межі чорноземного і зольного шарів (рис. 5). Житло ремонтувалося і перебудовувалося кілька разів. Від нього збереглися три горизонти глинобитних підлог з вогнищами на кожному з них. Нижній горизонт підлоги залягав на глибині 1 м, займаючи площу 7×4 м, витягнуту по довжині з заходу на схід. Він був складений з щільно утрамбованої глини жовтувато-блізкого кольору у вигляді шару товщиною 5—7 см. Біля східного краю невелика ділянка підлоги виявилася випаленою до червоного. Вздовж східного і південного боків та в середній частині

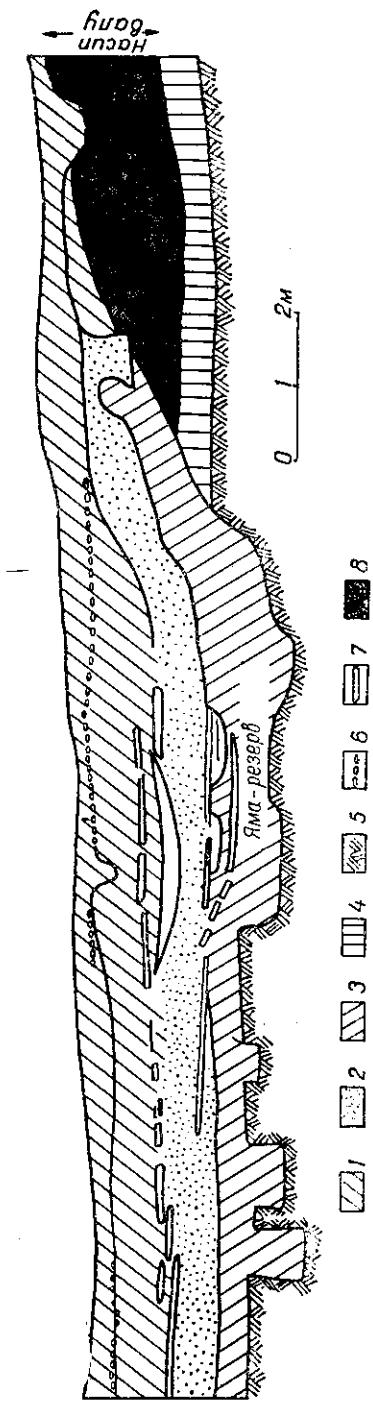

Рис. 4. Розріз по північно-східній стінці розкопу № 2.
1 — чорнозем; 2 — зольний шар; 3 — коричноватий грунт; 4 — покований чорнозем; 5 — материк; 6 — розвали глинистої обмазки; 7 — прошарки глиниститих підлог; 8 — насип вагу.

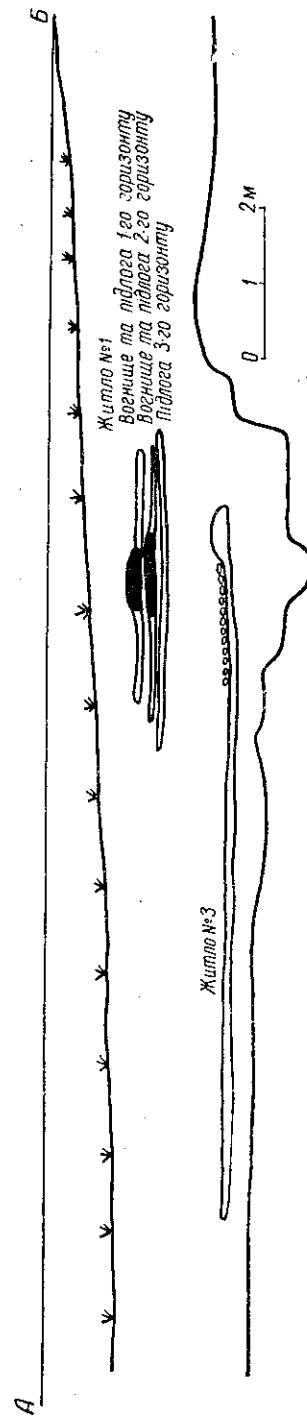

Рис. 5. Розріз жилл № 1 і 3 на розкопі № 2.

східної половини знаходилось кілька круглих ямок від стовпів діаметром 10—25 см, глибиною 0,3—0,7 м.

В східній половині, близьче до південного боку житла, знаходилося вогнище, що підвищувалося на 5—7 см над рівнем підлоги. Форма його чотирикутна з закругленими кутами, розмір — 1,25×1 м. Воно було складене з глини і мало сильно випалену поверхню, вкриту сірою ошлакованою корочкою. По кутках вогнища знаходилися невеликі ямки діаметром 10—12 см і глибиною 10 см. Вздовж краю вогнища утворилися невеликі заглиблення на місці валика, який оточував вогнище. Але цей валик не зберігся — викришився (рис. 6, а).

На 10—15 см вище першої підлоги (на глибині 0,8 м від поверхні) знаходилася друга підлога житла, яке мало таке ж саме планування, як і попереднє. Довжина площинки підлоги 7,5—8 м, ширина 4 м. Підлога кілька разів підновлялася з допомогою глиненої обмазки. Поверхня підлоги була вкрита жовто-білою глиною, на споді глина мала коричневий колір. Це житло, очевидно, загинуло від пожежі. В північно-східній частині поверхня підлоги виявилася сильно обпаленою і мала вигляд плиток, які розтріскалися і лежали впритул одна до одної.

Вогнище, що знаходилося біля західного краю житла, мало вигляд невеликого глиняного підвищення над підлогою у вигляді прямокутника з закругленими кутами, розміром 1,25×1,05 м. Поверхня вкрита щільною ошлакованою корочкою. Края вогнища були обведені невисоким валиком (бортником), який краще зберігся в північно-східному кутку. В інших місцях валик викришився і на місці його залишилася заглиблення канавка шириною 10—12 см.

Очевидно, перегородки житла були каркасні, тому що в середній і південно-східній частині підлога його була вкрита шаром з кусків глиненої обмазки по пруттях. Товщина обмазки порівняно невелика; вона вкривала стінку, сплетену з нетовстого пруття. Судячи з цього, ця стіна найімовірніше служила внутрішньою перегородкою житла.

Залишки найпізнішого рівня житла виявилися на глибині 0,5—0,7 м від поверхні. Від нього зберігся невеликий фрагмент підлоги (3,5×2 м), зробленої з світло-жовтого лесовидного суглинку, та вогнище, розташоване безпосередньо над вогнищем раніше описаного житла. Основа (черінь) вогнища мала вид прямокутної площинки висотою 10—15 см, розміром 1,2×1,1 м. Край вогнища був обведений округлим валиком товщиною 8—10 см, висотою 5—8 см (рис. 6, б). Поверхня вогнища і простір навколо його виявилися засипаними великою кількістю круглих кусків випаленої обмазки склепіння, що завалилося.

Таке ж зруйноване склепіння у вигляді глиненої пропеченої обмазки по каркасу, сплетеному з пруття, виявлене на вогнищі житла № 2, відкритого на тому ж рівні, на схід від житла № 1.

Поміж настилами підлоги знаходився зольний ґрунт, в якому траллялися фрагменти кераміки, пряслиця, кістки тварин, цілі і розбиті глиняні випалені конуси.

Поміж настилами підлог другого і третього рівня був знайдений уламок грецького чернолакового блюдечка, який датується, судячи з якості лаку, IV ст. до н. е.³ Очевидно, і саме житло слід віднести до цього часу.

На північний захід від верхнього вогнища житла № 1 над підлогою нижнього горизонту виявилося велике скupчення культурних залишків: куски обмазки, великі уламки посудин, кістки тварин.

Це скupчення культурних залишків було перекрите зверху розвалом склепіння верхнього вогнища. Здається ймовірним, що в цю купу було звалено все, що скupчилося на підлозі нижнього згорілого житла при його наступній перебудові.

³ Визначення античної кераміки зроблені О. І. Леві та А. І. Фурманською.

a

b

Рис. 6. Вогнища:
a — третього горизонту житла № 1; *b* — першого горизонту житла № 1.

Із знайдених тут уламків вдалося цілком або частково відновити ряд форм посудин, які дають досить чітке уявлення про керамічний комплекс Басівського городища IV ст. до н. е. Цікавою знахідкою є невелика глиняна посудина, яка імітує форму грецького канфара IV ст. до н. е.

Житло № 3 було відкрите в розкопі № 2 на глибині 1,6—1,75 м в перехідному від сірого зольного до нижнього коричневого шару. За

своїм влаштуванням воно схоже з житлом № 1 (рис. 3, 5). Товстий настил глинобитної підлоги (5—10 см) мав вигляд площадки довжиною 9 м (захід—схід) та ширину 3 м. Підлога неодноразово підмазувалася та ремонтувалася. При розчистці виявлені шари глиняної обмазки: білого, жовтого та коричневого кольору. В східній частині глинобитний настил утворював підвищення шириною до 1,5 м і висотою 0,2—0,25 м.

Вздовж середньої частини підвищення по середній лінії йшли чотири ями від стовпів; глибина їх 0,2—0,35 м, діаметр 0,2—0,3 м. Біля південного та північного боків в східній половині житла також знаходилися стовпові ями. В ямі, що була в центральній частині підлоги, збереглося обвуглена дерево від стовпа. Ділянка підлоги тут була вкрита розвалом дрібних комків обмазки по пруття, яка походить, очевидно, від каркасної стіни.

В середній частині житла, близьче до північного його боку, збереглися залишки трьох вогнищ. Одне з них виявилося сильно зруйнованим, від нього зберігся лише шар обпаленої до червоного глини, який утворював підвищення розміром 1,2×1 м. Друге вогнище, розташоване безпосередньо на схід від першого, збереглося значно краще. Конструкція його така ж сама, як і у розглянутих вище вогнищ жител № 1 і 2.

Вогнище трохи підвищується над рівнем підлоги у вигляді площадки розміром 1,1×0,9 м, що має закруглені кути. Вздовж краю видно заглиблену смужку від зруйнованого бортика. На південь від вогнища розчищено невелике вогнище у вигляді чотирикутної ямки розміром 0,75×0,7 м, глибиною 7 см. Ямка була засипана білим попелом з сажою на дні, стінки ями сильно обпалені.

Нижче житла № 3, заходячи під його східний край, безпосередньо на жовтому материковому суглинку, на глибині 1,9 м виявлено залишки житла № 4, де добре збереглася глинобитна підлога площею 5×5 м. Верхній шар підлоги товщиною 5 см зроблено з червоної глини, нижній, такої ж товщини — з жовтої. В північно-східній частині відкрито черінь вогнища, подібного описаним вище, у вигляді чотирикутника розміром 0,85×0,75 м, трохи підвищеного над підлогою. По його кутах були невеликі ямки діаметром 7 см, в яких, очевидно, закріплялися нижні кінці кутових жердин каркаса, оплетеного пруттям, на яке намазувалося глиняне склепіння печі.

На глибині 1,2 м відкрито житло № 5. Чотирикутна ділянка глинобитної підлоги займала площею 3,5×3,5 м. В середній частині житла знаходилося прямокутне вогнище розміром 0,75×0,5 м. Вздовж північного боку житла відкрито 7 стовпових ям, які йшли в один ряд, очевидно, на місці колишньої стіни.

В північно-східній частині цього розкопу, на глибині 1,6 м знаходилася глинобитна підлога житла № 6, від якої збереглася ділянка неправильної форми площею 5×3 м. На підлозі всередині знаходилося підвищення вогнища розміром 1×0,75 м, товщина череня становила 0,15 м. Друге вогнище мало вигляд невеликої круглої западини в підлозі, діаметром 0,5 м, заповненої попелом і вугликами. Підлога житла прорізана двома ямами, очевидно, виритими зверху.

Підлога житла № 6 перекривала три давнішні ями.

Такі ж житла були відкриті на розкопі № 3. Тут виявлено житло № 7, підлога якого залягала на глибині 0,5—1 м, на межі чорноземного і зольного шарів. Оскільки в материковій під цим місцем виявилася велика яма, частина підлоги житла над нею просіла (глибше на 0,3—0,35 м). Від житла збереглися три настили глинобитних підлог і відповідні кожному з них вогнища.

Загальна площа ділянки підлоги 4,4×3,5 м. Судячи з добре збереженої південної ділянки другого шару підлоги, контури жител були прямокутні. Вогнища були влаштовані так само, як і описані вище.

При розчистці підлог та в землі навколо жител було знайдено кіль-

ка дрібних уламків двох грецьких чорнолакових кіликів та глибокого чорнолакового блюдечка. Всі вони відносяться до IV ст. до н. е. Над другою підлогою також були знайдені черепки грецької чорнолакової кераміки та амфори IV ст. до н. е.

Нижче житла № 7 на глибині 1,7—2 м було відкрито житло № 8. Більша його частина знаходилася безпосередньо над великою ямою-резервом, через що підлога трохи просіла. Від цього житла збереглися три настили глинобитних підлог і відповідні кожному з них вогнища. Верхня підлога з світло-жовтого лесу була відкрита на глибині 1,7 м. В північній частині житла знаходилося кругле в плані, діаметром 1 м глинобитне вогнище. Товщина його випаленого глянняного череня становила 0,25 м.

Нижній шар підлоги з світло-жовтого лесу залягав на глибині 1,9—2 м. Він простежувався вздовж південно-східної стінки розкопу на 5,5 м в довжину при ширині 2—2,5 м. В середній частині знаходилося вогнище, яке йшло під південно-східну стінку розкопу.

Судячи з даних розкопок, скіфські житла на Басівському городищі мали вигляд наземних споруд з глинобитними, добре утрамбованими підлогами. Вогнища з глинобитними черенями трохи підвищувалися над рівнем долівки і мали склепіння з глини, намазаної на прутяно-му каркасі. Стіни у жител, імовірно, були з дерев'яних колод. Велика кількість стовпових ям, з яких деякі пов'язуються з долівками жител, вказує на звичайність стовпових конструкцій. Ми не можемо сказати, що площи підлоги скрізь збереглися цілком і що нам вдалося в усіх випадках встановити точний план і розміри жител. Проте уцілілі ділянки показують, що розміри і орієнтування жител могли бути різними — від 10×5 м до 4×4 м. У жител великого розміру були внутрішні, каркасні, обмазані глиною перегородки. Біля жител не трапилося великих скучень товстих кусків обмазки, якою, наприклад, були вкриті каркасні стіни жител на ранньоскіфському поселенні біля с. Жаботин.

Округлі житла типу куреня. Крім описаних вище наземних стовпових жител на розкопі № 2 були відкриті залишки округлих в плані споруд типу куреня з трохи заглибленою підлогою (I, II, III, рис. 7).

Одне з них, житло II, виявилося перекритим зверху глинобитною підлогою житла № 4. Яма житла — округла в плані, діаметром 3—3,5 м, дно рівне, впущене в материк на 0,25—0,3 м. В центрі його була кругла стоврова яма шириною та глибиною 0,25 м. Яма була заповнена сажою та великою кількістю комків сильно обпаленої обмазки по пруття — від стін, що завалилися.

Житло I мало аналогічний план та влаштування. Форма округла, діаметр 3,5 м, дно рівне, стінки прямі, в центрі кругла стоврова яма діаметром і глибиною 0,3 м.

Житло III — цього ж типу, але сильно попсоване пізнішими ямами, які прорізали його центральну частину. Діаметр житла — до 4 м, дно рівне, пряме.

Ця яма була частково перекрита погано збереженою підлогою житла № 6.

Слідів вогнища не виявлено. Можливо, що ці житла були легкими літніми спорудами або ж опалювалися з допомогою заповнених вугіллям вогнищ типу сандала.

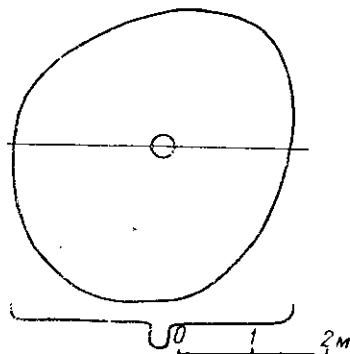

Рис. 7. План та розріз округлого житла типу куреня (І) на розкопі № 2.

Стіни споруд, найвірогідніше, були каркасними, обмазаними глиною, як про це свідчить заповнення ями житла II.

Всі подібні житла були виявлені на рівні материка і пов'язуються з нижнім культурним горизонтом. Можливо, вони знаходилися і вище, але виявити їх сліди в товщі культурного шару не вдалося.

Жител, які б мали вигляд землянок, не було зустрінуто. Можливо, це пояснюється порівняно невеликою площею досліджених ділянок. Три землянки, що були виявлені, відносяться до часу існування тут роменської культури.

Великі скучення і суцільні завали глиняної обмазки, подібні відкритим у 1947 р.⁴, що відповідали наземним житлам з каркасними стінами, в усіх випадках виявилися пов'язаними тільки з самим верхнім горизонтом культурного шару, який датується III ст. до н. е. і пізнішим часом.

Господарські ями. Поряд з житлами було відкрито багато господарських ям, більшість з яких вдалося виявити в материкову, а деякі, внаслідок особливостей заповнення,— і в культурному шарі від того рівня, з якого вони були вириті. Більшість ям круглі або округлі в плані, діаметром від 0,6 до 1,3 м і глибиною до 1,5 м, з прямими або розширеними до dna стінками. Іноді кілька ям зливалося разом. Господарське призначення ям з'ясувати не вдалося. На час розкопок вони виявилися заповненими золистою землею з різноманітними культурними залишками.

Хронологія культурних горизонтів. Як вже зазначалося, городище біля с. Басівка існувало протягом скіфського періоду з VI і аж до II ст. до н. е. Ці дати підтверджуються знахідками грецької кераміки і речами скіфського типу, час яких встановлений досить точно.

Антична привізна кераміка з розкопок 1957 р. вивчалася Н. О. Онайко⁵. Матеріали з розкопок 1957—1959 рр. описані і оброблені Е. В. Яковенко при люб'язному сприянні О. І. Леві та А. І. Фурманської.

Найраніші предмети античного імпорту на Басівському городищі відносяться до кінця VI — початку V ст. до н. е. Це — фрагмент хіоської амфори, а також одне з амфорних денець, знайдене в ямі № 7, що була опущена від нижнього горизонту.

До V ст. до н. е. відносяться окремі уламки амфор, в тому числі і визначений Н. О. Онайко уламок хіоської амфори, та уламок розписної червонофігурної посудини.

Велика кількість античного імпорту відноситься до IV та III ст. до н. е. (рис. 8, 1—8; 9, 1—9). Уламки амфорної та чорнолакової кераміки IV ст. до н. е. зосереджувалися переважно у верхньому чорноземному горизонті культурного шару. Уламки чорнолакової кераміки цього часу були знайдені між підлогами та в культурному шарі поблизу жител № 1 і № 8, які знаходилися на межі чорноземного і зольного шарів.

В цьому ж шарі трапляються уламки фазоських амфор та амфор типу Солоха I. До III ст. до н. е. відноситься дно херсонеської амфори, а також уламок чорнолакової посудини, вкритої шершавим лаком з сірим металевим відливом. Є також уламки червонолакової елліністичної посудини з орнаментом, виконаним накладним розчином глини.

В двох випадках ручки амфор елліністичного часу (одна з наших розкопок, друга — з розкопок М. О. Макаренка) мали енгліфічні клейма (рис. 8, 7).

До числа найпізніших знахідок античного імпорту належить уламок коської двостavel'noї амфорної ручки III—II ст. до н. е. (рис. 8, 6).

⁴ В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, т. IV, стор. 34 і далі.

⁵ Н. А. Онайко, Античный импорт в Среднем Приднепровье, СА, № 2, 1960, стор. 29.

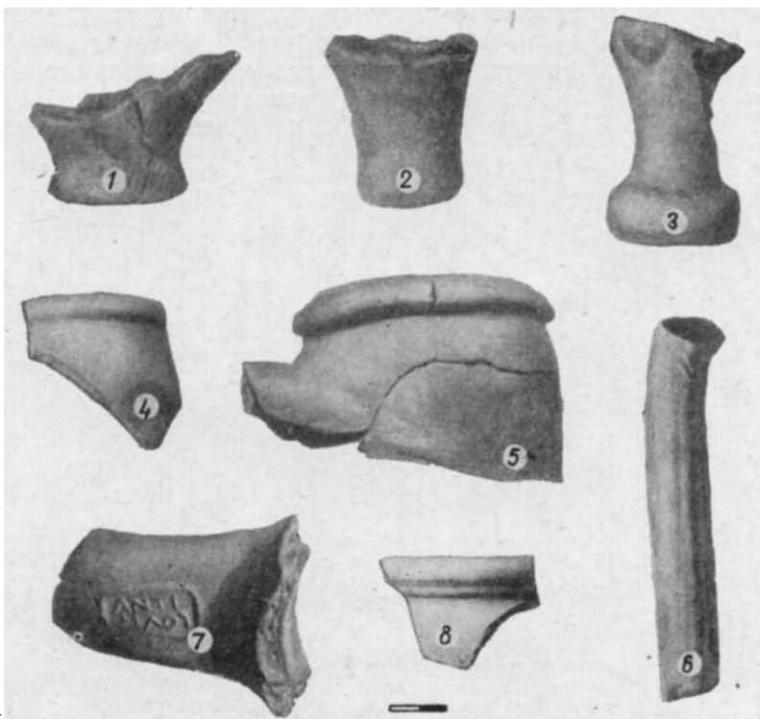

Рис. 8. Зразки амфорної кераміки.

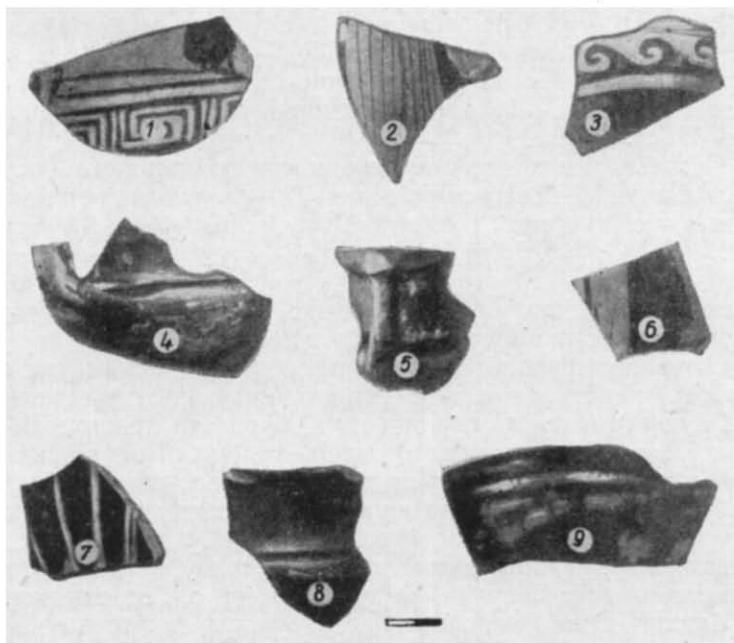

Рис. 9. Зразки розписної та чорнолакової античної кераміки.

Знахідки античної кераміки розміщені в культурному шарі нерівномірно. Основна маса їх була знайдена в першому та другому культурних горизонтах, значно менше — в нижньому горизонті.

Наведемо співвідношення амфорної кераміки, знайденої на різних глибинах в розкопі № 2, площа якого становила 280 м². На глибині 0—0,5 м знайдено 69 фрагментів та одне скupчення уламків амфор, на

Рис. 10. Предмети оздоблення, кінського спорядження та прикраси.

глибині 0,5—1 м — 79 фрагментів та 5 скупчень уламків, на глибині 1—1,5 м — 30 фрагментів і на глибині 1,5—2 м — 31 фрагмент.

Незважаючи на певний елемент випадковості, все ж очевидно, що в ранній період існування городища античний імпорт був значно меншим, ніж в IV—III ст. до н. е.

Кількість знахідок античних предметів найранішого часу є дуже незначною, і вони відносяться до кінця VI — початку V ст. до н. е.; відповідаючи в часі курганам біля хут. Шумейка і пов'язані з ними групі пам'яток.

Найраніший період історії Басівського городища датується не предметами античного імпорту, який в той час, очевидно, не досягав районів Посулля, а речами архаїчних скіфських племен.

Так, з нижніх горизонтів культурного шару і пов'язаних з ним ям походять такі характерні і важливі для датування предмети ранньої скіфської культури: попсована при літті бронзова хрестоподібна бляха від кінської вузди з подвійною орлиною голівкою, архаїчний дволопатевий бронзовий наконечник стрілі, кістяна кулеподібна стрілка (рис. 10, 1, 2, 4), бронзова цвяхоподібна шпилька з невеликою шляпкою і рельєфними рубчиками по стрижню (рис. 11, 8).

Всі подібні речі добре відомі по знахідках у складі таких ранньо-скіфських комплексів Посулля, як кургани біля с. Герасимівка, Попівка та інші. Судячи з цих речей, Басівське городище як поселення виникло десь в середині або в кінці VI ст. до н. е.

Місцева ліпна кераміка. Для розуміння багатьох сторін життя і культурних зв'язків племен Посульсько-Донецького лісосистему велике значення має виділення найранішого керамічного комплексу за матеріалами поселень і порівняння його з керамікою пізніших горизон-

тів. Це дає можливість уявити особливості розвитку кераміки і співставити її з пам'ятками інших територіальних груп.

При виділенні ранньої кераміки Басівського городища ми брали за основу матеріал із закритих комплексів, знайдених в ямах та житлах нижнього горизонту, що були законсервовані глинобитними підлогами жителі верхнього горизонту.

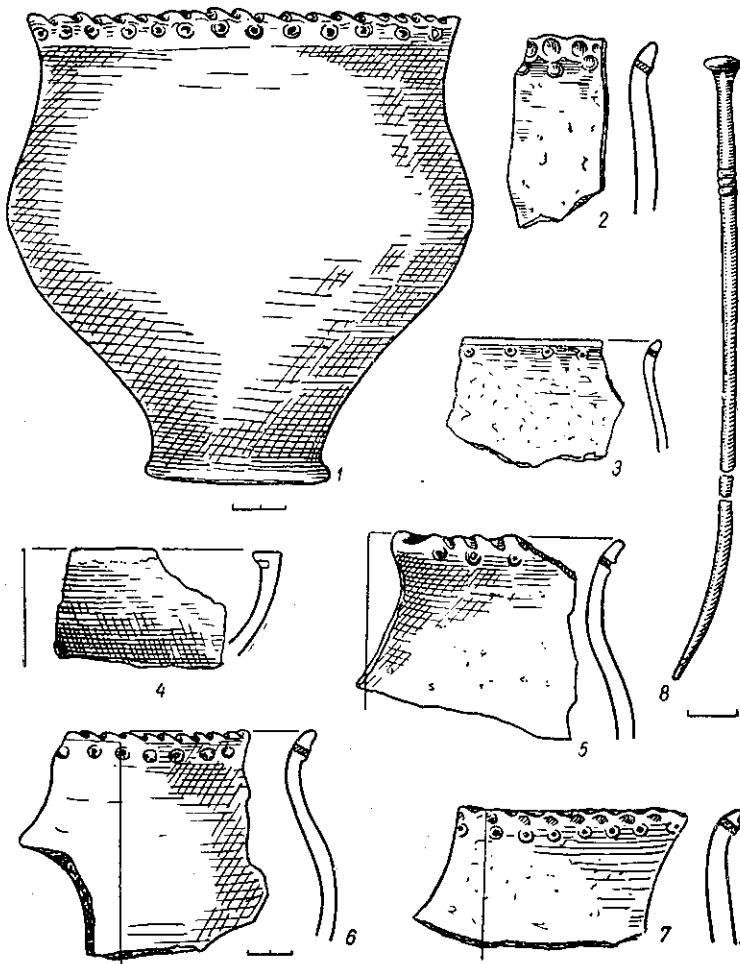

Рис. 11. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. та бронзова шпилька з ями-резерву на розкопі № 3.

До їх числа належать знахідки з жител типу куреня II і III, матеріал з ям-резервів на розкопах № 2 і 3, знахідки з господарської ями № 7 розкопу № 2.

Велика яма-резерв на розкопі № 3, як вже згадувалося, була перекрита глинобитною підлогою житла № 8. В найбільш глибокій частині ями була знайдена бронзова шпилька раннього типу. Крім того, тут виявлено 112 кісток тварин, в тому числі цілий череп собаки, 115 уламків місцевої ліпної кераміки, невиразний уламок амфорної стінки, кам'яний терочник та уламок зернотерки.

В складі ліпної кераміки основну масу становлять уламки ліпних горщиків звичайного типу (рис. 11, 1—7). Посудини мають високу шийку, плавно відігнуті вінця, розширеній у плечах трохи вище середини висоти корпус, що різко звужується до невеликого денця з виступаючою закраїною.

В керамічній глині є домішки шамоту, поверхні посудин нерівні, шершаві, хоч із слідами загладжування. Колір поверхонь сіруватий з жовтими плямами. По краю вінця нанесені глибокі відтиски косо поставленою паличикою, ямки, видавлені пальцями по зовнішньому краю вінець, та наскрізні проколи, найчастіше зроблені зсередини назовні. Варіанти форм визначаються тільки трохи більшою або меншою звуженістю шийки та відгину вінець, в залежності від чого верхня частина посудини може бути більш або менш прямостінною. Варіанти орнаменту

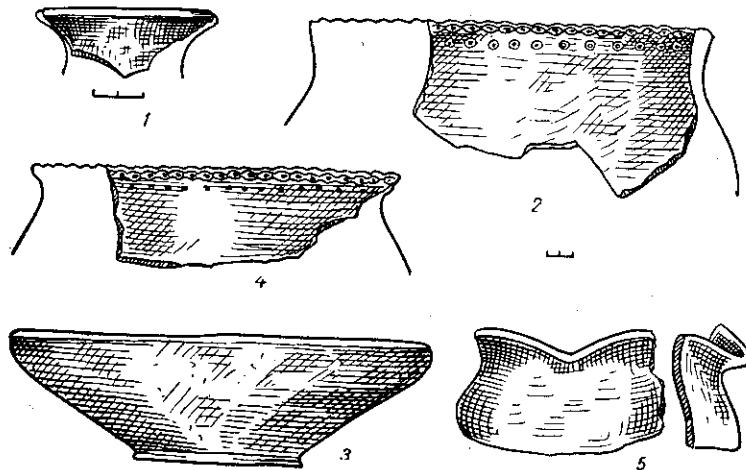

Рис. 12. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з ями № 7 на розкопі № 2.

залежать від глибини і частоти ямок, нанесених по краю. Зустрічаються уламки горщиків з наскрізними проколами та гладким обрізом вінець.

Крім горщиків, було знайдено кілька фрагментів глибоких мисок з прямим бортником і трохи виступаючою всередину закрайною, орнаментованих рядом круглих ямок з внутрішнього боку.

В ямі № 7 на розкопі 2 (рис. 12, 1—5) знайдено уламки горщиків з опуклим корпусом, звуженою шийкою, повільно відігнутим краєм та прямою високою шийкою з слабо відігнутими вінцями. Варіанти орнаменту становлять наскрізні проколи в поєднанні з косими насічками, зробленими круглою паличикою, рідкі або часті ямки, нанесені пальцями по зовнішньому боці вінець.

Крім горщиків, тут виявлено уламок посудини у вигляді глека з чорною лощеною поверхнею, фрагмент глибокої миски з прямим краєм без лощіння, вінця чорнолощеної миски з сильно загнутим всередину краєм, велику невисоку миску (діаметр 36 см, висота 1,5 см) з невеликою виступаючою всередину закрайною. Внутрішня поверхня темна, загладжена до лощіння, зовнішня — сіро-бура, гладка, але не залощена.

В заповненні округлого житла II з семи уламків вінець один має невелике валикове потовщення по краю. На іншому фрагменті нижче края, прикрашеного звичайними пальцево-нігтівими вдавлинами, є ряд круглих ямок, яким відповідають невеликі опуклини із зворотного боку. Є також фрагменти, у яких наколи зроблені з внутрішнього боку, а з зовнішнього боку їм відповідають невеликі опуклини.

В житлі III на розкопі № 2 виявлено 16 уламків вінець ліпних горщиків (рис. 13, 1—8). Серед них фрагмент з валиковим наліпом і пальцевими ямками по краю; фрагмент прикрашений ямками по краю, проколами та рядом пальцево-нігтівих ямок по шийці. Тут знайдено також уламок вінець глекоподібної посудини із звуженою високою шийкою, край ліпної миски та край вінець чорнолощеної біконічної корчаги.

В ямі житла І на розкопі № 2 знайдено три уламки вінець ліпних мисок, сім закраїн від горщиків звичайного типу, вінця горщика з наліпним валиком по краю, уламок глиняного горщика з носиком для зливання.

Таким є склад кераміки Басівського городища, яку можна віднести до часу не пізніше другої половини VI — початку V ст. до н. е.

Як провідна форма тут виступають горщики характерного профілю — із звуженою шийкою, розширеним трохи вище середини висоти

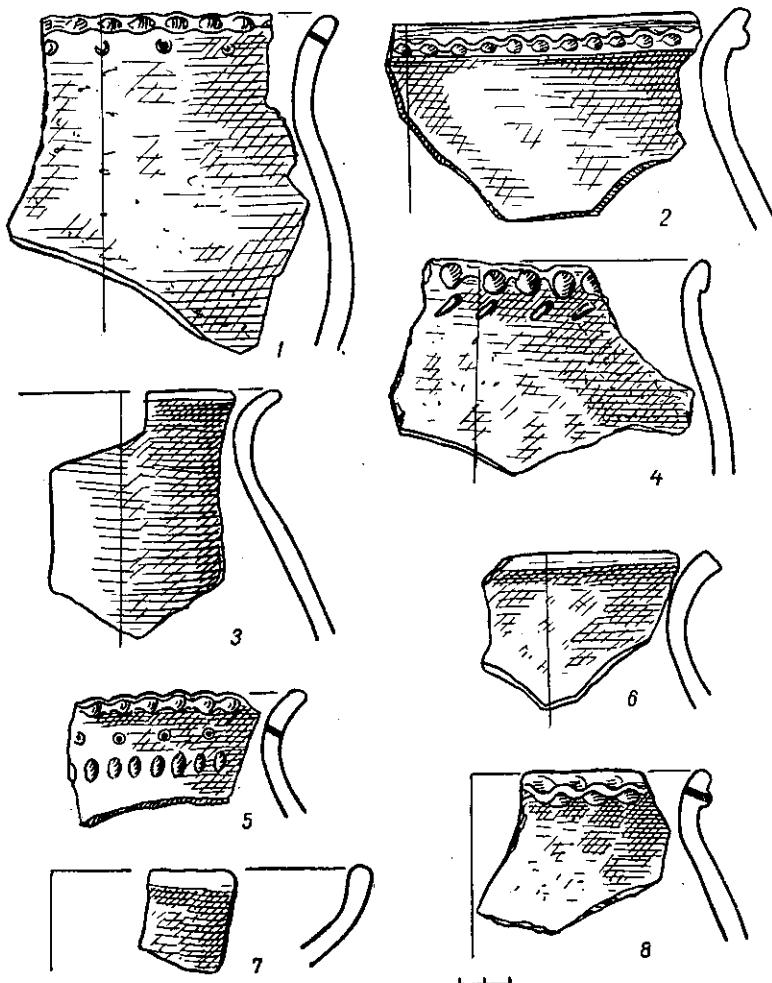

Рис. 13. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з житла III на розкопі № 2.

корпусом, що різко звужується до високої денної частини, з невеликим денцем, яке звичайно має виступаючу закраїну. Орнамент має вигляд проколів, зроблених круглою паличкою, найчастіше наскрізних, рідше — неповних, що утворюють опуклини з внутрішнього або зовнішнього боків. Трапляються горщики з гладким краєм і проколами, але найчастіше проколи або наколи з опуклинами поєднуються з орнаментом у вигляді пальцево-нігтівих ямок або з насічками по зовнішньому краю вінця.

Інколи трапляються окремі фрагменти, прикрашені низьким валиковим наліпом з пальцевими ямками. Ці валики являють собою ніби

невеликий наліп, який потовщує зовнішній бік вінець, через що вінця бувають нібіто роздвоєні. Валики невисокі і досить вузькі. Наскрізні проколи, як правило, знаходяться ніжче валика, не пронизуючи його. Кількість горщиків з валиковими наліпами порівняно дуже незначна. Вони становлять поодинокі знахідки серед багатьох десятків і сотень фрагментів горщиків із звичайною орнаментацією.

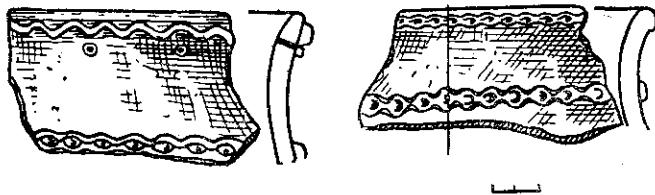

Рис. 14. Окремі екземпляри кераміки з валиками із нижнього горизонту.

Ще рідше трапляються уламки горщиків, у яких, крім валика по краю вінець, є другий наліпний валик з зашипами або рядом пальцево-нігтьових вдавлин в основі шийки (рис. 14).

Досить звичайну форму становлять миски з прямим вертикальним або загнутим всередину краєм, який іноді має невелику закрайну у вигляді козирка. Вони бувають орнаментовані наколами з опуклинами з внутрішнього або зовнішнього боку. Поверхня їх підлощена, загладжена або ж нерівна, горбкувата.

В ранніх комплексах трапляються горщикоподібні посудини з носиком для зливання і глекоподібні посудини з високою звужененою шийкою і відтягнутим назовні краєм вінець, який іноді утворює ніби козирок.

В нижньому ярусі культурного шару на розкопі № 1 виявлено фрагмент вінець чорнолощеного глека з відігнутим у вигляді козирка краєм і широкою стрічковою ручкою. Серед усіх знахідок тільки два уламки походять від посудин, що мали вигляд великих біконічних корчаг з чорною поверхнею.

Головною особливістю кераміки Басівського городища, а також усього Посулля є виключна стійкість і незмінність форм посуду, яка спостерігається від найранішого до найпізнішого періоду. Якісь істотні відмінності між ранньою і пізньою керамікою тут майже не помітні. До самого кінця скіфського періоду основними залишаються описані вище форми горщиків, мисок, глекоподібних посудин, горщиків з носиком для зливання. Незмінними залишаються як форми, орнамент, так і техніка виготовлення (склад глини, зовнішня обробка).

Можна зазначити лише, що у верхніх горизонтах культурного шару на Басівському городищі майже зовсім немає уламків горщиків з валиковими наліпами, які відмічені в знахідках з нижнього горизонту.

У другому зольному горизонті частіше зустрічаються уламки глеків з вузькою високою шийкою, шаровидно округленим корпусом та маленьким високим днищем. Край вінець у них відігнутий горизонтально у вигляді козирка і пригострений (рис. 15, 1, 2). Трапляються також широкі стрічкові наліпні ручки глекоподібних посудин, прикрашені з зовнішнього боку глибокими подовжними жолобками (рис. 16, 6). Якісь інших, більш відчутних змін основних керамічних форм виявити не вдалося.

Наведемо для порівняння комплекс кераміки, знайдений між грудками глиняної обмазки біля житла № 1 на розкопі № 1 1947 р. (рис. 16), добре датований знахідками уламків грецького чорнолакового посуду IV ст. до н. е.

Основна маса знайдених тут уламків походить від горщиків. Серед них відзначимо високий горщик з плавно відігнутими вінцями, досить високою звуженою шийкою, опуклим корпусом, що округло розширюється на середині висоти, невеликим високим денцем (рис. 16, 1). Посудина зроблена з грубої глини з домішкою великої кількості крупних зерен шамоту. Поверхня сірого кольору, нерівна, горбкувата. На дні з

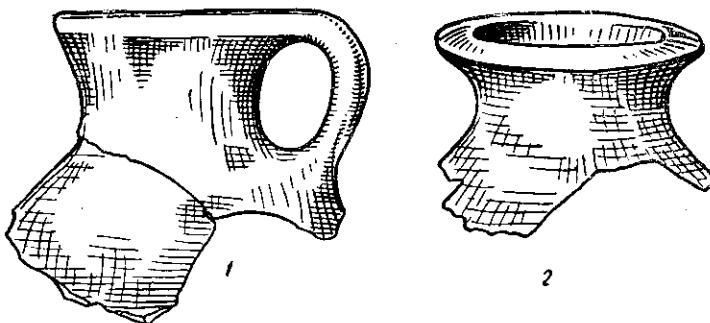

Рис. 15. Зразки посудин типу глеків.

нижнього боку помітні відбитки полови та зерен проса. Край вінець прикрашений з зовнішнього боку безперервним рядом пальцево-нігтьових ямок, що утворюють хвилястий рельєф.

Другий горщик, який походить звідси, мав більш пряму шийку і не так сильно опуклий корпус. Відглий вінець у нього виявлено добре. По краю він прикрашений глибокими пальцево-нігтьовими ямками з невеликими інтервалами. Під краєм є ряд наскрізних проколів, зроблених зсередини (рис. 16, 4).

Далі слід згадати великі частини двох невисоких горщиків з розширеним округлим корпусом та невеликим денцем. Прикрашені вони пальцевими вдавлинами з зовнішнього боку вздовж краю вінця і проколами, зробленими зсередини назовні (рис. 16, 8).

Один невеликий горщик з гладким краєм вінець, жовтою, добре згладженою поверхнею прикрашений по шийці овальними відбитками, зробленими кінцем палички (рис. 16, 7). Другий горщик із звуженою шийкою, темною шершавою поверхнею мав носик для зливання (рис. 16, 2). Серед інших знахідок виявлено глибоку нелощену миску з виступаючою всередину закраїною вінець (рис. 16, 10).

В нижній частині описаного скupчення кераміки, на рівні підлоги нижнього житла № 1, виявлено цілу ліпну посудину, яка відтворює форму грецького канфара IV ст. до н. е. (рис. 17), тільки без ручок. Зроблений він ретельно, поверхня жовтого кольору, добре загладжена і підлощена, шийка висока, звужена. Корпус виділено двома прокресленими поглибленими поясами. Канельований орнамент на тулубі передано вертикальними жолобками. З внутрішнього боку на дні майстер намагався відобразити грецьку розетку, продряпавши її гострим кінцем палички.

Над рівнем підлоги другого горизонту житла № 1 виявлено уламки глека з високою звуженою шийкою, округло розширеним корпусом та відігнутими у вигляді козирка вінцями, зовнішня і внутрішня поверхні добре загладжені, жовтого кольору.

Описаний вище склад кераміки IV ст. до н. е. добре доповнюється знахідками з ям № 2 і 3. В ямі № 2 виявлено фрагментований глек з округлим тулубом, сірувато-жовтого кольору, з добре загладженою поверхнею. На місці переходу від шийки до плеча у нього є невисокий наліпний валик з косими насічками, від якого опускаються напівкруглі

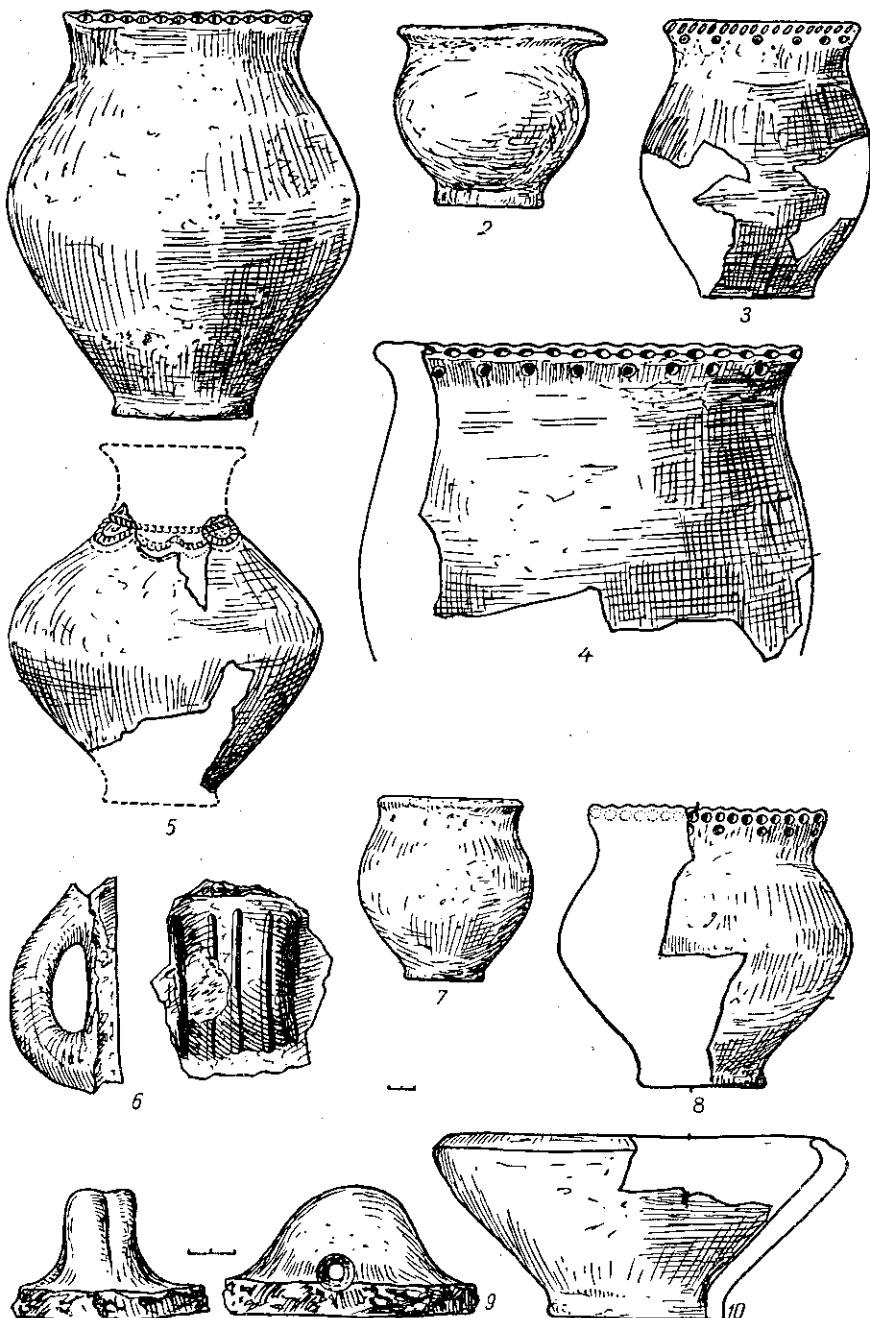

Рис. 16. Тип кераміки з шару IV ст. до н. е.

фестони, зроблені з такого ж наліпного валика з насічками, нижню частину їх облямовують фестони, прокреслені заглибленою пунктирною лінією (рис. 16, 5).

В ямі № 3 виявлено два одинакових горщики з розширеним корпусом, добре виявленою шийкою, порівняно широким стійким днищем (рис. 16, 3). Посудини по краю вінець прикрашені косими відбитками нігтя, а нижче краю — наскрізними проколами.

Такою є кераміка, що походить з шару, датованого знахідками гре-

цької чорнолакової кераміки IV ст. до н. е. Крім згаданого вище уламка грецького чорнолакового блюдечка, на розкопі № 1 в цьому ж культурному горизонті виявлено уламок грецької червонофігурної посудини IV ст. до н. е., а в ямі № 1, виритій з цієї глибини, поряд з уламками місцевого посуду знайдено уламок грецького чорнолакового кіліка початку IV ст. до н. е. та вінця фазоської амфори.

У верхньому горизонті культурного шару зустрічаються уламки чорнолакових посудин типу канфарів, які відносяться до III ст. до н. е.

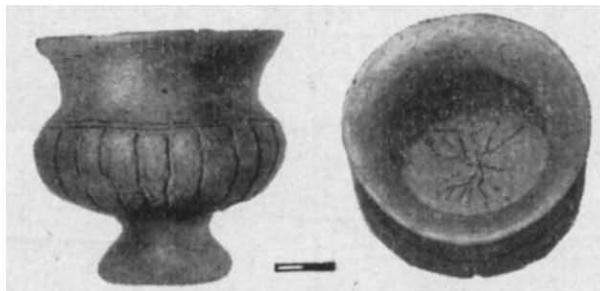

Рис. 17. Місцева посудина, зроблена на зразок античного канфара.

Найпізніша група знахідок латенського періоду з верхнього шару Басівського городища описана нами в окремій статті⁶.

Звичайною знахідкою в усіх горизонтах культурного шару є мініатюрні глянняні посудини (рис. 18, 1—11), які не мають скільки-небудь визначених хронологічних ознак. Більші з них дорівнюють обсягу однієї склянки, трапляються і зовсім маленькі, посудинки-іграшки, які не могли мати ніякого практичного застосування. Багато з них повторює звичайні форми горщиків, мисок, глеків. Але є і своєрідні, наприклад миски у вигляді вазочки на високій ніжці, мисочки на високо-му піддоні з прямими вертикальними стінками, посудинка у формі невисокої банки з прямими стінками, барильцеподібна посудинка з стін-ками, що трохи звужуються догори (рис. 18, 3), широкий горщик з опуклим корпусом і високими циліндричними вінцями (рис. 18, 7), горщик з різким перегином корпусу, горщики і мисочки банкових форм з прямими стінками, що розширяються.

Усі типи і варіанти мініатюрних посудин, зустрінутих на городищі, мають повні аналогії в матеріалах VI—IV ст. до н. е. з курганів цієї ж території.

Характерною рисою є також відсутність орнаменту у більшості мініатюрних посудин — як з поселень, так і з поховань.

Як мініатюрні посудинки використовували також відбиті й обточені в місці відбиття амфорні ніжки з чашоподібним заглибленням.

Пряслиця з глини є звичайною знахідкою в усіх шарах. Серед них трапляються шаровидні, біконічні, біконічно-усічені. Інколи зустрічаються пряслиця глекоподібної або горщикоподібної форми. Поверхня їх звичайно добре загладжена або залощена. Більшість пряслиць пічим не прикрашена, проте відомі і орнаментовані. Так, кілька біконічних чорнолощених пряслиць були вкриті геометричним візерунком у вигляді трикутників, затертих білою пастою. Трапляються візерунки у вигляді ялинок, поясків, заповнених вертикальними рисочками, значків з рисочок, свастик, крапок тощо (рис. 19, 1—8, 10, 11, 13—15).

Слід відзначити єдину знахідку глянняного плоского гудзика з двома отворами (рис. 19, 12) і керамічний виріб у вигляді «їжака» з

⁶ В. А. Ильинская, Поздне斯基фский слой Басовского городища, КСИА, вып. 11, К., 1961, стор. 59 і далі.

дев'ятьма виступаючими відростками і наскрізним отвором у центрі (рис. 19, 9).

Глиняні конуси є ще більш звичайною знахідкою. Цілими екземплярами і в уламках вони знайдені в усіх горизонтах культурного шару — від верхнього до нижнього. Іноді вони траплялися купками до 10 штук. Деякі з них були досить добре випалені, інші мали слабкий випал або

Рис. 18. Мініатюрні посудини.

були зроблені з сирої глини. окрім екземпляри мали висоту до 16 см, діаметр основи 10,5 см, більшість же — висоту до 8 см і діаметр основи 7—8 см. У більшості конусів зроблено пальцем по одному-два заглиблення. Призначення конусів залишається неясним, ми вважаємо їх заготовками глини для гончарства і будівництва.

Предмети з металу, кістки, каменю. До числа предметів скіфського озброєння, знайдених на городищі, належить кілька наконечників стріл. Це — архаїчного типу, дволопатевий, з ромбовидним

68

пером і довгою трубчастою втулкою (рис. 10, 2); тригранний, баштово-піраміdalного типу, звичайний для сагайдачних наборів V ст. до н. е. (рис. 20, 3); бронзовий тригранний IV ст. до н. е. та кістяний кулеподібний з круглим отвором. До цієї ж групи предметів відносяться знайдені на городищі бронзові і залізні луски панцирів (рис. 10, 5, 6), а також

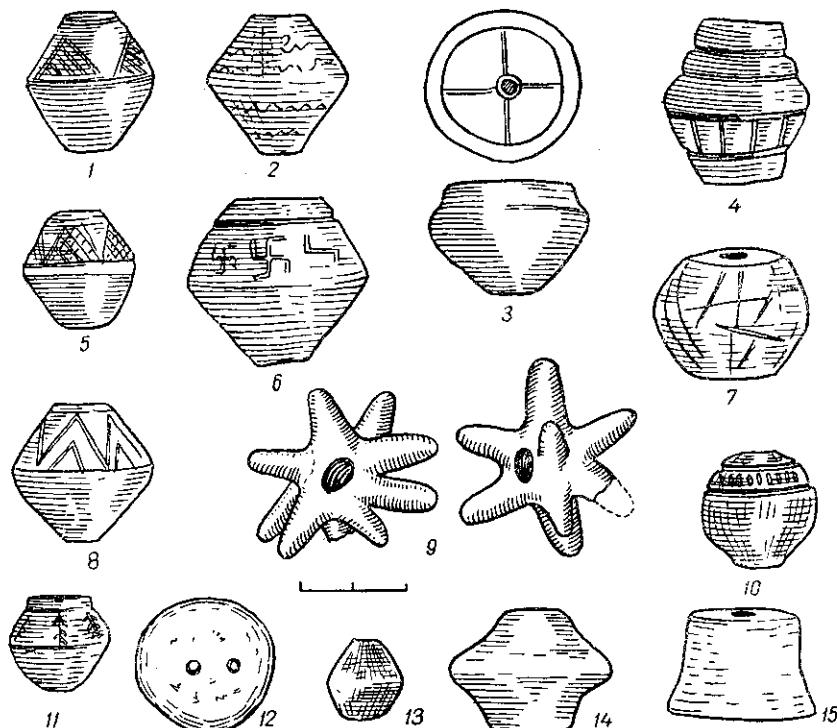

Рис. 19. Орнаментовані пряслиця та інші глиняні предмети.

кам'яні точильні оселки з отворами для підвішування і плоскі точильні камені м'якої породи з проточеними жолобками. В ямі № 7 розкопу № 1 виявлено клинок залізного меча.

До предметів кінського спорядження відносяться: згадана вище архаїчна бронзова хрестоподібна бляха з подвійною орлиною голівкою, уламок бронзового пластинчастого кінського паносника, звичайного в кінських наборах V ст. до н. е., кістяна гранована ворврока (рис. 10, 1, 7—9), бронзова пряжка від кінської вузди з кільцем та трикутником, дві залізні пряжки від кінської вузди прямокутної та поздовжньої овальної форми з виступаючою шишечкою (рис. 20, 4, 5), звичайні в кінських наборах IV ст. до н. е., і кістяний, вигнутий, круглий в перерізі псалій з двома отворами в середній частині (рис. 21, 1).

Знайдено різноманітні прикраси, серед них—ранню бронзову шпильку з невеликою шляпкою та рубчиками на стрижні (рис. 11, 8) і три залізні шпильки з цвяховидними шляпками (на розкопі № 3). Одна шпилька знайдена на глибині 1 м, її довжина 13,7 см, діаметр шляпки 2,2 см. Друга шпилька виявлена на глибині 1,8 м, довжина її 18 см, діаметр шляпки 2 см. Третя шпилька знайдена в ямі № 6, довжина її 16 см, діаметр шляпки 5 см (рис. 20, 7, 8, 9).

Великі бронзові цвяхоподібні шпильки з круглими шляпками становлять одну з специфічних рис скіфської культури Посулля V ст. до н. е. Тепер ми маємо також уявлення про залізні шпильки цього типу.

Серед інших предметів знайдено залізні дротяні браслети, цілі та

в уламках, срібні і залізні дротяні колечки, пастові скляні намистини, просвердлені морські черепашки, вирізана з кістки вісімкоподібна плошка бляшка та амулет-підвіска з просвердленого ікла ведмедя (рис. 20, 6; 10, 10—15; 20, 3; 21, 5).

Нам залишається описати ще ряд знарядь праці та побутових предметів. Серед них назовемо залізний, слабо вигнутий серп з вузьким ле-

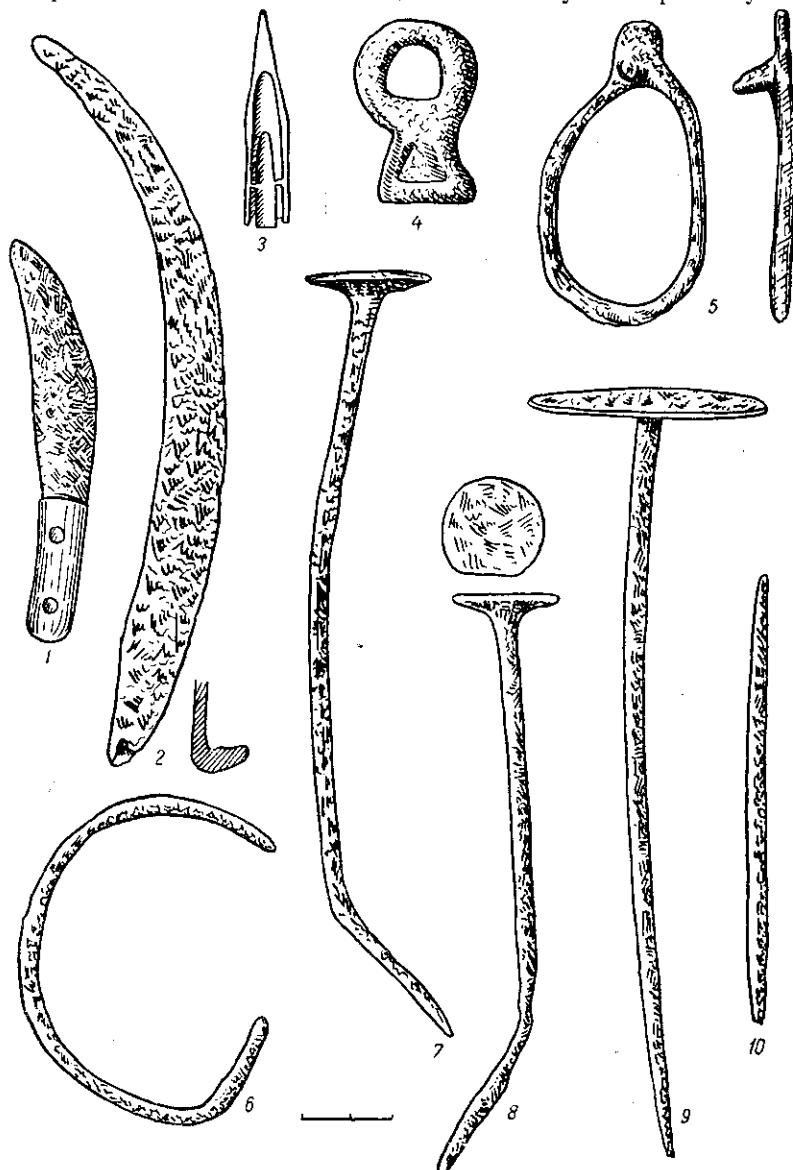

Рис. 20. Металеві предмети.

зом, що має короткий боковий виступ для закріплення в рукоятці (рис. 20, 2). Ще один екземпляр подібного знаряддя представлений уламком черешкової частини з боковим виступом.

Трапилася кістяна рукоятка ножа, половинки якої були з'єднані бронзовими заклепками; між ними збереглися залишки пластинчатого черешка бронзового ножа (рис. 21, 9). Цікавою є кістяна шестигранна в перерізі рукоятка залізного ножа або кинджала, складена з двох пластин, з'єднаних між собою п'ятьма залізними стриженьками, які закін-

чуються з обох боків напівкруглими бронзовими шляпками (рис. 21, 8). Кінці залізних стриженьків розклепані з зовнішнього боку цих шляпок. На кожному боці рукоятки є орнамент у вигляді циркульних кружочків, що йдуть вздовж кожної грані. Верхня частина рукоятки закінчувалася прямою поперечною бронзовою перекладиною. Такі рукоятки великих

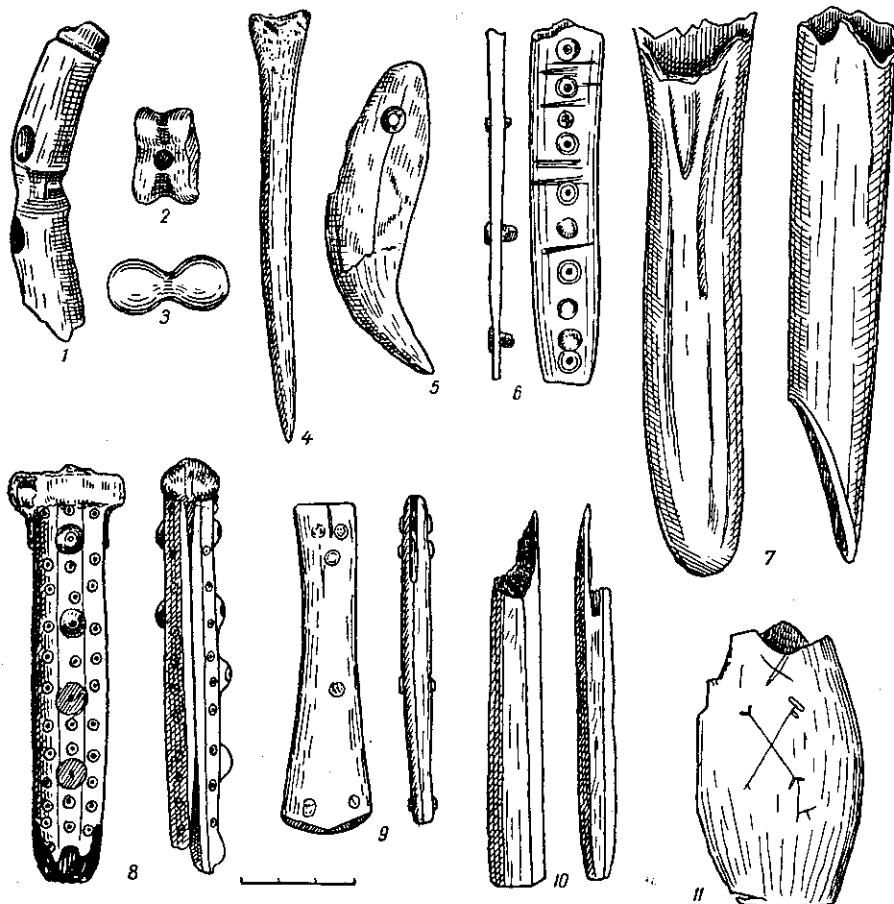

Рис. 21. Кістяні предмети.

мисливських ножів були знайдені, наприклад, в одному з курганів поблизу с. Макіївки.

Численними є знахідки кістяних проколок і залізних чотиригранних шил (рис. 21, 4; 20, 10).

До числа сільськогосподарських знарядь належать знайдені в невеликій кількості гранітні терочники, великі і дрібні уламки зернотерок.

Слід згадати також знайдений в ямі № 1 на розкопі № 2 невеликий плоский кістяний виріб з продряпаним на ньому візерунком з ліній та рисочком (рис. 21, 11).

Під час розкопок одержано великий фауністичний матеріал, важливий для висвітлення ролі скотарства та мисливства в господарській діяльності жителів Басівського городища. Це видно з наведеної таблиці.

Як зазначає В. І. Бібікова, збереженість кісток дуже добра. Багато є цілих кісток. Серед свійських тварин велика кількість молодих особин; виняток становлять кінь та собака, представлені майже виключно кістками старих тварин. Спеціальної уваги заслуговують копитні фаланги

Вид	Кількість кісток	Кількість особин	Вид	Кількість кісток	Кількість особин
Бик	1809	101	Лисиця . . .	2	2
Вівця-коза . . .	487	58	Ведмідь . . .	8	5
Кінь	1309	72	Бобер . . .	10	8
Свиня	672	107	Заяць . . .	3	3
Собака	67	24	Косуля . . .	4	1
Олень	10	5	Качка . . .	1	1
Лось	114	17	Гуска . . .	1	1
Кабан	42	13	Риба . . .	1	1

коня. З 22 копит 19 мали сліди зрізів і спрацьованості країв кістки; очевидно, копита без рогових чохлів використовувалися як знаряддя, можливо скребки при обробці шкір, оскільки глибоких слідів роботи по твердому матеріалу (дерево, камінь) на них непомітно.

Кількість кісток тварин в культурному шарі дуже значна. Співвідношення різних видів кісток тварин в різних розкопах досить стійке. Серед кісток свійських тварин, м'ясо яких вживалося як їжа, головне місце займає бик, потім свиня, кінь, перед яким трохи поступається вівця-коза.

Численні знахідки кісток диких тварин свідчать про неабияке значення мисливства, а також про різноманітність і численність дикої фауни оточуючих лісних та водних угідь.

Про значення землеробства свідчать знахідки залізних серпів, відбитки зерен проса та полови на денцях деяких посудин, знахідки терочників та уламків зернотерок.

Знахідки на городищі є важливим археологічним джерелом, яке доповнює наше уявлення про скіфський період на Посуллі, що базувалося досі, головним чином, на матеріалах з курганних могильників. Тепер очевидно, що Басівське городище виникає приблизно в той же час, до якого відносяться і кургани поховання Посулля, або трохи пізніше і існує потім до кінця скіфського періоду. Розквіт життя на городищі припадає на V—IV ст. до н. е. В ньому проживало цілком осіле населення, основним заняттям якого було землеробство при виключно великому значенні скотарства. Населення займалося також цілим рядом ремесел і полюванням. За розвитком продуктивних сил населення Посулля знаходилося на тому ж рівні, що й інші землеробсько-скотарські осілі племена скіфської культури степової та лісостепової смуги.

Для уточнення культурних ареалів важливо порівняти культурний комплекс Басівського городища з поселеннями інших територій лівобережного Лісостепу, особливо басейнів річок Псла, Сейму та Сіверського Дінця.

Басейн Сіверського Дінця на території Харківщини поряд з роменським Посуллям є одним з найважливіших центрів зосередження пам'яток скіфського типу в лівобережному Лісостепу. Вивчення місць поселень Сіверського Дінця має давні традиції в працях харківських археологів. В післявоєнний час тут багато зробила експедиція Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка. Було проведено систематичну розвідку, зроблено інструментальну зйомку ряду городищ, уточнено культурну принадлежність і датування ряду пам'яток. Проведені також стаціонарні розкопки на городищах біля с. Велика Гомольша, Караван, на поселеннях біля с. Шовкове, Острoverхівка та ін. Особливо великі розкопки проведені на городищі біля м. Люботин.

Експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. Д. Ліберова здійснила розкопки городища біля с. Городище і зольника біля с. Черемушни.

Завдяки цим роботам виявлено комплекс матеріальної культури городищ і поселень Сіверського Дінця, які відносяться до різних періодів скіфського часу.

Звертає на себе увагу спільність в принципах топографічного розміщення і влаштування оборонної системи посульських та донецьких городищ. Вони розташовані у верхів'ях ярів та невеликих річок. Для оборони рельєф місцевості використовується найбільш ефективно шляхом оскарпування природних схилів. Мисове влаштування жилих площаць Басівського городища знаходить собі відповідність в розташуванні і системі укріплень Сіверського городища біля с. Мілового⁷, городищ біля сс. Циркуни, Мохнач, Водяне, Караван.

Ця особливість топографії і системи укріплень не характерна для скіфських городищ інших територій, на що в свій час звернув увагу М. Фукс, порівнюючи планування городищ Харківщини з городищами басейну Ворскли⁸, для якого характерні не мисові городища, а кругові⁹.

Не можна не відзначити також співпадання ряду істотних рис в домобудівництві поселень на Сулі і Сіверському Дінці.

На городищі біля с. Городище зафіковані наземні стовпові житла з глинобитними підлогами¹⁰. На поселенні поблизу с. Шмарівка¹¹ виявлено залишки наземного прямокутного ($9,3 \times 6$ м) житла з глинобитною підлогою, в північному та західному кутах якого знаходилися круглі ямки від стовпів. Залишки наземних жител такоого ж типу зафіковано на пам'ятках біля с. Основа¹². Наземні стовпові житла з глинобитними печами, склепіння яких зроблене з глиняної обмазки по прутту, становлять основний тип жител Люботинського поселення.

Не менш характерними для Дінця є округлі в плані житла з каркасними стінами. На поселенні поблизу с. Шовкової відкрито наземне, округле в плані житло діаметром 6,5 м, з каркасними, обмазаними глиною стінами, з опорним стовпом у центрі¹³. Це житло по конструкції подібно до округлих у плані жител із заглибленою підлогою на Басівському городищі. Близьке за влаштуванням житло овальної форми із заглибленою у ґрунт підлогою і центральним стовпом відкрите на поселенні біля с. Острoverхівка¹⁴.

Житла типу землянок на Сіверському Дінці, як і на Посуллі, зустрічаються рідко.

Визначення часу поселень на підставі типологічних особливостей місцевої кераміки на Сіверському Дінці, як і на Сулі, утруднене, датування можливе тільки за предметами античного імпорту або ж речами скіфської культури.

Виникнення в басейні Сіверського Дінця цілого ряду городищ і поселень, безперечно, відноситься до VI ст. до н. е., оскільки уламки античних амфор VI—V ст. зустрічаються тут в невеликій кількості на

⁷ Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 186; його ж, Отчеты об археологических исследованиях ХГУ за 1951—1952 гг., Науковий архів ІА АН УРСР.

⁸ М. Фукс, Про городища скіфської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, К., 1931, стор. 105 і далі.

⁹ Г. Т. Ковпаненко, Племена скіфського времени на Ворскле, Автореферат кандидатської диссертации, М., 1963, стор. 13.

¹⁰ П. Д. Ліберов, Отчет Харьковского отряда Скифской экспедиции о результатах раскопок памятников в районе с. Огульцы, Валковского района, Харьковской области, в 1958 г., Науковий архів ІА АН УРСР, його ж, Памятники скіфского времени басейна Северского Донца, МИА, № 113, М., 1962, стор. 67.

¹¹ Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скіфского времени в бассейне Северского Донца, КСИЙМК, вып. 54, М., 1954, стор. 105 і далі.

¹² Б. А. Шрамко, Отчет о работе Северо-Донецкой экспедиции ХГУ 1951 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

¹³ Б. А. Шрамко, Поселения скіфського часу біля с. Шовкова, Археологія, т. XVI, К., 1964.

¹⁴ Б. А. Шрамко, Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острoverхівка, АП, т. VI, К., 1956, стор. 56 і далі.

багатьох поселеннях. На поселенні біля с. Островерхівка знайдено уламок хіоської амфори кінця VI — початку V ст. до н. е. Велику кількість уламків амфор кінця VI—V ст. до н. е. знайдено в зольнику на поселенні біля с. Шовкова, уламки фазоських амфор V ст.— на городищах поблизу с. Хорошево, Городище, Караван. Дві ніжки фазоських амфор V ст. до н. е. виявлено в шарі скіфського часу на Донецькому городищі¹⁵. Кількість античного імпорту помітно збільшується в IV—III ст. до н. е.

Найвірогіднішою датою виникнення поселень є data Люботинського городища. Донедавна це городище за матеріалами розвідок вважалося пам'яткою не раніше кінця V ст. до н. е.¹⁶ Розкопками було встановлено, що це поселення виникло не пізніше середини VI ст. до н. е., про що свідчить знахідка на ньому великої кількості амфор першої половини VI ст. до н. е.¹⁷

Характерно, що кількість речей ранньоскіфського типу тут була порівняно невелика. Це уламок човноподібного блюда з пісковику та кістяний кулеподібний наконечник стріли.

Для нас особливий інтерес становить керамічний комплекс поселення. Головною формою є ліпні горщики з слабо відігнутими вінцями, похилими плечами, порівняно невеликим дном. Вінця найчастіше прикрашені по краю пальцевими вдавлинами і наскрізними проколами, які іноді поєднуються з косими насічками; значно рідше зустрічаються вінця без орнаменту або прикрашені одними наскрізними проколами; варіантом є горщики, орнаментовані тільки защипами або насічками.

Інколи трапляються горщики з вінцями, прикрашеними біля краю наліпним валиком з защипами, а нижче — наскрізними проколами, та горщики з вінцями, прикрашеними по краю пальцевими вдавлинами, нижче краю — наскрізними проколами, а ще нижче, на переході шийки, — наліпним валиком з защипами. Зроблені вони з глини, до якої як домішка входить пісок, рідше в невеликій кількості шамот; колір посудин червонуватий або сірувато-бурий.

Звичайними є миски з плоским або закругленим краєм бортика, з slabim лощінням або зовсім без лощіння. Інколи трапляються уламки глекоподібних посудин.

Таким чином, ліпна кераміка в усіх своїх деталях і кількісному співвідношенні окремих типів цілком співпадає з виділеною нами керамікою ранніх комплексів Басівського городища.

Можна сумніватися в тому, коли виникло Басівське городище — в середині чи навіть кінці VI ст. до н. е., оскільки датуючих античних предметів цього часу поки що мало. Проте цілком очевидно, що керамічний комплекс Люботина, рання дата якого зафікована твердо, є повною аналогією Басівському комплексу. В пізніший час, в V, IV і навіть III ст. до н. е., ліпна кераміка тут залишається по суті такою ж, не змінюється, хіба що зменшується і без того незначна кількість уламків посудин з валиковими наліпами.

З інших керамічних виробів звичайними є знахідки різноманітних пряслиць, невеликих і мініатюрних посудин, глиняних конусів з пальцевими вдавлинами, металічні і кістяні проколки, ножі, терочники та інший властивий городищам інвентар.

За знахідками амфорної кераміки пам'ятка біля с. Городища датується V ст. до н. е. Проте П. Д. Ліберов припускає, що в центральній частині поселення існувало вже в VI ст. до н. е.¹⁸

¹⁵ Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца, стор. 226.

¹⁶ Б. А. Шрамко, Отчеты об археологических исследованиях ХГУ за 1951—1952 гг., Науковый архив ІА АН УРСР.

¹⁷ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скіфской археологической экспедиции ХГУ в 1961 г., стор. 16, Науковый архив ІА АН УРСР.

¹⁸ П. Д. Либеров, Памятники.., МИА, № 113, стор. 49 і далі.

Всі основні групи кераміки з цього городища знаходять повну відповідність у пам'ятках поселень посульсько-донецької групи. З варіантів орнаменту тут відзначимо кілька уламків кераміки з відбитками по шийці палички або нігтьових вдавлин. Також звичайними є глиняні пряслиця і глиняні конуси з пальцевими вдавлинами, невеликі і мініатюрні посудини. Поодинокі екземпляри належать горщикам з великовим наліпом на краю вінець або ж з валиком в основі шийки. На цьому городищі та на поселенні біля с. Шовкова було знайдено порожністі глиняні брязкальця з глиняними шариками всередині, аналогічні відомим в юхнівській культурі.

Отже, культурні комплекси городищ і поселень скіфського часу Сули, Псла та Сіверського Дінця надзвичайно близькі між собою. Головна відмінність, мабуть, полягає в тому, що на Дінці технічною домішкою в глиняному тісті, з якого виготовлявся посуд, був переважно пісок, а на Сулі та Пслі — шамот. Але ці деталі залежали, очевидно, від особливостей місцевих глин та ремісничих навичок гончарів. Всі інші елементи надзвичайно близькі і не виходять за рамки окремих особливостей, які зустрічаються на сусідніх пам'ятках однієї і тієї ж території і культури.

В спеціальному розділі ми відзначали подібні риси поховального обряду курганів Сули, Псла та Сіверського Дінця. На жаль, ми не можемо розглянути це питання на всій іншій серії предметів матеріальної культури з поховань, тому що кургани Сіверського Дінця виявилися цілком пограбованими. Проте цю подібність вдається простежити на місцевій ліпній кераміці з поховань.

Все вищесказане дає нам підставу вважати, що пам'ятки всієї околисленої нами території належать одному народу, єдиному за своїм походженням, етнокультурною принадлежністю й історичною долею. Населення Сули і Псла, з одного боку, та Сіверського Дінця — з другого, являє собою ніби два великих племінних угрупування з різними територіями проживання і деякими незначними відмінностями в культурі.

В світлі всіх цих даних ми не вважаємо можливим, слідом за Б. А. Шрамком, проводити різку грань між племенами тієї і іншої території і відносити їх до різних етнокультурних угруповань¹⁹.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

БАСОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ

Резюме

Статья посвящена результатам раскопок 1957 и 1959 гг. Работами этих сезонов была уточнена стратиграфия культурных наслоений, открыт ряд жилищ и хозяйственных комплексов, определен состав керамики разных периодов существования городища, получены некоторые новые данные о топографии и особенностях сооружения оборонительных укреплений.

Раскопки на участке, примыкающем к валу, и разрез вала показали, что он насыпан на погребенном черноземе. При сооружении вала землю брали у края площадки городища, отчего с внутренней стороны вала образовалась западина, заплывшая позднее культурными отложениями. Обнаружено несколько ям-резервов, из которых производилась выемка грунта для сооружения вала.

¹⁹ Б. А. Шрамко, Поселения скіфского часа в басейні Дінця, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 137.

В разных горизонтах культурного слоя открыты остатки наземных столбовых жилищ с глинобитными полами и куполообразными очагами из глины на каркасной основе. На уровне материковой подпочвы открыто также основание трех округлых жилищ типа юрты с опорными столбами в центре.

На раскопанных участках культурный слой делился на три горизонта: нижний, относящийся к концу VI—V вв. до н. э., средний — к V—IV вв. до н. э. и верхний — к концу IV—III вв. до н. э. Городище доживает до II—I вв. до н. э., как о том свидетельствуют находки керамики и вещей корчеватовского типа.

С каждым из этих культурных горизонтов связаны определенные жилища и хозяйствственные ямы.

Изучение керамики из закрытых разновременных комплексов показывает исключительную стойкость и неизменность основных форм посуды от раннего к более позднему периоду. Основными типами керамики на всем протяжении существования городища (VI—III вв. до н. э.) являются простые кухонные горшки с рельефом и проколами по краю, миски, кувшинообразные сосуды, простые горшочки небольших и миниатюрных размеров.

На городище найдены предметы вооружения и конского снаряжения скифских типов, предметы украшения и хозяйственного обихода.

По устройству укреплений, основным типам жилищ, руководящим типам керамики Басовское городище находит себе ближайшие соответствия с городищами Псла и Северского Донца. Особый интерес представляют аналогии и соответствия материалов нижнего слоя Басовского городища, относимого нами к концу VI в. до н. э., с материалами Люботинского городища под Харьковом, основной период существования которого относится к VI в. до н. э.

Є. В. ЧЕРНЕНКО

ПАНЦИРИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Одним з найбільш поширеніх видів захисної зброї є панцир. За висловом Ксенофона, він «прикриває у людини саме ті частини тіла, що потребують прикриття і разом з цим не заважає діям рук»¹. Ф. Енгельс високо оцінив значення винаходу панцира, ставив його в один ряд з такими визначними технічними досягненнями людини, як виготовлення кам'яної, бронзової та залізної зброї, пороху, артилерії².

Скіфи познайомилися з панцирами під час своїх східних походів. Саме з скіфами пов'язане широке поширення панцирів у Східній Європі.

Панцири, переважно дуже поганої збереженості, нерідко зустрічаються при розкопках курганів скіфського часу на території Північного Причорномор'я, Прикубання і Поволжя. Але порівняно з такими видами озброєння, як стріли³, мечі⁴, шоломи⁵, бойові сокири⁶, пояси⁷ і щити⁸, що стали предметом спеціальних досліджень, панцири не привертали до себе достатньої уваги, хоча на необхідність їх вивчення вказували в свій час М. І. Ростовцев та Б. Тордеман⁹.

До деякої міри винятком є праця Е. Е. Ленца, де поряд із стрілами та мечами дуже коротко розглянуті деякі питання будови панцирів¹⁰. Але і ця праця містить багато помилок. Автор використав дуже обмежений матеріал, який походить лише з 5 курганів.

В ряді праць Л. Стефані, М. Є. Бранденбурга, М. І. Ростовцева, Н. І. Веселовського є окремі висловлювання, зв'язані з цим видом зброї. Мало уваги приділено панцирам і в загальніх працях з історії військової справи і озброєння, що вийшли за останні роки¹¹.

¹ Ксенофонт, Сократические сочинения, М.—Л., 1935, стор. 124.

² Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг, Госполітвидав, 1953, стор. 304.

³ Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929.

⁴ W. Ginters, Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland, Berlin, 1928; Н. И. Сокольский, Боспорские мечи, МИА, № 33, М., 1954.

⁵ Б. З. Рабинович, Шлемы скіфского периода, Труды Отдела истории первобытной культуры, Государственный Эрмитаж, т. I, Л., 1940.

⁶ В. А. Іллінська, Скіфські сокири, Археологія, т. XI, К., 1962.

⁷ А. П. Мандевіч, О скіфських поясах, СА, т. VII, 1941; Є. В. Черненко, Скіфські бойові пояси, Археологія, т. XVI, К., 1964.

⁸ Н. И. Сокольский, О боспорских щитах, КСИИМК, вып. 58, М., 1955.

⁹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 334; B. Thordemalan, The asiatic splint armour in Europe, Acta Archaeologica, IV, 2-3, Kobenhavn, 1933.

¹⁰ Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, 1905, стор. 54—61.

¹¹ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скіфов (по археологическим материалам и письменным источникам), Автoreферат кандидатской диссертации, М., 1950; В. Д. Блаватский, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причорноморья, М., 1954; Н. И. Сокольский, Военное дело Боспора, Автoreферат кандидатской диссертации, М., 1954; К. Ф. Смирнов, Вооружение сарматов, МИА, № 101, М., 1961.

Стаття присвячена питанням будови, виготовлення та використання набірних панцирів. Особливу увагу приділено найбільш поширеному виду доспіхів — панцирам з суцільним металевим набором¹².

При написанні праці автором були опрацьовані матеріали з розкопок, що зберігаються в музеях Києва, Москви, Ленінграда, Полтави, Миколаєва, Херсона, Одеси¹³, а також вивчені літературні та архівні джерела.

В музейних фондах знаходиться велика кількість залишків панцирів, здебільшого поганої збереженості; значна плутанина є і в ряді видань, де опубліковані фрагменти панцирів або згадується лише факт їх знахідки. Нерідко залишки металевого набору щитів або бойових поясів розглядаються як частини панцирного набору. Робота над матеріалом дозволила зробити висновок про широке поширення панцирів в Скіфії і на сусідніх територіях. Оскільки панцири, знайдені на великих просторах від Уралу до Дунаю, майже не відрізняються один від одного, можна давати їх опис сумарно і розглядати як єдиний вид захисної зброй.

Територіально-хронологічне поширення панцирів у Південно-Східній частині СРСР

Територія	Загальна кількість	Поховання				Поселення					
		Кількість	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не датовані	Кількість	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не датовані
Степова частина УРСР	30	28	—	—	3	21	4	2	—	—	1
Крим	21	20	—	—	6	12	2	1	—	—	1
Правобережжя	44	44	10	20	12	2	1	—	—	—	2
Лівобережжя	27	23	—	5	9	6	3	3	—	—	—
Воронезька група	17	17	—	—	5	12	—	—	—	—	—
Нижній Дон	12	12	—	—	5	4	3	—	—	—	—
Прикубання	22	22	6	6	8	2	—	—	—	—	—
Закавказзя	5	2	—	2	—	—	3	3	—	—	—
Поволжя	6	5	—	2	3	—	1	—	1	—	—
	184	173	21	58	78	16	11	4	1	3	4

З Скіфії та навколоїшніх територій нам відомі 184 знахідки панцирів (табл. на стор. 78). Основна їх частина походить з дніпровського лісостепового Правобережжя та Лівобережжя, степової частини України, Криму та Прикубання (рис. 1). Цікаво відзначити, що з 27 панцирів, відомих на Лівобережжі, 24 знайдено лише в Посульській групі. За відомостями, що були люб'язно надані нам В. А. Іллінською, на Посуллі в різні часи було розкопано понад 400 курганів. Про переважну більшість з них немає майже ніяких даних. Активний фонд становлять лише 110 курганів. З них в 95 виявлені поховання чоловіків-воїнів, де знайдено 23 панцира. На Посуллі майже на кожні 4—5 поховань VI—IV ст. до н. е. припадає один панцир. Цікаві порівняльні дані щодо кількості на цій території панцирів VI, V та IV—III ст. до н. е. Якщо до VI ст. до н. е. відносяться 66 поховань воїнів, в яких знайдено лише 5 панцирів (на кожні 13 поховань 1 панцир), то на 29 поховань V—IV ст. до н. е. припадає 15¹⁴. Від Посульської групи відрізняється сусідня з нею Ворсклинська, де розкопано, правда, знач-

¹² До деякої міри вона є продовженням нашої статті «Шкіряні панцири скіфського часу», Археологія, т. XVII, К., 1964.

¹³ Користуюсь нагодою, щоб висловити щиру подяку всім особам, що люб'язно надали можливість познайомитися з неопублікованими матеріалами.

¹⁴ На жаль, подібних відомостей про інші території ми не маємо.

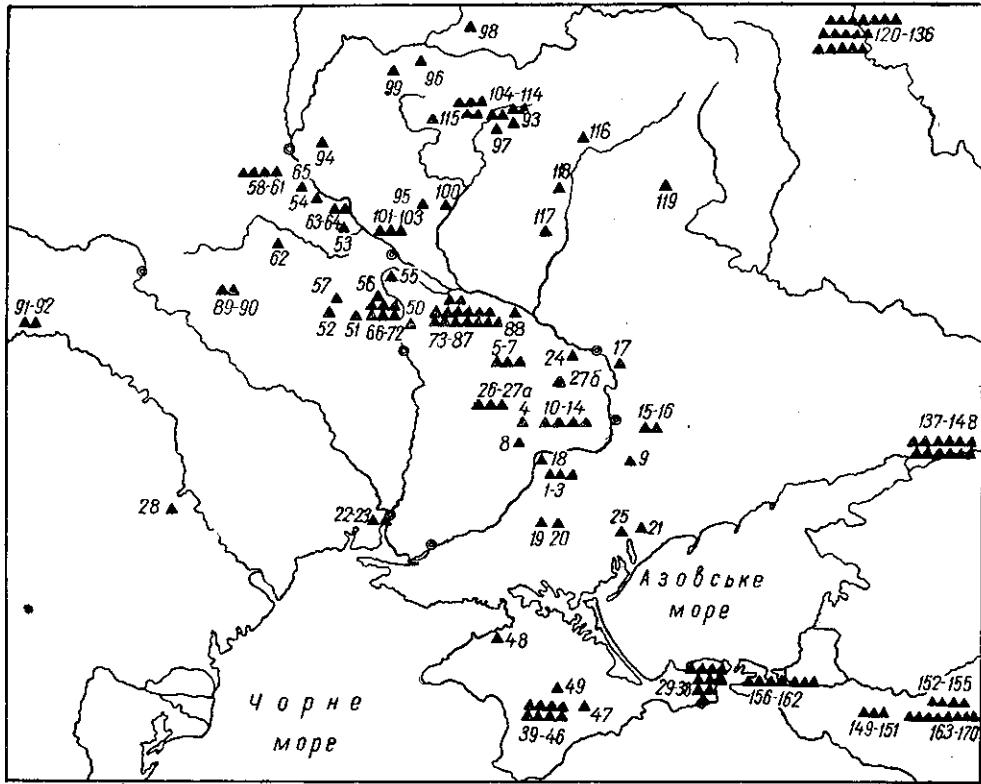

Рис. 1. Кarta знахідок панцирів.

1 — Солоха, поховання «зброносця»; 2 — Солоха, головне поховання; 3 — курганна група «Солоха», курган 9 (74); 4 — Олександрополь; 5 — Миронівка; 6 — Станічна; 7 — Андріївка; 8 — Краснокутський; 9 — Дніпрорудний, курган 1; 10 — Вел. Лепетиха; 11 — Цимбалка; 12 — Чмирівська могила; 13 — Кірово, курган 2; 14 — Кам'яна Могила; 15 — Ново-Григорівка, курган 1; 16 — Ново-Григорівка, курган 2; 17 — с. Кізлевий, поселення; 18 — Кам'янське городище; 19 — курган біля Огуза; 20 — Деев курган; 21 — Шульгівка; 22 — Мала Козирка, курган 4; 23 — Аджірол, курган 1; 24 — Кам'янське; 25 — Мелітопольський курган; 26, 27, 27a — Кривий Ріп; 26 — Медерово; 28 — Бобуй; 29 — Німфей, курган 1866 р.; 30 — Німфей, курган 24, пох. 19; 31 — Німфей, курган 1, пох. 19; 32 — Німфей, курган 1869 р.; 33 — Німфей, курган 17, пох. 8; 34 — Німфей, курган 1867 р.; 35 — курган Патініоті; 36 — Керч, курган 1838 р.; 37 — Керч, Мітридат; 38 — Куль-Оба; 39 — г. Чубовського (поселення); 40 — с. Мартинське; 41 — с. Фруктове, курган 1895 р.; 42 — с. Фруктове, курган 1891 р. (Талайський); 43 — с. Фруктове, курган 1; 44 — колишній маєток Крима, курган 1; 45 — Дорт-Оба, курган 1; 46 — р/р «Красний»; 47 — м. Білогорськ; 48 — с. Каштанівка; 49 — с. Надія; 50 — Жаботин, курган 524; 51 — Кошарка, курган 452; 52 — Гончариха; 53 — Сахнівка; 54 — Ходорів, курган 423; 55 — Сміла, курган 522; 56 — Турія, курган 511; 57 — Пальчик; 58 — Мала Могила; 59 — Новоселці; 60 — Гуляй-Город, курган 38; 61 — Мархалівка; 62 — Кошевата; 63 — Бобриця, курган 31; 64 — Бобриця, курган 32; 65 — Щучинка, курган 2; 66 — Журовка, курган 396; 67 — Журовка, курган 398; 68 — Журовка, курган 400; 69 — Журовка, курган 401; 70, 70a — Журовка, курган 414; 423; 71 — Журовка, курган 432; 72 — Журовка курган Г; 73 — Мокіївка, курган 486; 74 — Мокіївка, курган 490; 75 — Мокіївка, курган 491; 76 — Мокіївка, курган 491; 77 — Мокіївка, курган 1947 р.; 78 — Кузовка; 79 — Дар'ївка; 80 — Райгород, курган 1; 81 — Райгород, курган 2; 82 — Михайлівка, курган 11; 83 — Михайлівка, курган 12; 84 — Пастирське, курган 1; 85 — Пастирське, курган 2; 86 — Пастирське, курган 3; 87 — Пастирське; 88 — Табурище; 89 — Іллінецький; 90 — Іллінці, курган 493; 91 — Серватинці, курган 2; 92 — Новоселки, курган А; 93 — Басівське городище; 94 — Бориспіль, курган 3, пох. 1; 95 — Кулешівка, курган 425; 96 — Загорівка; 97 — Загорівка; 98 — Лозова; 99 — Борзна; 100 — Лубни, курган 4; 101 — Вереміївка, курган 1; 102 — Вереміївка, курган 2; 103 — Вереміївка, курган 3; 104 — Басівка, курган 499; 105 — Плавниці, курган 484; 106 — Старша Могила; 107 — Вовківці, курган 1; 108 — Вовківці, курган 1; 109 — Вовківці, курган 1; 110 — Шумейківський курган; 111, 112 — Оксютинці, курган 1; 113 — Оксютинці, курган 2; 114 — Оксютинці, курган 3; 115 — Крячківка; 116 — Буди (поселення); 117 — Войтівка; 118 — Лихачівка (поселення); 119 — Люботин (поселення); 120 — «Часті кургани», курган 2; 121 — «Часті кургани», курган 4; 122, 123 — «Часті кургани», курган 8; 124 — «Часті кургани», курган 11; 125, 126 — «Часті кургани», курган 12; 127 — «Часті кургани», курган 23; 128 — «Часті кургани», курган 25; 129 — «Часті кургани», курган 31; 130 — «Часті кургани», курган 38; 131 — Мастюгіно, курган 3; 132 — Мастюгіно, курган 9 (18); 133 — Мастюгіно, курган 11 (16); 134 — Мастюгіно, курган 29 (21); 135, 136 — Російська Тростянка, 1, 7; 137 — ст. Елизаветівська, курган 4; 138, 139 — ст. Елизаветівська, курган 5; 140 — ст. Елизаветівська, курган 16; 141 — ст. Елизаветівська, курган 18; 142 — ст. Елизаветівська, курган 29; 143 — ст. Елизаветівська, курган 34; 144 — ст. Елизаветівська, курган 7; 145 — Танаїс, курган 7; 146 — Недвигівка, пох. 4; 147 — Гусельщикове, курган А; 148 — Гусельщикове, курган Б; 149 — Семибратній другий курган; 150 — Семибратній четвертий курган; 151 — Семибратній шостий курган; 152 — ст. Елизаветинська, курган 4; 153 — ст. Елизаветинська, курган 5; 154 — ст. Елизаветинська, курган 5; 155 — ст. Миколаївська; 156 — Ахтанизівський лиман, курган 1; 157, 158 — Ахтанизівський лиман, курган 2; 159 — Буєрова могила; 160 — ст. Маріївська; 161 — Васюріна гора; 162 — Велика Близниця; 163 — Кепермес; 164 — Костромський курган; 165 — Ульський аул, курган 1; 166 — Ульський аул, курган 3; 167 — Ульський аул, курган 10; 168 — ст. Кримська, курган 1; 169 — ст. Усть-Лабинська, курган 2; 170 — ст. Воронезька.

но менше курганів. Звідси походить лише один панцир, знайдений в похованні біля с. Війтівка, та окремі панцирні пластинки, знайдені І. А. За-рецким на дюнах біля с. Лихачівка і на поселенні біля с. Буди.

На території Сіверського Дінця панцирні пластинки були знайдені Б. А. Шрамком під час розкопок на Люботинському городищі.

Досить значна кількість панцирів (44) припадає на Правобережжя, де було розкопано значно більше курганів, ніж на лівому березі Дніпра.

Панцири VI ст. до н. е. знайдені лише на дніпровському лісостеповому Правобережжі, Лівобережжі та в Прикубанні (відповідно 10, 5 і 6 знахідок). Саме з цих районів і походить більшість предметів скіфської археології. Найдавніший панцир, що відноситься до кінця VII — початку VI ст. до н. е., був знайдений в кургані № 524 біля Жаботина.

Кількість знахідок панцирів наступних століть (V—III ст. до н. е.) у всіх вищезазначених районах, крім Правобережжя та Прикубання, помітно зростає. Так, з степової частини України до V ст. до н. е. відносяться 3 панцири, до IV—III — 21; з Криму — відповідно 6 і 12, з Воронезької групи — 5 і 12. На Правобережжі, Лівобережжі та в Прикубанні, навпаки, кількість знахідок панцирів в IV—III ст. до н. е. зменшується, навіть порівняно з V ст. до н. е.

З некрополів античних міст — Ольвії, Херсонеса, Тіри — панцири не відомі. Панцири, знайдені в курганах біля Німфея та поблизу Пантікапея (Куль-Оба, Ак-Бурун, Патініоті), походять з курганів, де поховані не гопліти, а важкоозброєні вершники.

Крім поховань, панцирні пластини відомі ще із знахідок на 11 поселеннях. На жаль, внаслідок значного періоду існування останніх датування панцирних пластин не завжди можливе. До VI ст. до н. е. можна впевнено віднести залишки панцирів, знайдених в приміщеннях А, 38, 40 Кармір-Блура та на Люботинському городищі, до V ст. до н. е. — з поселення Тонкошкурівка на Поволжі; пластини панцирів з Кам'янського городища та сковища на г. Чубовського в Криму, мабуть, відносяться до IV—III ст. до н. е.

Положення панцирів у похованнях в більшості випадків встановити неможливо через сильне пограбування курганів. Все ж здається можливим визнати такі основні їх місцезнаходження: 1) панцир одягнутий на похованого, 2) лежить поруч з ним, 3) висить на колодах перекриття могили чи стін, 4) знаходиться в окремому приміщенні, за стінками саркофага або на кам'яній плиті.

Панцири, що були одягнуті на похованого, відомі майже у всіх вищезазначених районах. Вони знайдені в кургані, розкопаному біля Німфея у 1887 р., в Талайському кургані, в кургані біля с. Гончариха¹⁵, курганах № 486 і 490 біля Мокіївки, курганах № 2 біля Вереміївки¹⁶, № 3 біля Оксютинців, № 4¹⁷ і 5¹⁸ біля станиці Єлизаветинської, № 7 біля Танаїса¹⁹, № 5 біля станиці Єлизаветівської, № 1 і 2 на березі Ахтанизівського лиману²⁰. Ці кургани датуються часом з V до IV—III ст. до н. е. Більша частина знахідок припадає на V ст. до н. е.

Панцири, що лежать поруч з похованням біля однієї із стін або у кутку могили, знайдені в кургані Солоха (головне поховання і поховання зброєносця), в кургані № 9 (74) групи «Солоха» (розкопки Б. М. Гра-

¹⁵ В. Б. Айtonович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 123.

¹⁶ ЗООИД, т. XXIII, Одеса, 1901, стор. 73.

¹⁷ ИАК, № 56, 1914, стор. 226.

¹⁸ ОАК за 1909—1910 рр., стор. 145.

¹⁹ ИАК, № 35, 1910, стор. 4.

²⁰ К. Герц, Исторический обзор археологических исследований и открытый на Таманском полуострове, М., 1876, стор. 61, 63, 65.

кова та Г. І. Мелюкової), в кургані № 1 біля м. Дніпрорудний²¹, кургані № 2 біля с. Кірово на Нікопольщині, в кургані 1g біля Аджігола²², в деяких курганах Криму — Керч (курган 1838 р.), біля с. Фруктове (курган 1895 р.)²³, в кургані № 1 коло Дорт-Оби²⁴, біля радгоспу «Красний»²⁵, в кількох курганах Правобережжя та Лівобережжя — біля с. Новосельці²⁶, в кургані № 38 біля Гуляй-Города, в кургані № 2 коло с. Щучинка, курганах № 396 та 400 біля с. Журовка, курганах № 25 коло Кулешівки, № 1 та 3 біля Вереміївки, Шумейківському кургані, кургані біля Крячківки²⁷ і в ряді курганів Прикубання.

Панцири з курганів № 11 групи «Частих»²⁸, № 11(16) біля с. Мастюгіно²⁹ та біля с. Пастирське висіли на гачках, що були вбиті в стіну чи стелю. Всі ці кургани датуються IV—III ст. до н. е.

Панцири з некрополя Німфея були знайдені, головним чином, між стінами саркофагів та гробниць.

Для панцирів Прикубання характерне знаходження їх в окремому приміщенні сирцевої гробниці (четвертий Семибратній курган)³⁰ або на кам'яній плиті (курган № 4 біля станиці Єлизаветинської³¹ та курган біля станиці Мар'ївської)³².

Залишки панцирів, знайдених в кургані № 31 біля с. Бобриці, кургані № 4 біля Лубен³³, в похованні № 4 біля Недвигівки на Нижньому Дону та кургані № 5 біля с. Гойти³⁴ на Північному Кавказі, мають на собі сліди перебування у вогні. Мабуть, поверх панцирів досить часто одягали одежду — плащ (?), що повинна була захищати воїна від холоду взимку та перегріву літом. На поверхні панцирних пластин з курганів № 2 біля с. Ново-Григорівки, № 484 біля с. Плавиниці, № 491 біля с. Мокіївки і № 3 біля Борисполя знайдені залишки тканин. Особливий інтерес викликають залишки тканин з грубих товстих вовняних (?) ниток на останньому панцирі. Поверх них знаходяться фрагменти тонкої тканини, що, мабуть, є залишками плаща чи накидки. Два шари тканин знаходяться і на поверхні панцира з Мокіївки (курган № 491). Але на відміну від попередньої знахідки тканини лежать у зворотному порядку — спочатку тонка, потім — товста (табл. I, 5).

Розглянемо деякі питання, зв'язані з виготовленням панцирів та їх будовою.

Основою, на якій кріпилися металеві пластинки набору, найчастіше була шкіра. Це досить міцний і еластичний матеріал, який міг витримати значну вагу металевого набору. На деяких залізних та на більшості бронзових пластин збереглися частини шкіряної основи.

Звичайно пластини набору кріпилися безпосередньо на основі. Для того, щоб панцир не заважав рухам воїна, ця основа повинна була бути досить еластичною. Цього можна було досягти двома засобами — використанням більш тонкої шкіри або поліпшенням якості її вичинки.

²¹ Повідомлення В. Ф. Пешанова.

²² М. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Sonderabdruck aus praehistorische Zeitschrift, V, стор. 15.

²³ ІАДК, 1957, стор. 56.

²⁴ ОАК за 1892 р., стор. 4—5.

²⁵ Там же, стор. 6—7.

²⁶ ІАК, № 14, стор. 42.

²⁷ Г. О. Сидоренко, Скіфський курган на р. Удай, Археологія, т. XVI, стор. 193, рис. 5.

²⁸ СА, VIII, 1946, стор. 39—40.

²⁹ Доповідь П. Д. Ліберова на XII конференції ІА АН УРСР в 1964 р.

³⁰ І. Толстой, Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, СПб., 1889, стор. 120.

³¹ ОАК за 1913—1915 рр., стор. 149—151.

³² ОАК за 1912 р., стор. 57.

³³ «Киевская старина», 1892, т. XXXIX, стор. 273.

³⁴ Люб'язне повідомлення В. І. Марковіна

Найбільш доцільно це питання було розв'язане при виготовленні панцира з Кам'янського (тепер — Дніпродзержинськ)³⁵.

Б. М. Граков, без зазначення місця і обставин знахідки, помилково описав її як «підкладку під панцир, яка мала вигляд *плетеної* (курсив наш.— Є. Ч.), з вузького чотиригранного реміння сорочки»³⁶. На досить

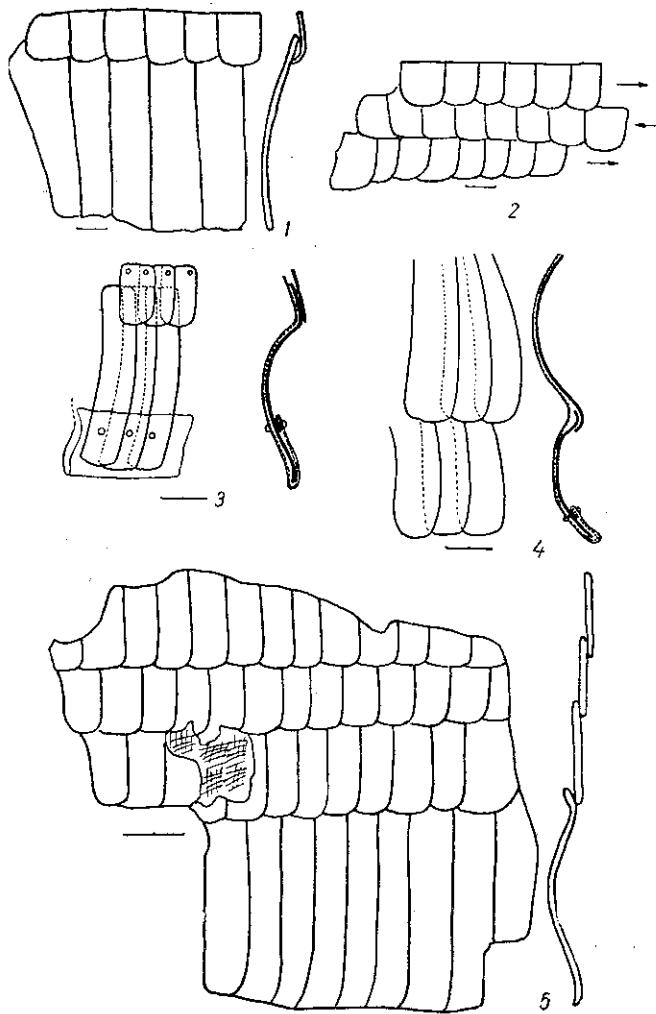

Табл. I. Набори панцирів.

1 — нижня частина панцира з Крячківки; 2 — набір панцира з кургану біля ст. Єлизаветинської; 3, 4 — нижня частина панцира з Мелітопольського кургану; 5 — нижня частина панцира з кургану 490 біля Мокіївки.

тонкій, мабуть, добре вичиненій шкіряній основі було нашито шкіряні смуги шириною близько 1 см (рис. 2). На цих смугах кріпилися пластини набору. Інтервал між смугами досягав 1 см. На кожній смузі кріпилося по два ряди з 4—5 бронзових або залізних пластин, що утво-

³⁵ Курган, де були знайдені залишки панцира, був розкопаний у 1899 р. селянами. Мабуть, він був пограбований ще у давнину. Інші знахідки, крім кісток та залишків панцира, у розповіді про розкопки не згадуються. У Київський історичний музей потрапила лише незначна частина доспіху — один великий та два малих фрагменти (інв. № КІМ, Б 56—119), що були куплені В. В. Хвойкою. Решта доспіху була залишена в кургані (В. В. Хвойка, Лист О. О. Бобринському, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 2,0—3, № 1145).

³⁶ Б. М. Граков, Скіфи, К., 1947, стор. 37.

рювали ділянки набору, набрані у шаховому порядку. Принцип розміщення шкіряних смужок під рядами набору, який був використаний в панцирі з Кам'янського, добре забезпечував вертикальну рухомість, але до деякої міри обмежував рухомість по горизонталі.

Більш складним шляхом максимальної рухомості досягали майстри-зброяри, які виготовили панцирь, знайдений в кургані № 396 біля

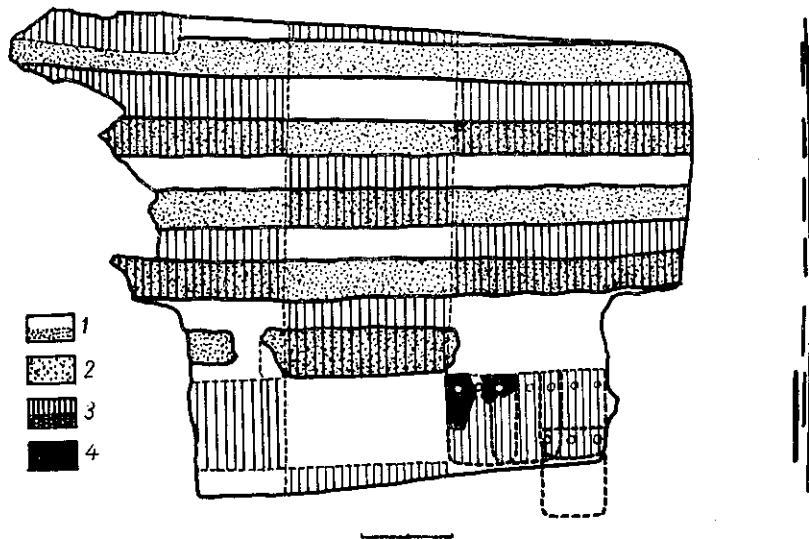

Рис. 2. Шкіряна основа панцира з Кам'янського (реконструкція).
1 — окисли заліза; 2 — шкіряні смужки; 3 — окисли бронзи; 4 — бронза.

с. Мокіївки (рис. 3). На основу під кожну невелику бронзову пластинку була пришита шкіряна пластинка однакової з нею форми та розміру. Такі, дуже малі пластинки частіше за все входили до складу набору рукавів. Імовільно, що і цей фрагмент є частина рукава.

Дуже рідко як основа використовувалася товста щільна тканина. Залишки таких панцирів знайдені у Щучинці³⁷, Кам'яній Могилі³⁸ та кургані № 31 біля с. Бобриця³⁹.

Частини панцирного набору виготовлялись із заліза, бронзи, дуже рідко — з кістки⁴⁰. З врахованих нами 173 знахідок панцирів у похованнях⁴¹ 106 зроблені із заліза, 29 — з бронзи, 26 — з бронзи та заліза. Лише 2 панцири мали набір з кістяних пластин (табл. на стор. 84—85).

Як видно з цієї табл., основним матеріалом для виготовлення пластин було залізо. Залізні панцири становлять майже $\frac{2}{3}$ всіх панцирів, знайдених у степовій частині УРСР, на дніпровському лісостеповому Лівобережжі та Правобережжі і на Нижньому Дону. Якщо додати до цієї кількості панцири, частина пластин яких обтягнута золотом (6 знахі-

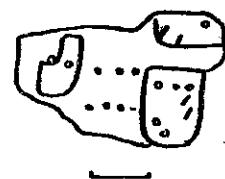

Рис. 3. Частина шкіряної основи панцира з Мокіївки (курган 396).

³⁷ В. В. Хвойка, Лист М. Е. Бранденбургу, Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, 0—3, № 1106.

³⁸ ДГС, т. II, 1899, стор. 72.

³⁹ Смела, т. II, 1894, стор. 109.

⁴⁰ Ми враховуємо лише панцири з частково та суцільно металевим набором і кіраси.

⁴¹ В даному випадку ми враховуємо лише панцири, знайдені в похованнях. Панцирні пластини, знайдені на поселеннях, не завжди можуть дати вірну уяву про матеріал, з якого вони зроблені. В деяких випадках застосовувалася комбінація пластин з

Розподіл панцирів

Територія	Загальна кількість	Залізних					Обтягнутих золотом			
		кількість	VI ст. до н. е.		V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не датовано	кількість	V ст. до н. е.	
			до н. е.	до н. е.	до н. е.	до н. е.	до н. е.		до н. е.	
Степова частина України	28	19	1	1	3	15	1	1	1	
Крим	20	6	1	1	5	5	1	2	2	
Правобережжя	44	29	6	15	5	3	3	1	1	
Лівобережжя	23	16	2	8	3	3	3	1	1	
Воронезька група	17	15	1	5	10	—	2	1	2	
Нижній Дон	12	6	1	1	2	3	1	1	1	
Прикубання	22	9	3	3	3	—	1	1	1	
Закавказзя	2	1	1	1	—	—	—	—	—	
Поволжя	5	5	1	1	4	—	1	1	1	
	173	106	11	38	47	10	6	1	5	

док), та панцири з заліза та бронзи (26 знахідок), ця картина стане ще більше переконливою. З заліза були зроблені також всі панцири, знайдені в похованнях на Середньому Дону і в Поволжі.

Кількість залізних панцирів неухильно зростає у період з VI до IV—III ст. до н. е. На IV—III ст. до н. е. припадає майже половина всіх залізних панцирів. Можна впевнено сказати, що залізо зайніяло панівне місце при виготовленні панцирних наборів.

Панцири, зроблені з бронзи, становлять лише близько $\frac{1}{5}$ загальної кількості панцирів.

Кістяні пластини входять до складу лише двох панцирних наборів, знайдених в похованнях IV—III ст. до н. е. на Лівобережжі (кургани № 3 біля с. Лозова⁴² та № 2 біля с. Вовківців). До них можна додати ще одну кістяну пластину, знайдену на цій же території на поселенні IV ст. до н. е. біля с. Буди⁴³. На нашу думку, кістяні панцири з Лозової та Вовківців зроблені в одній майстерні і, можливо, навіть одним майстром. Наявність панцирів з кістяних пластин в курганах Лівобережжя О. О. Спицин вважав однією з рис, характерних для цього району⁴⁴.

Кількість пластин в панцирному наборі залежить від типу та розміру доспіху. В кургані, що був розкопаний Ашиком в 1838 р. в Керчі, знайдено близько 3,5 тис. пластин⁴⁵. В повідомленні про розкопки кургана № 400 біля Журовки згадується знахідка кількох тисяч пластин⁴⁶. В кургані № 524 біля Жаботина «більшість пластин розпалася: з великої їх кількості змогли зібрати цілими близько 300 штук»⁴⁷. В кургані біля Мокіївки зібрано близько 580 пластин⁴⁸.

Пластини виготовлялись з листа металу за допомогою ножиць або зубила. Часто на цьому листі провадилася попередня розмітка шаблоном. Тому пластини набору в більшості панцирів мають однакову фор-

заліза та бронзи. Винятком є панцири з Кармір-Блура, де можна впевнено говорити про два залізних та один бронзовий панцири. Бронзовий панцир Аргішті з Кармір-Блура є зразком іншого типу, він хронологічно виходить за межі питань, розглянутих у цій праці.

⁴² В. А. Іллінська, яка раніше датувала цей курган VI ст. до н. е., тепер відносить його до IV—III ст. до н. е.

⁴³ Люб'язне повідомлення Г. Т. Ковпаненка.

⁴⁴ А. А. Спіцын, Кургани скіфов-пахарей, ІАК, № 65, 1918, стор. 122.

⁴⁵ ДБК, т. I, 1854, стор. 82.

⁴⁶ ІАК, № 14, стор. 12.

⁴⁷ ІАК, № 60, 1916, стор. 2.

⁴⁸ Е. Ф. Покровська, Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполи, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 150.

Кількість	Бронзових				Залізних і бронзових				Кістяних	Не визначені
	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не дато- вано	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не дато- вано		
1	—	—	—	—	6	—	4	—	—	1
7	—	—	2	4	3	—	1	—	—	2
9	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—
3	—	—	1	8	2	4	—	—	—	—
—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	—
5	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—
—	—	—	1	3	6	2	1	2	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26	3	5	16	2	26	6	9	7	4	2
										4

му та розміри. Найчастіше пластини вирубались за допомогою зубила. На зворотному боці таких пластин нерідко зберігаються характерні закраїни. Прикладом можуть бути пластини з курганів № 9 (75) курганної групи «Солоха», біля Шульгівки та другого Семибратьного. Ножицями виготовлялися лише бронзові пластини. Нерідко вони вирізані дуже недбало, мабуть, навіть без попередньої розмітки. Серед досить великої кількості пластин деяких панцирів немає двох абсолютно тожних. На краю пластин інколи помітні сліди ножиць. Саме так зроблені пластини з Старшої Могили (табл. II, 21) і з кургана № 524 біля с. Жаботина (табл. II, 4). Всі відомі нам панцири, набір яких зроблено за допомогою ножиць, відносяться до VI ст. до н. е.

Отвори для кріплення пластин на основі пробивалися за допомогою вістря. Цей спосіб застосовувався в основному при виготовленні залізних, інколи бронзових пластин. Гострі краї отворів з внутрішнього боку вирівнювалися ударами молотка. На деяких пластинах отвори робилися за допомогою трубочки потрібного діаметра. При цьому пластина лежала на твердій основі, тому краї її отворів виходили рівними, акуратними. Так пробиті отвори на пластинах панцирного набору з кургана № 511 біля Турії (табл. II, 7)⁴⁹.

Більшість бронзових пластин ретельно відполірована. Зовнішня поверхня залізних пластин, знайдених в деяких найбільш багатих курганах, була обтягнута тонким листовим золотом. Г. І. Мелюкова відзначає знахідки трьох таких панцирів⁵⁰: в Олександропольському кургані⁵¹, кургані № 2 групи «Частих»⁵² та в Куль-Обі⁵³ (табл. II, 13). Крім того, подібні пластини знайдені в курганах Патініоті⁵⁴, в другому Семибратьному⁵⁵ та в кургані № 11 (16) біля с. Мастюгіно⁵⁶.

В літературі досить часто зустрічається помилкове твердження про те, що деякі панцирні пластини⁵⁷, шоломи⁵⁸ та кнеміди⁵⁹ були позоло-

⁴⁹ ИАК, № 40, 1911, стор. 50—51.

⁵⁰ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скіфов, Кандидатская диссертация, стор. 218 (зберігається в архіві ІМК).

⁵¹ ДГС, т. I, 1866, стор. 13; Альбом, табл. XI, 13, 14.

⁵² СА, VIII, стор. 18.

⁵³ ДБК, т. I, Атлас, табл. XXVII, 3.

⁵⁴ В. В. Латышев, К истории археологических исследований в Южной России, ЗООИД, т. 15, Одесса, 1889, стор. 79, 82; М. И. Ростовцев, Воронежский серебряный сосуд, МАР, т. 34, Пг., 1914, стор. 93; його ж, Скифия и Боспор, стор. 382.

⁵⁵ ОАК за 1875 р., стор. VIII.

⁵⁶ Доповідь П. Д. Ліберова на XII конференції ІА АН УРСР в 1964 р.

⁵⁷ ДП, т. II, К., 1899, стор. 22.

⁵⁸ Б. З. Рабинович, вказ. праця, стор. 142.

⁵⁹ В. Д. Блаватский, вказ. праця, стор. 82.

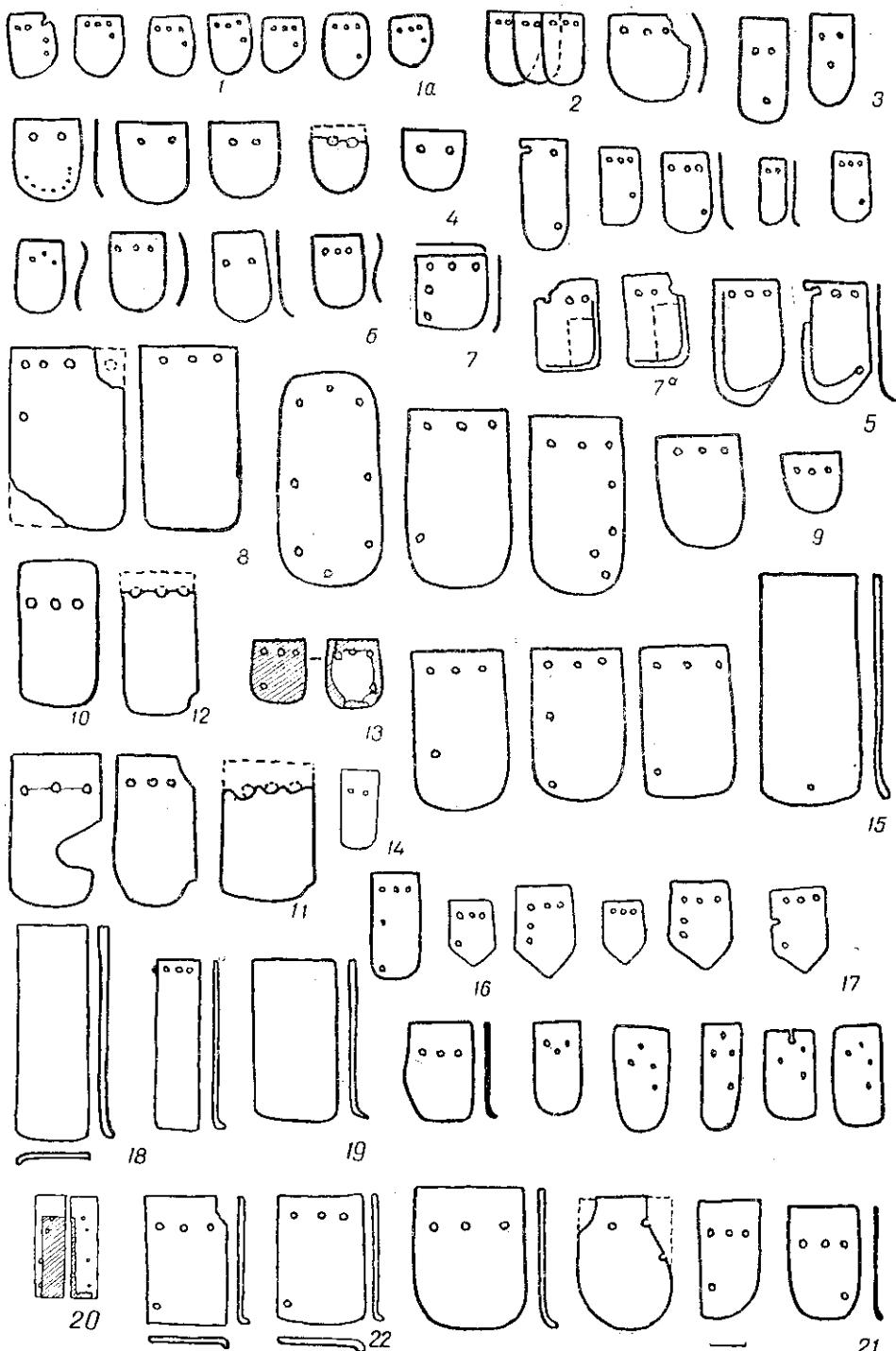

Табл. II. Пластини панцирного набору.

1 — Деев, курган; 2 — Ново-Григорівка, курган 1; 3 — Ново-Григорівка, курган 2; 4 — Жаботин, курган 524; 5 — курганна група «Сім братів», курган IV; 6 — Мокіївка, курган 396; 7 — Турія, курган 511; 8 — Фонди Полтавського музею; 9 — Крячківка; 10 — Буди; 11 — Лозова, курган 3; 12 — Вовкінці, курган 1; 13 — Куль-Оба; 14 — Журовка, курган 401; 15 — Кам'яна Могила; 16 — Бориспіль, курган 3; 17 — Шульгівка; 18 — Німфей, курган 24, гробниця 19; 19 — курганна група «Солоха», курган 9 (75); 20 — курганна група «Сім братів», курган 2; 21 — Старша Могила; 22 — Каштанівка (кол. Кара-Меркіт); 1, 2, 3, 6, 9, 14, 16, 18, 19, 21, 22 — залізо; 1a, 4, 5—7a, 17 — бронза; 13, 20 — залізо; 10—12 — золото; 10—12 — кістка.

чені. Ретельно відполірована поверхня цих предметів, зроблених із золотистої бронзи, інколи дійсно здається позолоченою. Але процес амальгамізації, який міг бути використаний при позолоті бронзових предметів, був невідомий у V—IV ст. до н. е. Вперше його почали застосовувати у III ст. до н. е.⁶⁰ Тому, прикрашаючи залізні панцири, зброяри обкладали панцирні пластини листовим золотом.

Золотом вкривалася або вся пластина (Куль-Оба, Олександрополь, курган Патініоті, курган № 2 групи «Частих»), або та її частина, що не

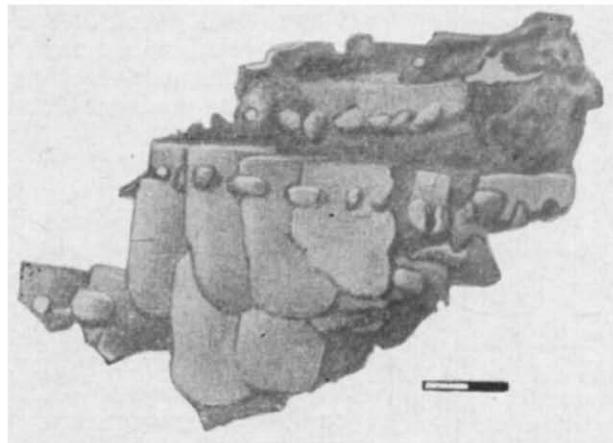

Рис. 4. Частина шкіряної основи з набором (курган 398 біля Журовки).

прикривалася пластинами, розташованими вище чи поруч. З метою економії панцирні пластини з курганів у Мастюгіно та другого Семибратнього (табл. II, 20) були вкриті золотом лише на $\frac{3}{4}$ своєї поверхні. На зворотному боці золоті пластинки щільно притискувалися до заліза.

Г. І. Мелюкова цілком слушно вважає, що з покритих золотом пластин набирали лише передню частину панцирів⁶¹. До складу набору панцира з другого Семибратнього кургана, крім пластин, що були вкриті золотом, входили залізні пластини тієї ж форми і розміру. Зберігся великий фрагмент, в якому обтягнуті золотом лише верхні ряди пластин. Мабуть, вони вкривали павіт не всю передню, а лише верхню частину доспіху, прикрашаючи груди. Покриття золотом залізних та ретельна поліровка бронзових пластин переслідували, мабуть, не лише декоративні цілі. «Сяйво зброї викликає у ворога особливий жах», — відзначав воєнний теоретик стародавнього Риму Вегеций⁶².

Форма та розміри пластин не залежали від матеріалу, з якого вони зроблені. За формою їх можна розділити на три головні типи. Маються на увазі, головним чином, частини набору, що захищали груди та спину. Інколи пластини набору рукавів та подолу мають іншу форму. Вони будуть описані нижче. До першого типу відносяться пластини, виготовлені з заліза, бронзи та кістки, які мають довгасти форму з закругленим нижнім краєм (табл. II, 1—6, 9—15, 21). Інколи трохи закруглені і верхні кути. Бронзові пластини з кургана № 398 біля с. Журовки (рис. 4) і кістяні з курганів у сіл Лозової (табл. II, 11) та Вовківців (табл. II, 12) на одній з сторін мають невеликий виріз. Пластини пер-

⁶⁰ М. И. Максимова, Обработка изделий, Металлообработка, сб. Эллинистическая техника, М.—Л., 1948, стор. 214.

⁶¹ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скіфов, Кандидатская диссертация, стор. 218.

⁶² Вегеций, Краткое изложение военного дела, ВДИ, 1940, № 1, стор. 250.

шого типу абсолютна більшість. З них складається набір панцирів кінця VII—III ст. до н. е.

Пластини другого типу видовжені, прямокутні у верхній та загострені у нижній частині. З них набрані лише панцири з курганів біля с. Шульгівки (табл. II, 12), Борисполя (табл. II, 16) та станиці Єлизаветинської. Всі вони зроблені з заліза та бронзи.

До третього типу відносяться прямокутні видовжені пластини, що входять до складу набору панцирів з курганів № 2 біля с. Кірова,

№ 9 (74) групи «Солоха» (табл. II, 19) і Каштанівки (кол. Кара-Меркіт). Всі вони зроблені із заліза.

Пластини останніх двох типів характерні для панцирів кінця V—III ст. до н. е.

Е. Е. Ленц, який провів виміри деяких пластин панцирів з курганів № 396, 398, 400, 401 та Г біля Журовки, встановив, що вони набрані з пластин 17 розмірів, довжина яких змінюється в межах від 6,2 до 1,7 см, а ширина — в межах від 2,6 до 0,7 см. Навіть пластиинки, що мали однакову довжину — 2,2 см, були різної ширини — 1,7 см, 1,2 см, 1 см⁶³. Слід відзначити, що найбільш великі пластини зроблені із заліза. Найбільшою є пластина з кургану 2 біля с. Кірово, яка має розмір 9,5×3 см. Максимальна довжина відомих нам бронзових пластин не перевищує 3 см, а ширина — 1,5 см. Найменша бронзова лусочка має розміри 1,2×0,9 см. Вона знаходиться серед беспаспортизованих матеріалів КІМ.

Навіть пластини одного панцира бувають двох-трьох розмірів. Це, мабуть, можна пояснити прагненням забезпечити максимальну рухомість в тих місцях, де це було найбільш необхідно — на череві та по-переку, в плечовому та ліктівому суглобах.

У верхній частині пластин розташовані отвори. Крізь них проходили тоненькі ремінці, за допомогою яких пластини кріпилися на основі. Кількість отворів коливається від 2 до 4. На переважній більшості пластин зроблено по 3 отвори. Отвори, що розташовані у верхній частині, є основними. Як правило, вони розміщені в один ряд. Виняток становлять лише набори двох панцирів, що були знайдені на території Поволжя, у яких отвори на пластинах розміщені попарно один над одним. Ці панцири походять з п'ятого поховання кургану № 1 біля селища 15 (рис. 5, 1)⁶⁴ та з розкопаного В. П. Шиловим у 1951 р. кургана IV—III ст. до н. е. біля с. В. Погромне (рис. 5, 3)⁶⁵. Можливо, парне розміщення отворів на панцирних пластинах є характерним для панцирів, що походять з території савроматів. Цікаво, що панцирні пластини з сарматського поховання біля Зубова хутора (рис. 5, 2) мають анало-

⁶³ Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 55. Мабуть, автор помилиться, наводячи у примітках дані про розмір пластин, що мають довжину меншу, ніж ширину — 3,2×4,2 см, 3,4×4,1 см. В усіх відомих нам випадках це відношення зворотне.

⁶⁴ К. Ф. Смирнов, В. Г. Петренко, Савроматы Поволжья и Южного Приуралья, Свод археологических источников, вып. Д 1-9, М., 1963, табл. 14, 32; М. Г. Мощкова, Памятники прохоровской культуры, Свод археологических источников, вып. Д 1-10, М., 1963, табл. 20, 23.

⁶⁵ Матеріали не опубліковані, зберігаються в ЛВ ІА АН СРСР.

гічне розміщення отворів⁶⁶. Крім вищезазначених, частини набору з парним розміщенням отворів нам не відомі.

В більшості випадків основні отвори зроблені біля самого верхнього краю. Дуже рідко зустрічаються пластиини, у яких вони знаходяться нижче верхнього краю на $\frac{1}{3}$ висоти.

Основних отворів було цілком достатньо для надійного кріплення на основі. Пластиини, що вільно висять і закріплені лише у верхній частині, забезпечували воїну, який був одягнутий у панцир, максимально можливу рухомість. Але крім головних отворів на деяких пластиинах є 1, дуже рідко 2 допоміжні отвори в нижній частині одного з бокових країв. Використання допоміжних отворів могло привести до того, що основа була б вкрита «суцільною нерухомою корою зшитих між собою лусок і позбавлялася усюкої гнучкості; крім того, втрачала свою пружність і пружинну силу»⁶⁷. Перше пояснення призначення допоміжних отворів було зроблено Л. Стефані — «перешкодити пластиинці піднятися від удару мечем чи якої-небудь іншої зброї»⁶⁸. Розвиваючи думку Л. Стефані, О. Лаппо-Данилевський та Е. Е. Ленц цілком слушно відзначали, що така система допоміжних кріплень використовувалася лише у виключних випадках — на рукавах або плечах. При підйомі рук нижні частини пластиин піднімалися, відходили від основи, і вістря зброї могло попасті під них⁶⁹. Крім рукавів, пластиини з боковим допоміжним отвором використовувалися також на подолі доспіху.

Більшість пластиин набору рівні, нижній край деяких з них трохи загнутий всередину. Дуже рідко всередину загнутий і один з бокових країв, що не перекривався сусідньою пластиинкою (табл. II, 7a). Цим переслідувалися не лише декоративні, а й оборонні цілі. Адже для зруйнування пластиини, що має хоча б невеликий вигин, потрібно більше зусиль, ніж для зруйнування рівної.

Як правило, пластиини не орнаментовані. Лише одна пластиина панцира з кургану № 524 біля Жаботина має орнаментацію у вигляді півкола з рельєфних крапок, вибитих вістрям із зворотного боку (табл. II, 4).

Пластиини кріпилися на основі за допомогою м'якого зв'язку — жил або тонких ремінців. На багатьох фрагментах основи, що збереглися, помітні шкіряні ремінці товщиною до 2 мм.

Набори з пластиин, кріплених за допомогою металевого дроту, знайдені в кургані № 401 біля Журовки і в деяких інших курганах, відносяться не до панцирів, а до покриття щитів. Жорсткий зв'язок перетворив би гнучкий, зручний для бою доспіх у нерухому кірасу. Значно простіше і легше можна було б викувати панцир із суцільного листа заліза, але гострі кінці дротяного зв'язку зробили б неможливим носяння панцира. Навіть одяг з досить товстої тканини не міг би захистити тіло від травмування. Е. Е. Ленц помилково пояснював такий спосіб кріплення «місцевою тубільною роботою з її первісними міцно закоренілими прийомами»⁷⁰.

⁶⁶ Е. И. Міппс, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 231, рис. 134; Л. Мацулович, Бляхи-оберги сарматского панциря, СГЭ, вып. IV, Л., 1947, стор. 7, рис. 3. Панцир із Зубова хутора є найбільш пізнім з відомих нам доспіхів, в якому були використані пластиини, виготовлені з бронзи та заліза (Л. Мацулович, вказ. праця, стор. 6—7).

⁶⁷ Э. Э. Лениц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 57.

⁶⁸ ДБК, т. I, стор. 182.

⁶⁹ А. Лаппо-Данилевский, Скифские древности, СПб., 1887, стор. 94; Э. Э. Лениц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 54.

⁷⁰ Э. Э. Лениц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 58.

Відомості про те, що панцирні пластинки з кургану, розкопаного в Керчі Ашиком в 1838 р., «кріпилися на шкіряній основі (частини її збереглися) за допомогою невеликих бронзових заклепаних цвяхів...»⁷¹, можливо, помилкові. На деяких частинах шкіряної основи тонкі ремінці до такої міри були просякнуті окислами бронзи, що їх міцність не наба-

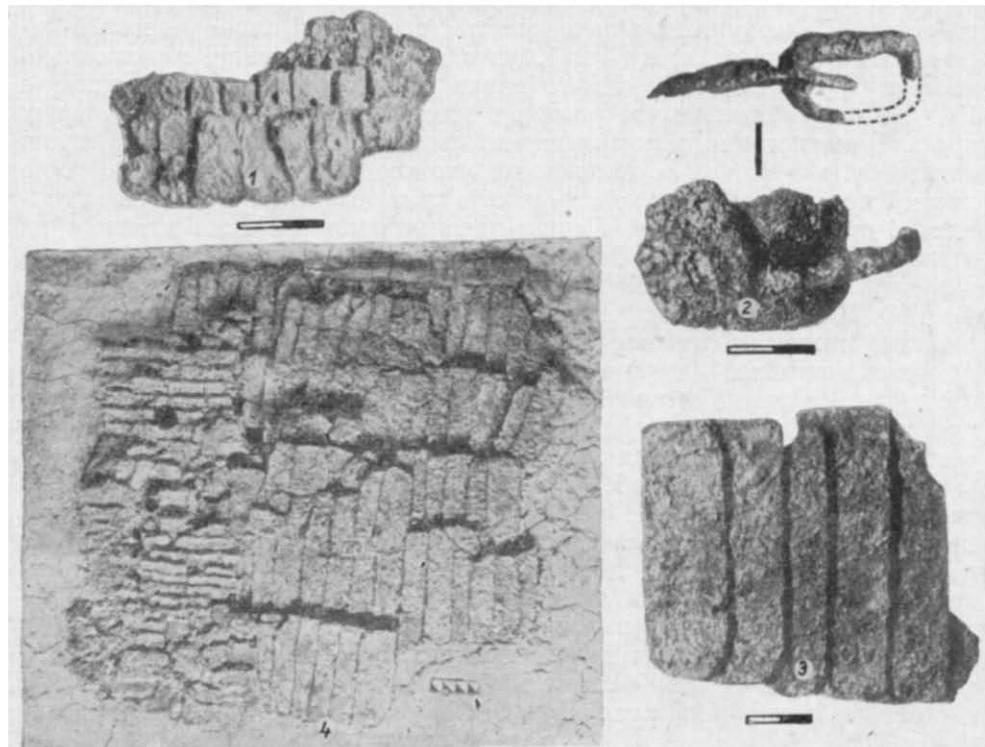

Рис. 6. Залишки панцира з кургана 2 біля с. Кірово.

1 — пластини набору рукавів; 2 — пластини з обоймою; 3 — пластини набору; 4 — загальний вигляд.

гато поступається перед міцністю пластин. Тому частина ремінного з'язку інколи легко могла бути прийнята за бронзу.

Пластичні набори набиралися знизу вгору горизонтальними рядами на шкіряній основі. Винятком є набір нагрудної частини панцира з кургана № 7 групи «П'ять братів», що складався з пластин, які утворювали два концентричні кола⁷².

Кожна пластина набору була зв'язана з двома сусідніми тонкими шкіряними ремінцями, що проходили крізь отвори в її верхній частині. Внаслідок того, що кожна пластина перекриває сусідню, отвір верхньої пластини знаходився над крайнім отвором сусідньої.

При наборі застосовувалися два прийоми розміщення пластин — правий (рис. 6, 3) або лівий (правий край однієї пластини закриває лівий сусідньої в першому випадку чи навпаки — в другому). В більшості випадків був використаний лише один принцип набору. Дуже рідко зустрічається сполучення цих двох прийомів. Тоді кожний парний ряд набраний з пластин, розміщених в одному порядку, а непарний — в протилежному. Таким способом набраний панцир з другого Семибратнього кургана (табл. I, 2). Інколи пластини верхнього ряду дещо зміщені в

⁷¹ ДБК, т. I, стор. 182.

⁷² В. П. Шило в, Раскопки Елизаветовского могильника в 1954—1958 гг., Известия Ростовского областного музея краеведения, № 1(3), 1959, стор. 22, рис. 2, 2.

бік відносно пластин ряду, розташованого нижче, тому верхня пластина знаходилася не безпосередньо над нижньою, а перекривала стик між двома сусідніми нижніми пластинами.

Пластини верхнього ряду прикривали нижні на $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ їх висоти. Такий принцип набору пластин забезпечував високий ступінь надійності доспіху.

Пластини нижнього ряду панцирів інколи мали іншу форму, профіль та розмір, ніж решта набору. Вони поділяються на два види. До першого відносяться масивні прямокутні пластини із злегка закругленими нижніми кутами. Їх розмір доходить до $9,5 \times 3$ см. На всіх цих пластинах, крім отворів, що знаходяться вздовж верхнього краю, звичайно є один чи два отвори вздовж одного з країв. Розташування отворів біля одного з країв залежить від того, як набрано пластини — зліва направо чи навпаки.

Такі пластини входять до складу панцирів, знайдених в курганах № 491 біля Мокіївки, № 396 і 401 біля Журовки, № 1 біля Борисполя, біля Лозової, № 9 (74) курганної групи «Солоха», в Кам'яній Могилі, Дєєвому кургані, № 1 *g* біля Аджігола, № 4, 8 і 14 групи «Частих», № 1 біля с. Російська Тростянка. Такі ж саме пластини доспіхів відомі з приміщень № 38 і 4 Кармір-Блура⁷³. Верхня частина панцира з кургана № 5 біля станиці Єлизаветинської була набрана з дрібних пластин, а нижче пояса знаходились великі пластини⁷⁴.

Пластини другого виду трохи вужчі та довші, ніж описані вище. Якщо пластини першого виду, як правило, прямі, то ці пластини сильно вигнуті у дугу; краї деяких трохи загнуті всередину, інколи мають S-подібний профіль. Такі пластини входили до складу наборів панцирів з курганів № 3 біля Мастюгіно, № 1 біля Ново-Григорівки і біля Серватинців. Пластини, що мають S-подібний профіль, які, за думкою С. М. Замятніна⁷⁵, відносяться до обрамлення коміра, мабуть теж відносилися до набору подолу доспіху. На користь цього припущення свідчать залишки панцирів з Мелітопольського (табл. I, 3, 4) і Крячківського курганів (табл. I, 1) та кургана 490 біля Мокіївки (табл. I, 5). У всіх випадках ці пластини розташовані нижче дрібних пластин і завершують ряди набору.

На панцирі з Мелітопольського кургана S-подібні пластини були розташовані у нижній частині і утворювали один або два ряди (табл. I, 3, 4). Пластини подібного профілю мають велику схожість з пластинами набору захисних бойових поясів, що походять з фонду О. О. Бобринського з розкопок в колишньому Роменському повіті та кургана № 2 біля Шучинки⁷⁶. Широкі захисні пояси використовувалися як доповнення до короткого панцира. Пізніше вони увійшли до складу панцирного набору, як його невід'ємна частина.

Металевий набір рукавів складався з пластин різної форми та розміру. Панцири з курганів № 396 і Г біля Журовки, № 31 групи «Частих», № 2 біля Кірово (рис. 6, 1) мали рукави, набрані з пластин тієї ж форми, що і решта набору. Максимальний розмір цих пластин 2×1 см. Можливо, що невеликі пластинки, які входили до складу наборів, де переважають пластини більшого розміру, відносяться до набору рукавів. Але сильна зруйнованість багатьох панцирів не дозволяє у більшості випадків виділити їх з складу всього набору.

Зовсім іншої форми пластини в наборі рукавів панцирів з курганів № 9 (74) групи «Солоха», Мелітопольського та кургана біля Бориспо-

⁷³ Б. Б. Піотровский, Кармир-Блур, т. III, Ереван, 1955, стор. 35—36.

⁷⁴ ОАК за 1909—1910 рр., стор. 145.

⁷⁵ С. Н. Замятнін, Скіфський могильник «Частые курганы» под Воронежем, СЛ. VIII, стор. 41.

⁷⁶ Є. В. Черненко, Скіфські бойові пояси, Археологія, т. XVI, стор. 41.

ля⁷⁷. Пластини у них вузькі та довгі (максимальний розмір 8×1 см), вигнуті дугою. На відміну від пластин, що були описані вище, вони кріпилися на основі не вертикально, а горизонтально. Ряди пластин з'єднувалися між собою досить щільно. Під їх краями знаходився товстий шар шкіри. В Бориспільському панцирі найбільш вразливе місце — там, де з'єднувалися ряди пластин, було перекрито додатковим рядом мен-

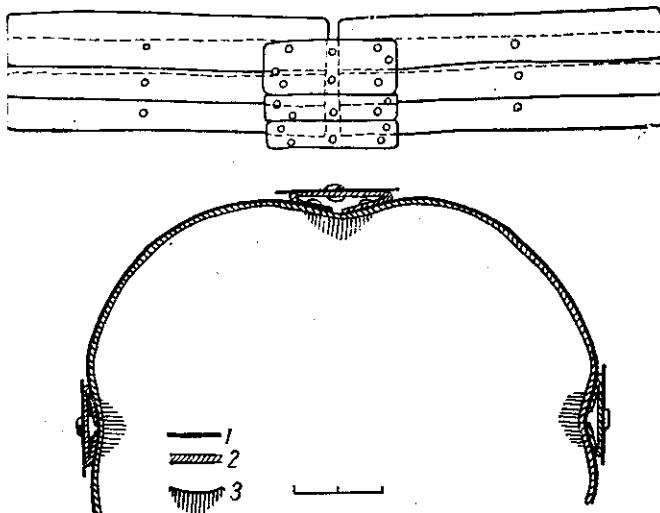

Рис. 7. Реконструкція набору рукава панцира з Борисполья.

1 — залізо; 2 — шкіряна основа; 3 — хутро (?).

ших за розміром пластин. Крім шкіри, за думкою Б. А. Шрамка, в місці з'єднання пластин знаходився ще товстий шар хутра, який захищав руку від травмування гострими краями пластин (рис. 7). В декоративних цілях між рядами залізних пластин панцира з курганом № 9 (74) групи «Солоха» знаходилася бронзова пластина тієї ж форми та розміру. Мабуть, ці панцири мали довгі рукави. Такий досить досконалій спосіб набору, що забезпечував максимальну рухомість в ліктывому суглобі, відомий лише в IV—III ст. до н. е.

Інший принцип набору рукавів був використаний в панцирі з другого Семибратьного кургану. Пластини довжиною до 15,5 см були розташовані вздовж рукава (табл. III, 1). Такі панцири, мабуть, мали короткі рукави, не то довгі пластини сковували б рухи рук.

Сильна зруйнованість більшості панцирів не дозволяє з'ясувати способи з'єднання рукавів з основною частиною доспіху.

До складу багатьох панцирів входять пластини, зроблені з заліза та бронзи. Найчастіше встановити їх взаємне розміщення неможливо. За думкою Е. Е. Ленца, бронзові пластини, що входили до набору залізних панцирів, «становили окремі більш або менш самостійні частини броні у вигляді зап'ясть, комірів»⁷⁸. Нижня частина панцира з Костромського кургану була набрана з бронзи, верхня — з заліза⁷⁹. Панцир з Дієва кургану складався майже з однакової кількості залізних та бронзових пластин. На деяких бронзових пластинах збереглися залишки заліза. Можливо, цей панцир, як і згаданий вище панцир з Кам'ян-

⁷⁷ Висловлюю щиру подяку Б. М. Гракову, Г. І. Мелюкові та О. І. Тереножкіну за дозвіл використати матеріал з їх ще неопублікованих розкопок.

⁷⁸ Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ. г. Журковки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 59.

⁷⁹ ОАК за 1897 р., стор. 13.

Табл. III. Залишки панцира з IV Семибратьного кургана.

1 — пластина набору рукавів; 2 — нагрудна пластина; 3 — пластина набору; 4 — дуговидна пластина; 5 — фрагмент опліччя; 6 — шкіряна основа рукава.

ського, був набраний з пластин, виготовлених з різного металу, розміщених у шаховому порядку (рис. 2). Немає сумніву, що це робилося у декоративних цілях.

Для зручності одягання доспіх інколи складався з двох частин — нагрудної та на спинної, які зв'язувалися на плечах та боках. В кургані № 1 г біля Аджігола ці дві частини лежали окремо⁸⁰.

Переважна кількість панцирів, можливо, мала вигляд двобортної куртки, верхня пола якої перекривала нижню так, що місце з'єднання їх ремінцями знаходилося збоку. Прикладом такого панцира, мабуть, може бути середньовічний китайський доспіх⁸¹. Форма його пластин, їх взаємне розміщення, принцип набору тогож панцирам скіфського часу (рис. 8).

Розріз на боці добре помітний на панцирі кінного воїна Солохського гребеня. В кургані № 2 біля с. Кірово частини набору рукава лежали на внутрішньому боку пластин, що захищали спину (рис. 6, 4). Таке положення пластин рукава можна пояснити лише наявністю розрізу на боці. На краях його, мабуть, знаходились розташовані попарно металеві обойми (рис. 6, 2), крізь які проходили шкіряні ремінці, що зв'язували доспіх⁸². На кінцях ремінців були залізні ворворки. На лицьовому боці пластин панцира з кургана № 491 біля Мокіївки збереглися залишки цих ремінців.

О. О. Бобринський, М. Є. Бранденбург, Е. Ф. Покровська відзначали часте знаходження ворворок разом з залишками панцирів⁸³. Кількість ворворок, які скоріше за все можна пов'язати з панцирами, коливається від 2 до 6. Найчастіше їх кількість парна. Переважна більшість ворворок зроблена з бронзи. Вони знайдені разом з панцирами в курганах № 2 (5), 31, 38 групи «Частих», біля с. Гусельщикова, № 9 (74) групи «Солоха», біля с. Фруктове, № 490 і 491 біля Мокіївки, біля с. Кошарка та № 396 біля Журовки.

Залізні ворворки зустрічаються в невеликій кількості — кургани № 2 біля Кірово, біля Кулешівки, № 400 біля Журовки. Залізна ворворка з кургана № 9 (8) групи «Частих» вкрита лускою, що імітує набір панцира. Кістяні ворворки знайдені лише в курганах № 11 (16) біля с. Мастиюгіно та Мокіївки (розкопки Е. Ф. Покровської).

Деякі панцири були прикрашені зображеннями, виконаними у звіриному стилі.⁸⁴ Рельєфні грифони знаходяться на плечах панцира стелі з фонду Краснодарського музею⁸⁵ (рис. 9). На грудях цього панцира було зображення, яке О. О. Міллер не міг пояснити. За думкою П. М. Шульца, це — олень у летучому галопі⁸⁶. Можливо, прикрасами панцирів є і золотий олень з Куль-Оби та «золота пластинка у вигляді оленя» з кургана біля с. Табурище⁸⁷. В кургані № 400 Журовської групи разом з залишками панцира знайдені дві великих бронзові пластини у вигляді голів лева та корови⁸⁷ (лосихи — за думкою Г. І. Мелюкової)⁸⁸. Крім цих прикрас, виконаних у звіриному стилі, Г. І. Мелюкова

⁸⁰ M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Sonderabdruck aus Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 15.

⁸¹ B. Laufer, Chinese clay figures, part I, Prolegomena on the history of defensive armour. Field museum of Natural history, Chicago, 1914.

⁸² Е. В. Черненко, Раскопки скифских курганов на Никопольщине в 1961 г., ЗОАО, т. 35 (2), Одесса, 1965.

⁸³ ИАК, № 14, стор. 12; ЖРБ, 1908, стор. 134; Е. Ф. Покровська, вказ. праця, стор. 150.

⁸⁴ А. М. Міллер, Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом, ИРАИМК, т. IV, Л., 1925, стор. 109, рис. 9, 10.

⁸⁵ Доповідь П. М. Шульца на XII конференції ІА АН УРСР в 1964 р.

⁸⁶ ИАК, № 65, стор. 163—164.

⁸⁷ ИАК, № 14, стор. 12—13, рис. 23—24.

⁸⁸ Г. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Кандидатская диссертация, стор. 224.

виділила іншу групу прикрас — круглу бронзову⁸⁹ пластину з головою Медузи Горгони з четвертого кургана групи «Сім братів» (табл. III, 2) ⁹⁰ та трипроменеву зірку з кургана 2 біля станиці Єлизаветинської⁹¹.

До складу інвентаря другого кургана групи «Сім братів» входить тонка срібна з золотою обкладинкою в деяких місцях пластина, що зображує оленіху з оленям та орла, що нападає на зайця⁹². За думкою

Рис. 8. Середньовічний панцир.

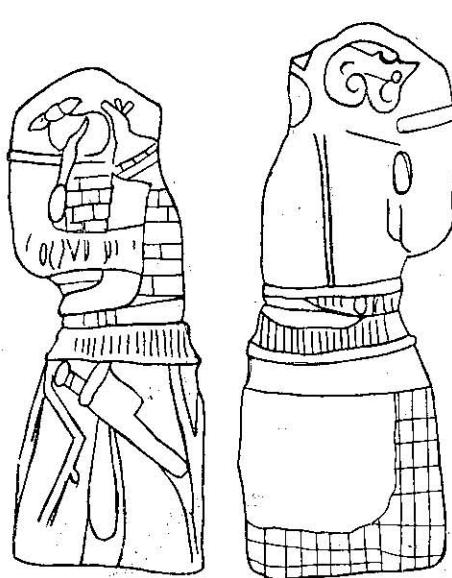

Рис. 9. Стела воїна з фонду Краснодарського музею.

Л. Стефані, І. Толстого та Н. Кондакова, пластина прикрашала панцир⁹³. Але навряд чи це припущення відповідає дійсності, бо зроблена з тонкого срібла ламка пластина, якби її помістили на рухомій поверхні панцира, неминуче була б зруйнована. Вона, скоріше за все, кріпилася на жорсткій нерухомій основі. Мабуть, має рацію А. П. Манцевич, яка вважає, що ця пластина прикрашала не панцир, а налуччя⁹⁴. Це припущення тим більш ймовірне, що знайдена в цьому ж кургані нижня частина налуччя (?) — тонка золота пластина, на якій зображена спечна терзання кам'яного козла крилатим левом,— має цілий ряд стилістичних особливостей, які, на нашу думку, зближують її з пластиною, описаною вище. Можливо, ці дві пластини були частинами одного і того ж предмета — налуччя.

Привертає увагу певний вибір сюжетів для прикрас — Горгона, лев, грифон, олень, які символізують жах, силу, швидкість.

Як ми говорили вище, панцири знаходились у могилах в дуже зруйнованому стані. Але навіть тоді, коли дослідникам пощастило і бу-

⁸⁹ В літературі поряд з вірними твердженнями про те, що ця пластина зроблена з бронзи (М. Еберт, Reallexikon der Vorgeschichte, т. XII, Berlin, 1928, стор. 86; Е. Н. Міппс, вказ. праця, стор. 213), існують помилкові згадки про те, що пластина нібито виготовлена з тонкого срібла (ІАК, № 65, стор. 3; Б. Д. Філов, Надгробнітъ могили при Дуванлій въ Пловдивско, София, 1934, стор. 217).

⁹⁰ ІАК, № 65, стор. 4, рис. 1.

⁹¹ Там же, стор. 2, додатковий малюнок.

⁹² ОАК за 1876 р., стор. 120; Атлас, табл. IV, 1—3.

⁹³ Л. Стефані. Объяснение некоторых художественных произведений, открытых в Южной России в 1875 г., ОАК, 1876, стор. 125, 145, 154; И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 127.

⁹⁴ А. П. Манцевич, Шейные уборы скифского периода, КСИИМК, вып. XXII, М., 1947, стор. 71.

ли знайдені цілі доспіхи (Щучинка, Старша Могила, Вереміївка, Оксютинці, Солоха та ін.), не було зроблено навіть спроби вивчити їх будову. У кращому випадку обмежувалися лише схематичним малюнком на загальному плані могили. Тільки у двох випадках панцири були взяті монолітом (на жаль, лише їх залишки — з кургану № 491 біля Мокіївки, розкопаного М. Є. Бранденбургом, та кургану № 2 біля с. Кірово, розкопаного О. І. Тереножкіним).

Перша і єдина спроба⁹⁵ реконструкції панцира була зроблена М. Є. Бранденбургом на матеріалі розкопок кургану № 491 біля Мо-

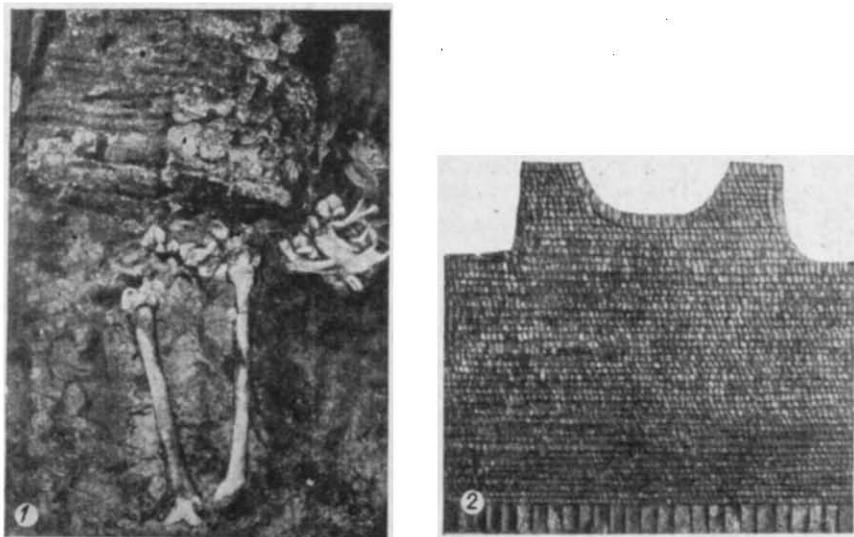

Рис. 10. Панцир з кургану 491 біля Мокіївки.
1 — загальний вигляд поховання; 2 — реконструкція панцира.

кіївки. Реставрація цього панцира була проведена працівниками Артилерійського музею⁹⁶. Ось як писав про цю знахідку в листі до В. В. Хвойка автор розкопок: «панцир... був знайдений на кістяку, але, на нещастя, вже розбитий і в безладді, тому що верхня частина кістяка, видимо, була порушена і частково розкидана сучасними грабіжниками. Зараз лише одна надія, чи не вдасться підібрати розкидані його уламки на підставі деяких досить великих уламків, які зберегли, можливо, своє початкове місце, але чи вдасться це — не знаю» (рис. 10, 1)⁹⁷. «На підставі фрагментів панцира, що зберегли приблизно своє початкове положення, і після підбора до них інших розкиданіх уламків...»⁹⁸ була зроблена його реконструкція. Панцир мав вигляд короткої безрукавної сорочки з глибоким викотом на грудях та спині (рис. 10, 2)⁹⁹. Проте правильність цієї реконструкції викликає сумнів. Судячи з фотографії моноліта та опису знахідки, верхня частина доспіху була майже повністю зруйнована. Її стан не дозволяв вірно відтворити початковий вигляд цієї частини панцира. Взагалі панцири такого вигляду не відомі ні по їх зображеннях на предметах торевтики, ні по польових малюнках цілих панцирів з дореволюційних розкопок.

⁹⁵ На наш погляд, спроба графічної реконструкції панцира IV—III ст. до н. е. з городища Чирік-Рабат у Середній Азії, запропонована С. П. Толстовим (С. П. Толстов, По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962, стор. 142, рис. 82, д, е, ж), є недалою.

⁹⁶ ЖРБ, 1908, стор. 133.

⁹⁷ Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, 0—3, № 98.

⁹⁸ ЖРБ, 1908, стор. 133.

⁹⁹ АДЖ, 1914, стор. 336, рис. 63, 64.

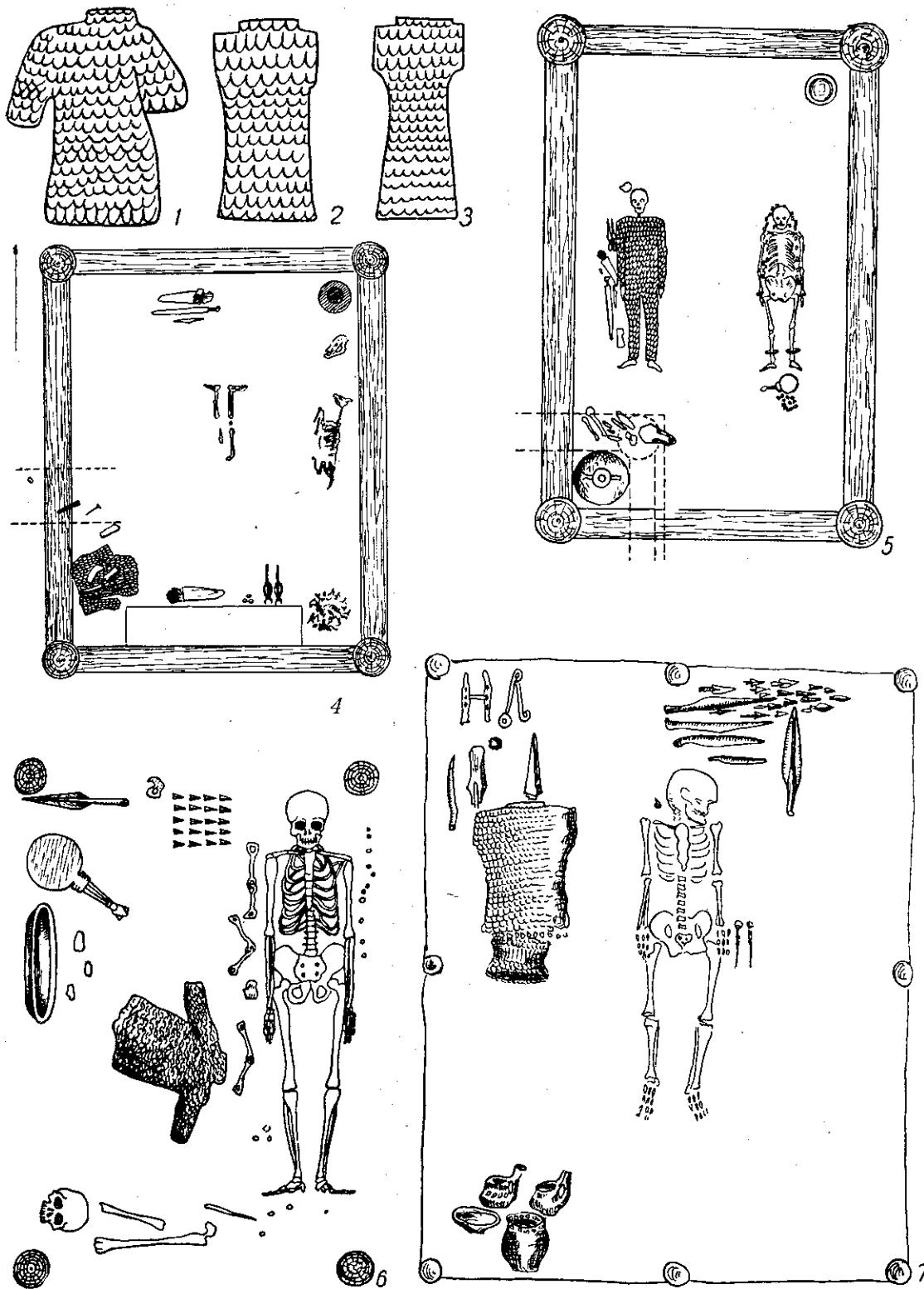

Табл. IV. Зображення панцирів на планах поховань.

1 — панцир з Солохи; 2 — панцир з Вереміївки, курган 1; 3 — панцир з Вереміївки, курган 3; 4 — Старша Могила; 5 — Оксютинці, курган 3; 6 — Гуляй-Город, курган 38; 7 — Щучинка, курган 2.

Внаслідок великої зруйнованості панцирів скіфського часу належність переважної більшості їх до того чи іншого виду встановити неможливо.

Зображення панцирів на предметах торевтики, стелах і планах могил, опис у звітах та публікаціях дають можливість поділити частину їх на кілька видів¹⁰⁰: панцири-нагрудники, панцири з довгими або короткими рукавами, панцири з опліччям.

Панцири-нагрудники

На плані поховання в кургані № 2 біля с. Щучинки, розкопаного В. В. Хвойкою, зображений панцирь, що має вигляд сорочки з ледве наміченими рукавами та невисоким коміром (табл. IV, 7). В листі до М. Е. Бранденбурга автор розкопок пише, що панцирь «так і лежав, як зображене на малюнку,— ззаду не було нічого і лише передня частина була нашита на тканину» (курсив наш.—Е. Ч.)¹⁰¹. Тобто набір знаходився лише на грудях. Панцирь був короткий і його доповнював широкий захисний пояс, вкритий металевим набором¹⁰². Якщо судити з малюнків, вміщених в альбомах до звітів В. В. Хвойка про його розкопки біля Вереміївки (табл. IV, 2, 3), такі саме панцири були виявлені в курганах № 1, 2, 3. Це припущення тим більше ймовірне, що публікація про ці розкопки містить твердження про те, що місцеві жителі, які пограбували курган № 2, забрали «бронзовий панцирь, що знаходився на грудях покійного»¹⁰³.

В 1872 р. в гробниці на схилах г. Мітридат (Керч) були знайдені уламки нагрудника¹⁰⁴. Можливо, йдеться про набірний панцирь. Пластини панцирних нагрудників знайдені також в курганах № 31 біля с. Бобриці¹⁰⁵, № 1 біля с. Вовківців¹⁰⁶ та № 490 біля с. Мокіївки.

Очевидно, такі панцири не набули помітного поширення. За повідомленнями Геродота, панцирь повинен був захищати тулууб воїна з усіх боків¹⁰⁷.

Панцири з довгими рукавами

Панцири мають вигляд сорочки з довгими рукавами, що інколи доходили до зап'ястя, і невеликим коміром. Вони були знайдені в курганах № 38 біля с. Гуляй-Города (табл. IV, 6)¹⁰⁸, № 3 біля с. Оксютинців (табл. IV, 5)¹⁰⁹, Старшої Могили (табл. IV, 4)¹¹⁰, Солохи (табл. IV, 1). Їх зображення помітні на планах могил, вміщених в публікаціях, і на неопублікованому плані поховання в кургані Солоха, зробленому рукою О. О. Бобринського¹¹¹. Залишки таких саме панцирів знайдені О. І. Тереножкіним в курганах № 2 біля с. Кірово, Мелітопольському № 3, під Борисполем та Б. М. Граковим і Г. І. Мелюковою в кургані № 9 (75) групи «Солоха». Можливо, такий доспіх зображений і на золотій пластині з Гермесового кургану (рис. 11)¹¹².

¹⁰⁰ Маються на увазі лише панцири з суцільним металевим покриттям. Про панцири з частковим металевим покриттям та шкіряні доспіхи див. нашу статтю «Шкіряні панцири скіфського часу», Археологія, т. XVII, К., 1964.

¹⁰¹ Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, 0—3, № 1106.

¹⁰² Е. В. Черненко, Скіфські бойові пояси, Археологія, т. XVI, стор. 37, рис. 6.

¹⁰³ І. А. Линниченко, О новейших раскопках Хвойки, ЗООІД, т. XXIII, (приложение), Одесса, 1901, стор. 73.

¹⁰⁴ ОАК за 1872 р., стор. XVI.

¹⁰⁵ Смела, т. III, 1901, стор. 109.

¹⁰⁶ ДП, т. II, табл. VII.

¹⁰⁷ Г е р о д о т, Історія греко-персидських воїн, пер. Мищенко, т. I, К., 1882, стор. 94.

¹⁰⁸ Смела, т. I, 1887, стор. 100—102.

¹⁰⁹ МРЗ, 1908, стор. 103; Смела, т. II, стор. 167.

¹¹⁰ МРЗ, 1908, стор. 93, рис. 45.

¹¹¹ Науковий архів ЛВІА АН СРСР, сховище креслень, № 470.

¹¹² АДЖ, Атлас, 1913, табл. XXXV, 2.

Більшість цих панцирів, мабуть, мала на боці розріз, що полегшував одягання доспіху. Панцири цього виду використовувалися починаючи з VI ст. до н. е. (Старша Могила, Турія) до IV—III ст. до н. е. (Солоха).

Панцири з оплічям

Прикладом цього вида панцирів є доспіх, в який одягнутий кінний воїн Солохського гребеня (рис. 12). Панцир має таку ж саму будову,

Рис. 11. Золота пластина з Гермесового кургана.

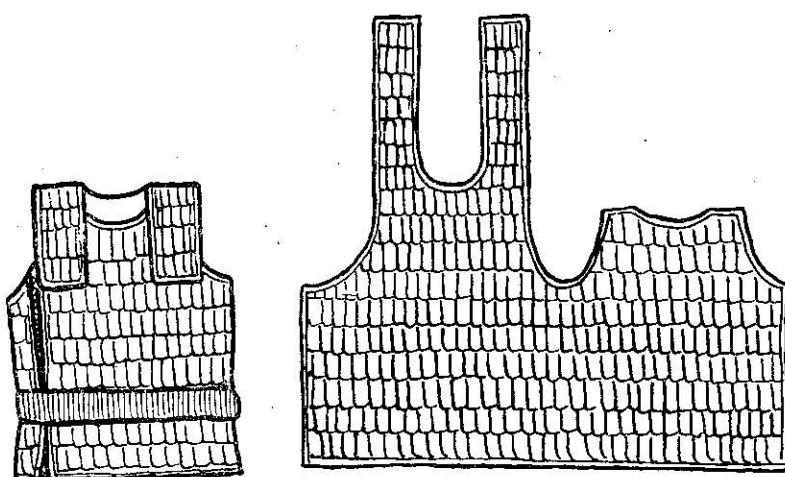

Рис. 12. Реконструкція панцира кінного воїна Солохського гребеня.

що і шкіряний панцир з металевим набором пішого воїна¹¹³. Він був викроєний таким чином, що від верхньої частини спини відходять дві довгих смуги, які заходять на груди у вигляді опліч прямокутної форми. Пластини набору мають видовжену форму, трохи загострені у нижній частині, краї панцира обшиті шкіряною смugoю. На правому боці

¹¹³ Є. В. Черненко, Шкіряні панцири скіфського часу, Археологія, т. XVII, стор. 149, рис. 5.

панцира зроблений розріз. Верхню його частину вкриває нижній край опліч. Як з'єднувалися краї розрізу і опліч з нагрудною частиною, не відомо. Мабуть, це робилося за допомогою шкіряних ремінців¹¹⁴. Імовільно, що саме такий залишний панцир з бронзовим опліччям був знайдений в кургані № 5 біля станиці Єлизаветинської¹¹⁵. Очевидно, в подібний доспіх одягнутий і воїн, зображений на кілику з Березані¹¹⁶.

Серед панцирів з опліччям виділяється група панцирів, що мають невеликі рукави. Залишки такого панцира були знайдені в четвертому

Рис. 13. Панцир з IV Семібратьного кургану (реконструкція).

Семібратьному кургані, розкопаному в 1875 р. В. Г. Тізенгаузеном¹¹⁷. Опис і реконструкція його виконані на підставі знайомства з цими залишками (частини шкіряної основи, пластини, прикраси), що зберігаються в Державному Ермітажі, та по їх дуже вдалих фотографіях з фотоархіву ЛВІА АН СРСР, зроблених незабаром після розкопок (табл. III). Цей панцир мав вигляд сорочки з короткими рукавами та опліччям, суцільно вкритої бронзовим набором. Рукави були набрані з довгих вузьких пластин, розташованих вздовж. На краях опліч знаходилися бронзові ворворки (мабуть, такі ж саме ворворки розміщалися і на нагрудній частині). На грудях панцир був прикрашений бронзовою пластиною із зображенням голови Медузи Горгони (рис. 13). Може, таку ж саме або дуже близьку будову мав доспіх, зображений на стелі воїна із збірки Краснодарського музею (рис. 8), хоча форма опліч дещо відрізняється від опліч попереднього доспіху. Вздовж плечей та рукавів іде рельєфний валик, що нагадує валик на одежі воїна, зображеній на стелі.

¹¹⁴ Опис зроблений на підставі фотографій, вміщених в праці А. П. Манцевич «Золотой гребень из кургана Солоха», Л., 1962.

¹¹⁵ ОАК за 1909—1910 рр., стор. 145.

¹¹⁶ В. В. Лапин, Раскопки поселения на о. Березань в 1960 г., КСИА, № 11, К., 1961, стор. 47, рис. 2.

¹¹⁷ МРЗ, стор. 103.

женого на пластині з Аму-Дар'їнського скарбу¹¹⁸. На зворотному боці Краснодарської стели нижче панцира добре помітні сітчасті насічки, що, мабуть, імітують панцирний набір. Воїн, зображеній на цій стелі, крім панцира, можливо, мав пластинчастий доспіх, що захищав стегна, подібний тому, в який був одягнутий воїн з кургану № 3 біля Оксютинців (табл. IV, 5). Цей досить розвинений тип панцирів використовувався з V ст. до н. е.

Панцири типу кірас, що були найбільш поширеним видом захисної зброї античного світу, не набули скільки-небудь помітного поширення

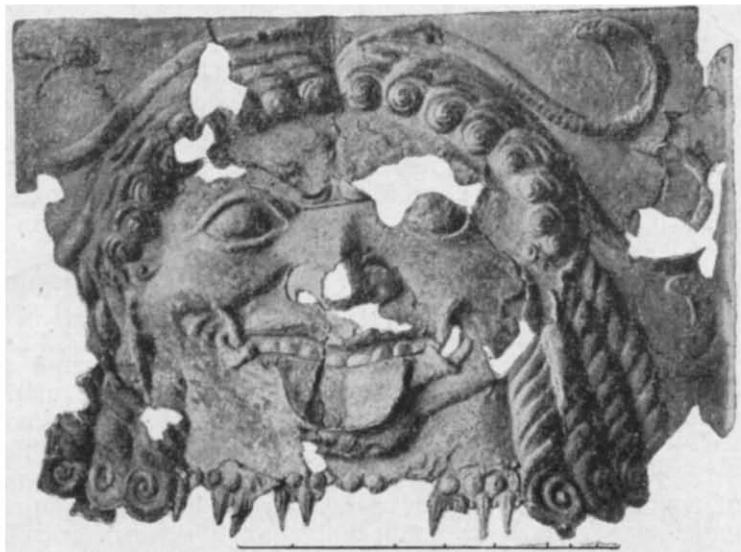

Рис. 14. Панцир з кургану 5 біля ст. Єлизаветинської (деталь).

в Скіфії та на сусідніх територіях (крім Фракії). Нам відомі лише три знахідки таких панцирів — бронзова нагрудна частина кіраси, прикрашена головою Медузи Горгони, з кургану № 5 біля станиці Єлизаветинської (рис. 14)¹¹⁹, з кургану № 1 біля с. Прохорівка¹²⁰ та з комплексу, що походить з села Бобуй (Молдавія)¹²¹.

Панцири з Єлизаветинської та Прохорівки складалися з двох частин — нагрудної та на спинні, що зв'язувалися у верхній частині. Від залізного панцира з Бобуя збереглися лише дві бронзові круглі орнаментовані бляшки, що прикрашали груди (рис. 15). Під бронзою зберігся досить товстий шар заліза. Характерно, що цей тип доспіху не набув поширення серед племен Скіфії. Кіраси знайдені або на самих кордонах Скіфії, або за її межами. Всі знахідки датуються досить пізнім часом — IV—III ст. до н. е.

Поява панцирів та їх широке поширення викликало зміну і наступальної зброї. Наконечники списів стають вузькими та витягнутими, що робило їх більш пристосованими для боротьби з панцирними воїнами¹²². Змінюється і форма наконечників стріл — від плоскої до трило-

¹¹⁸ И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 50, рис. 35.

¹¹⁹ ИАК, № 65, стор. 1—2, рис. на стор. 2.

¹²⁰ М. И. Ростовцев, Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма, МАР, № 37, Пг., 1918, стор. 5—6 і далі, рис. 5—16.

¹²¹ Отчет императорского Российского исторического музея за 1908 г., М., 1909, стор. 14, табл. I, 6.

¹²² А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Автореферат кандидатской диссертации, стор. 17.

патевої та тригранної, зближуються трилопатеві з тригранними¹²³.

Покриття шкіряної основи металевим набором, вдале розміщення його забезпечувало високий ступінь надійності доспіху. Панцир міг врятувати воїна від удару стріли або списа із значною відстані, послаблював силу удару акінаком або списом зблизу. По ньому могло сковзнути лезо бойової сокири. Геродот вказував, що коли в битві при Еріфрах Масістій, який мав золотий панцир з лусок, впав, «удари по панциру не призводили ніякої дії, доки хтось не помітив цього і не вразив Масістія в око»¹²⁴. Ксенофонт в «Анабазі» писав, що у двобої з Артаксерксом Кір «вразив його в груди і поранив крізь панцир...»¹²⁵

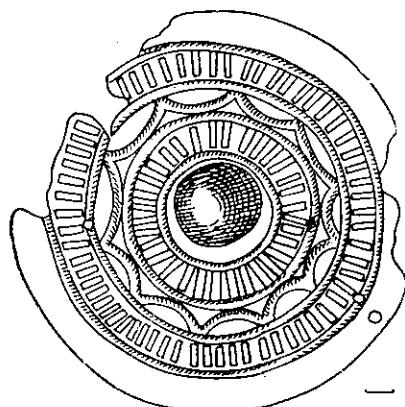

Рис. 15. Частина кіраси з Бобуя (Молдавія).

Панцир, що був набраний з великої кількості металевих пластин, мав досить значну вагу і певною мірою заважав рухам. Але зроблений із шкіри та дрібних частин набору, він щільно облягав тулуб воїна, і ця вага, за словами Ксенофonta, «розподіляється по різним місцям: частину її несе ключиця і надпліччя, частину — плечі, частину — груди, частину — спину, частину — живіт, так що він майже не схожий на ношу, а скоріше на предмет, що прикладений до тіла»¹²⁶. Ці слова визначного знавця військової справи, професійного воїна Ксенофonta більше відносяться до набірних панцирів, ніж до кірас, які, мабуть, він мав на увазі.

Панцири знаходились на озброєнні важкої кінноти місцевих племен Північного Причорномор'я, лісостепу та Прикубання. Про це свідчить досить нерідке їх знаходження в курганах, де виявлені поховання бойових коней або велика кількість вузд, яка покладена замість коней.

Найбільш яскраво це помітно на прикладі Посулля. В Старшій Могилі було знайдено залишки понад 16 вуздечок, в Шумейківському кургані — 20, в кургані № 2 біля с. Оксютинці, розкопаному С. А. Мазаракі, — не менше 12¹²⁷. У 13 курганах степу, де були знайдені панцири, виявлені поховання верхових коней¹²⁸. Мабуть, немає жодного кургана, де були знайдені панцири, в інвентарі якого не входила б досить значна кількість предметів кінської зброй. У панцири одягнуті кіннотники, зображені на Солохському гребені, Гермесовій пластині. На Донецькій та Краснодарських стелах воїнів, одягнутих у панцири, є зображення нагайв — неодмінної частини знаряддя вершника.

За думкою Б. М. Гракова, Г. І. Мелюкової та В. Д. Блаватського, панцири мала лише скіфська аристократія; до рядового населення вони не попадали¹²⁹. Це припущення цілком вірне. Досить загадати, що пан-

¹²³ К. Ф. Смирнов, вказ. праця, стор. 69, 215.

¹²⁴ Геродот, IX, 22.

¹²⁵ Ксенофонт, Анабазис, I, VIII, 26.

¹²⁶ Ксенофонт, Сократические сочинения, III, 10, 13.

¹²⁷ В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е., Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 38.

¹²⁸ Слід мати на увазі, що в дореволюційний час при розкопках курганів в багатьох випадках не проводилося повне дослідження насипу, де, напевно, могли залишатися невиявлені кінські поховання. За люб'язним повідомленням В. П. Шилова, під час дослідження ним Ушаківського кургана були виявлені кінські поховання, не помічені в ході попередніх розкопок.

¹²⁹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 57, 170; А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скіфов, Автореферат кандидатской диссертации, стор. 19; В. Д. Блаватский, вказ. праця, стор. 13.

цири були знайдені лише в таких курганах, як, наприклад, Солоха, Мелітопольський, Куль-Оба, Шумейківський, Семибратні, Німфейські, тобто в тих, що належали вищим верствам місцевої знаті.

Інколи панцири зустрічалися і в порівняно небагатих похованнях, інвентар яких складався з озброєння та кінської вузди і які іноді супроводилися також похованням коней. В цих похованнях відсутні цінні речі з срібла та золота. Вони належать професійним воїнам-дружинникам, що становили головну ударну силу війська. До цієї групи відносяться поховання в курганах № 2 біля с. Кірово, біля Борисполя, з курганної групи «Солоха», Крячківський, біля Дніпрорудного, біля Огуза, № 491 біля Мокіївки, біля Щучинки. Характерно, що більшість з них відноситься до IV—III ст. до н. е. В деяких випадках ці кургани розташовані поблизу великих багатих курганів.

Слід відзначити, що повний набір захисного озброєння, прикладом якого може бути паноплія воїна на Солохському гребені, зустрічається порівняно рідко.

Ми цілком поділяємо думку В. Д. Блаватського про те, що «озброєння і спорядження скіфів, головним чином, було місцевого виробництва. Окремі предмети парадного озброєння, зокрема захисні доспіхи, що були придбані, а інколи спеціально замовлені скіфською знаттю в північнопонтійських містах, не могли змінити загальної картини»¹³⁰. Це цілком вірно відносно шоломів, поножів. Що ж до панцирів, то, безсумнівно, що частина їх виготовлена в майстернях античних міст. До них відносяться кіраси з Прохорівки, Бобуя, Єлизаветинської, панцир з Горгоною з Семибратнього кургана, панцири, що мають опліччя, та деякі інші. Але, мабуть, переважна більшість панцирів все ж була виготовлена місцевими зброярами. Про це, на наш погляд, свідчать досить численні знахідки панцирів на поселеннях степу та лісостепу. Мабуть, правий Б. М. Граков, який вважає, що значна кількість панцирів, знайдених в курганах степу, виготовлена в майстернях Кам'янського городища¹³¹.

Виготовлення панцирів, набраних з багатьох пластин, що було дуже кропіткою роботою, яка вимагала неабияких навиків, великого досвіду і майстерності, свідчить про високий рівень розвитку місцевого ремесла.

На території Північного Причорномор'я в скіфський час виробився досконалій тип захисної зброй вершника — набірні панцири. В сарматський час вони поступово витісняються кольчугами. Залишки кольчуг були знайдені в деяких похованнях, розкопаних М. І. Веселовським на Кубані¹³². Сумарний їх опис, зроблений автором розкопок, не дав можливості простежити процес поступового витіснення кольчуг панцирами, що мало б кардинальне значення для вивчення історії озброєння¹³³.

Перші кольчуги, мабуть, являли собою комбінацію з панцирем. Опис такого комбінованого доспіху зроблений Е. Е. Ленцем¹³⁴. Але кольчуги не змогли витіснити набірні панцири, як самостійний тип захисної зброй. Набірні панцири залишалися на озброєнні воїнів до часів середньовіччя на великій території від Японії до Скандинавії.

Деякі прийоми, що застосовувалися при виготовленні скіфських панцирів, без істотних змін використовувалися зброярами часів Київської Русі¹³⁵.

¹³⁰ В. Д. Блаватский, вказ. праця, стор. 13.

¹³¹ Б. М. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 132.

¹³² Н. И. Веселовский, Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 353—354.

¹³³ Н. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 561.

¹³⁴ Э. Э. Ленц, Описание оружия, найденного в Кубанской области, ИАК, № 4, 1902.

¹³⁵ А. Ф. Медведев, К истории пластинчатого доспеха на Руси, СА, № 2, 1959.

Е. В. ЧЕРНЕНКО

ПАНЦИРИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

Наиболее распространенным видом защитного вооружения скифского времени были панцири, покрытые металлическим пластинчатым набором. Они появились в Северном Причерноморье после азиатских походов скифов.

Известные нам 184 находки панцирей довольно неравномерно распространены на территории Европейской части нашей страны. Большинство из них найдено в курганах и поселениях украинской степи и лесостепи, Кубани, нижнего и среднего Дона. В погребениях панцири обычно находятся на погребенном или рядом с ним, на дне могилы в стороне от погребенного, реже — висят на крючьях, в отдельном помещении вместе с другими предметами вооружения и между стенами саркофага и гробницы.

Основным материалом для изготовления панцирных пластин служило железо, изредка употреблялась бронза; встречаются также железные пластины, обтянутые золотом. Известно несколько панцирей, набранных одновременно из железных и бронзовых пластин. В качестве материала для изготовления пластин набора трех панцирей была использована кость. Панцирные пластины имеют продолговатую форму, нижний край иногда закруглен или заострен, а вдоль верхнего края сделаны отверстия для крепления. Рукава панцирей набирали из таких же пластин, но иногда употребляли длинные узкие пластины, прикрепленные горизонтально или вертикально. Основой панцирь служила толстая кожа, для крепления пластин применялись мягкие кожаные ремешки.

Панцири с металлическим набором можно разделить на несколько типов: панцири-нагрудники, панцири с короткими или длинными рукавами, панцири с оплечьями. Большинство панцирей местного производства. Кирасы не получили на юге Европейской части СССР в скифское время заметного распространения. Чаще всего панцири встречаются в курганах богатых воинов-всадников — представителей высших слоев местной аристократии — и воинов-дружинников.

В сарматское время появляются кольчуги. Однако они не смогли полностью вытеснить панцири, которые применялись на протяжении всего средневековья.

ПУБЛІКАЦІЇ

Д. І. БЛІФЕЛЬД

ДРЕВНЬОРУСЬКИЙ МОГИЛЬНИК В ЧЕРНІГОВІ

Досліджений у 1952 р. древньоруський могильник на старому кладовищі в «Берізках», як назвав його Д. Я. Самоквасов, знаходиться на північній околиці Чернігова, на лівому березі р. Стрижня.

Ще у 1908 р. Д. Я. Самоквасов налічував тут лише в межах кладовища 5 великих курганів висотою від 3,5 до 10 м і діаметром від 11 до 20 м та понад 40 курганів меншого розміру. Крім того, деяка кількість курганів, у тому числі і великих, а також сліди курганів, «крозораних під городи і зрізаних під двори», знаходились на прилеглих до кладовища садибах¹.

З півночі до старого кладовища примикає піщане підвищення з красномовною назвою «Курганье», на якому ще у 1908 р. були залишки значної групи курганів, у тому числі і великих².

Продовженням цієї групи курганів були, мабуть, 12 курганів, що знаходились на захід від урочища «Курганье», по обидва боки дороги на Холявино (тепер вул. Інтернаціональна).

Таким чином, могильник на старому кладовищі в «Берізках» був, очевидно, значних розмірів. Виходячи з плану Д. Я. Самоквасова, він займав широку площину в межах сучасних вулиць Першого Травня, Дзергинського, Водогінної та Інтернаціональної³.

Тепер від могильника збереглись незначні залишки. Основна їх частина (блізько 10 курганів) зосереджена у дворі майстерні Міськпрому по вул. Іванівській хутір, буд. № 1. Кілька курганів збереглось на навколоїніх садибах у провулку з досить характерною назвою — «Курганний» та на паралельній йому вул. Дзергинського.

За розміром кургани різні. Деякі з них ледве помітні, висотою до 0,25—0,3 м, без чіткого профілю, внаслідок чого навіть неможливо визначити їх діаметр. Взагалі, такі підвищення не завжди можна з упевненістю віднести до курганів. Вони, можливо, в деяких випадках якогось іншого походження. Значну кількість курганів становлять середні—висотою 1—1,5 м і діаметром до 10 м. Лише кілька окремих курганів висотою 2—3 м і діаметром 13—15 м можна віднести до великих.

Зовні кургани здебільшого непоганої збереженості, задерновані і, за винятком зовсім малих, мають куполоподібну форму. Навколо курганів Д. Я. Самоквасов у свій час відзначав рови з перемичками. Тепер ніяких слідів ровів на поверхні не помітно. Як показали розкопки, вони зовсім замулені.

¹ Д. Я. Самоквасов, Могильные древности северянской Черниговщины, М., 1917, стор. I.

² Д. Я. Самоквасов, Раскопки Северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда, М., 1916, стор. I—II.

³ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, М.—Л., 1949, стор. 15.

Частина курганів могильника, в тому числі два великих на старому кладовищі і всі 12 по Холявинській дорозі, була невідомо коли і ким⁴ розкопана перехресними траншеями.

Оглянувши ці розкопки у 1908 р., Д. Я. Самоквасов «прийшов до висновку, що особи, які проводили тут розкопки, не знаючи практичних прийомів визначення могильних ям під курганами і видобування побутових речей з язичницьких кострищ, своїми розкопками тільки знищили язичницькі пам'ятки, викидаючи без дослідження кострища і не докопуючись до dna могили, коли насипи покривали могильні ями, заглиблені у материкову глину, чим і пояснюється відсутність в археологічній літературі відомостей про знахідки в Чернігівських курганах»⁵.

Перші археологічні дослідження могильника були здійснені у 1908 р. Д. Я. Самоквасовим під час XIV Археологічного з'їзду спеціально для демонстрації його учасникам методики розкопок курганів. Було розкопано сім курганів, з них чотири на кладовищі — два великих і два малих і три в урочищі «Курганье» — один великий і два малих.

В останніх двох курганах виявлені поховання в ґрунтових могилах, в гробах, кістяки лежали на спині, головою на захід. При одному похованні знайдено залізний ножик, кресало, якусь залізну річ довжиною 0,5 м, можливо, наконечник списа. При другому похованні виявлено лише сліди залізного окису⁶.

В інших п'яти курганах виявлено трупоспалення на місці. Кострища дуже погано збереглись. Заслуговує на увагу лише один з курганів (№ 2), в якому виявлено парне трупоспалення з конем. Тут вдалося простижити деякі характерні деталі похованального обряду, про що мова буде далі.

У 1952 р. експедицією Інституту археології АН УРСР за участю Державного Ермітажу і Чернігівського історичного музею було розкопано 11 курганів, у тому числі майже всі середні і великі кургани, що збереглись і були доступні для розкопок (рис. 1).

Всі кургани розкопувались повністю. Середні і великі насипи скопувались по чотирьох секторах, утворених схрещеними в центрі бровками, орієнтованими за сторонами світу. Крім того, для більшої точності фіксації площа кургана додатково поділялась на метрові квадрати, позначені з півночі на південь цифрами, а із заходу на схід літерами. Всі висотні проміри велись від вершини насипу. В процесі розкопок бровки служили координатними вісями квадратної сітки, а на кожному кілку позначався рівень його по відношенню до вершини кургана. Після знесення насипу скопувались і бровки, за винятком самих кінців, які були основою для вертикальних промірів, а квадратна сітка переносилась на підошву кургана.

Малі кургани розкопувались лише двома секторами, між якими залишилась бровка, орієнтована з півночі на південь.

Нижче наводимо результати проведених розкопок по кожному кургану окремо, крім двох малих, маловиразних (курганів 2 і 3), в яких, крім пізніх поховань, нічого не виявлено.

Курган 5⁷ висотою до 1,5 м, діаметром по лінії схід—захід 10 м, по лінії північ—південь 8 м. Північна частина зрізана огорожею. Слідів рову навколо насипу не помічено. Не виявлено рову і прокопкою траншеї, бо ґрунт перекопаний пізнішими похованнями, які дуже порушили нашарування. Насип піскуватий, однорідний, але в значній мірі

⁴ Є згадка про один курган, розкопаний по Холявинській дорозі П. М. Добровольським, де знайдено поховання з конем. Див. А. Верзилів, Найдавніший побут Чернігівської околиці, зб. «Чернігів і Північне Лівобережжя», Державне видавництво України, 1928, стор. 71.

⁵ Д. Я. Самоквасов, Розкопки Северянських курганов, стор. II.

⁶ Там же, стор. 5.

⁷ Нумерація курганів відповідає загальному плану залишків могильника.

порушений п'erekопками і впускними ямами, зокрема могильними ямами минулого століття. Три таких могильні ями містилися у східній частині кургану. В насипу, головним чином в північно-західній частині, на різній глибині виявлено кілька фрагментів кераміки IX—X ст. і ряд дрібних вугільно-попільних плям без виразних слідів залишків трупоспалення.

Ніяких слідів поховання в кургані не виявлено. Зазначені вище впускні поховання не могли його безслідно знищити. Тому курган слід віднести до кенотафів.

Курган 7 невеликий, висотою до 0,35 м, профіль маловиразний з нерівномірними схилами, в південній частині схилу зовсім не помітно.

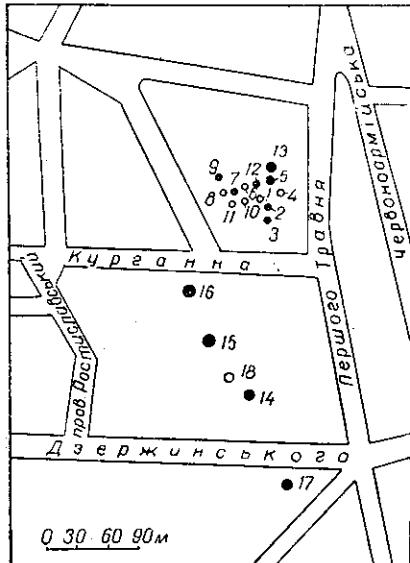

Рис. 1. План залишків курганиного могильника в «Берізках».

Чорним позначені розкопані кургани.

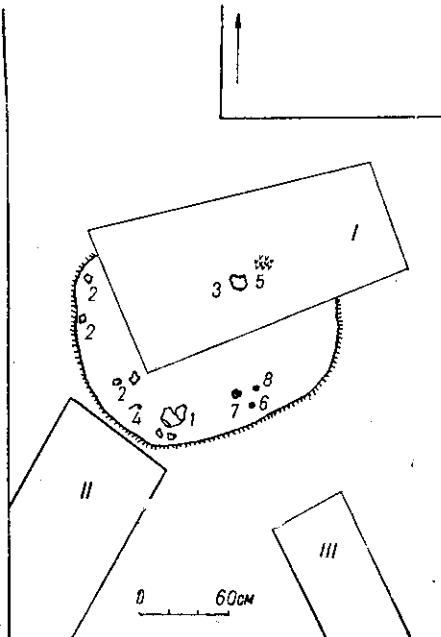

Рис. 2. Курган 7. План залишків кострища.

1 — фрагментований горщик; 2, 3 — фрагменти горщика; 4 — бронзова копусіка; 5 — скучення вугілля; 6 — намистина; 7 — бронзова підвіска; 8 — золоте кільце; I, II, III — впускні могили.

В плані курган також маловиразний, діаметром по лінії південь — північ близько 8 м, по лінії схід — захід 6 м. Насип піскуватий, прорізаний впускними похованнями.

У східній частині кургану, на глибині 0,45 м, на рівні давнього горизонту виявлені залишки трупоспалення на місці. Кострище в значній мірі знищено. Від нього лишилась тільки південно-західна частина, яка вузькою смugoю (шириною 0,1—0,7 м) оточувала впускну могильну яму, що прорізувала його на півночі. В цілому кострище, очевидно, мало в плані овальну форму (рис. 2), розміром із заходу на схід 2 м, а з півночі на південь 1,5 м. Правда, в південній частині дуже слабкий попільній прошарок простежувався трохи далі на південь.

Товщина кострища досягала 5 см. Воно складалось з невеликої кількості дрібного вугілля, попелу та перепалених кісток, серед яких були і тваринні, зокрема коня⁸.

В кострищі також виявлено невелику кількість речей. З південного краю знайдено рештки невеликого роздавленого горщика з нігтьовим

⁸ За визначення кісток складаю щиру подяку В. І. Бібковій.

орнаментом (1, 2)⁹. Навколо горщика було помітне скупчення перепалених кісток, які, очевидно, містилися у ньому. Тут же серед перепалених кісток знайдено невеличку бронзову копоушку у вигляді трохи вигнутого стержня, надітого на колечко (4; табл. I, 9). Трохи далі

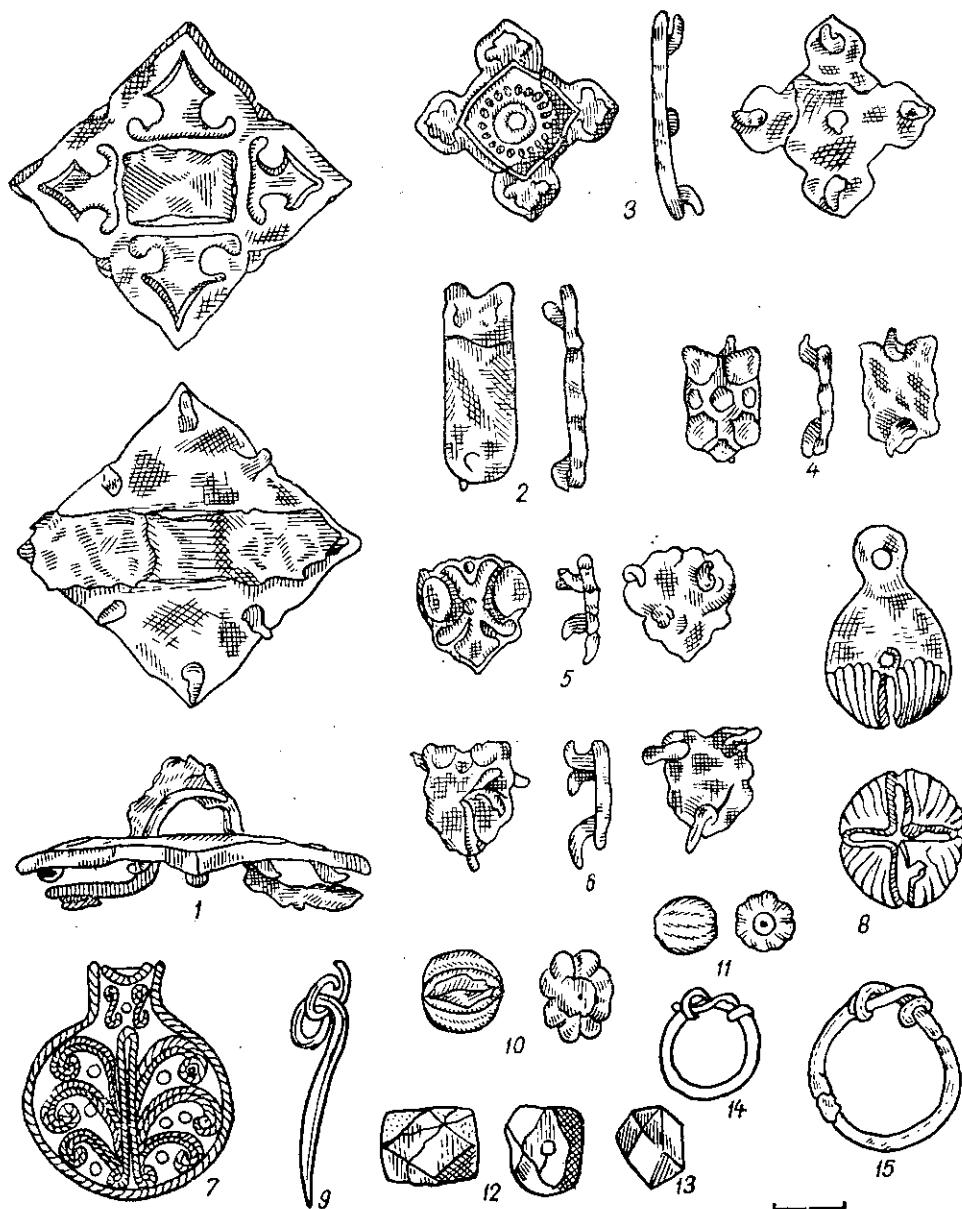

Табл. I. Прикраси з поховань.
1—6, 8, 10, 15 — курган 15; 7, 9, 11, 13, 14 — курган 7; 12 — курган 12.

на схід знайдено три намистини — одну сердолікову, багатогранну (табл. I, 13), дві скляні — реберчасту та кулясту зеленого кольору (6; табл. I, 11); срібну круглу підвіску, оздоблену філігранню (7; табл. I, 7), та золоте колечко з зав'язаними кінцями (8; табл. I, 14).

Курган 9 висотою 1 м, діаметром по лінії південь — північ 9 м, а по лінії схід — захід 10,5 м (з північного заходу насип трохи зріза-

⁹ Тут і далі цифри в дужках означають номер знахідки на плані.

ний огорожею). Прокопаним шурфом від східної поли кургана виявлено замулений рів шириною 2,5 м і глибиною 0,8 м.

Насип дуже пошкоджений (особливо в західній і південно-західній частинах) впускними могильними ямами, в тому числі і трьома цегляними склепами. В основному насип однорідний і складається з жовтуватого, а в нижній частині місцями сіруватого піску. Зверху насип покритий дерновим прошарком товщиною до 0,2 м (рис. 3).

На рівні давнього горизонту виявлено костище, в значній мірі зруйноване двома впускними похованнями. Костище містилося в південно-західній частині кургана. Воно мало досить чіткі контури і займало невелику площа трикутної форми, вершиною на захід, розміром по лінії схід — захід до 3 м, по лінії південь — північ — 1,75 м. Костище мало горбкуватий вигляд, висотою до 0,25 м з пологим схилом на захід. Складалось враження, що залишки костища були згорнуті до купи в західній частині кургана. Костище складалось із значного скуччення попелу, вугілля та перепалених кісток. Незважаючи на значну зруйнованість костища, кісток зібрано багато — 4,4 кг. Серед них були як людські, так і тваринні, з яких вдалось визначити коня, зайця, дрібного хижака, можливо куниці, а також птаха.

На самому південно-західному краї костища лежали частини двох горщиків: один (5), від якого збереглась більша частина, високий, сірого кольору, без орнаменту (табл. VI, 7); другий (6), від якого збереглась невелика частина, коричневого кольору, досить грубого виробу, з слідами вертикального згладжування на внутрішній поверхні (табл. VI, 6).

В різних частинах костища виявлено чимало скіпіліх у вогні кусків заліза та бронзи, серед яких після очистки вдалось визначити лише бронзовий гудзик з рубчиками, дві бронзові, серцевидної форми бляшки (табл. IV, 6, 7) та залізне вушко від дужки до відра (2; табл. V, 7). Крім того, в костищі знайдено кусок кремінця, очевидно до кресала.

Курган 12 висотою в середньому 1,3 м, діаметром по лінії захід — схід 10 м, по лінії північ — південь 11 м. Як встановлено розкопками, навколо кургана був рів шириною 4,5 м і глибиною 1 м.

Насип складається з жовтуватого піскуватого ґрунту, частково пошкоджений впускними похованнями, частина з яких, заглиблюючись нижче давнього горизонту, прорізала і костище, що знаходилось на лінії давнього горизонту на глибині 1,3 м від вершини.

Костище містилося, в основному, в південно-західній частині кургана. Воно не мало чітких контурів і займало значну площа, але не суцільно, а окремими скучченнями залишків трупоспалення. Крім того, костище було частково пошкоджене двома впускними похованнями, що заглиблювались нижче давнього горизонту.

Основна частина костища (найбільше скуччення) займала площа довжиною по лінії схід — захід 2 м і шириною по лінії південь — північ 1 м із східного боку і 2 м із західного. На схід і південь від цієї основної частини костища містилися ще два скуччення, незначні як за площею, так і за насиченістю попелом, вугіллям і перепаленими кістками (рис. 4).

В костищі було багато перепалених кісток. Всього їх тут зібрано 5,45 кг. Більшість перепалених кісток (3,8 кг) зосереджена в основній частині костища. Значна їх кількість (1,65 кг) знаходилась на південний схід від основної частини костища. Тут вдалося визначити кілька уламків хребців і черепних кісток, а також шість зубів. Проте з цього неможливо судити про положення небіжчика на кострі, бо, крім перепалених кісток, ніяких залишків костища тут не виявлено. Отже, можна вважати, що перепалені кістки лежать не на своєму початковому місці, а потрапили сюди з костища. В західній стороні основної частини

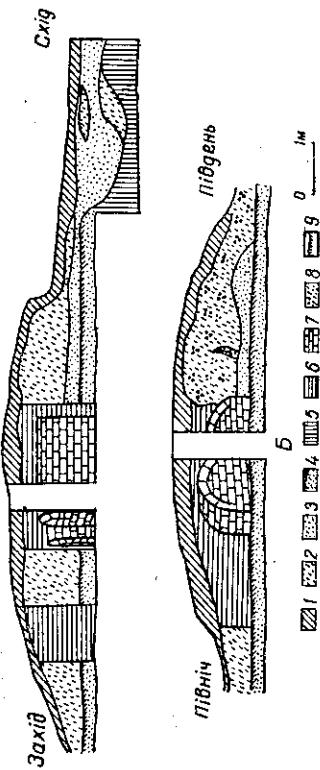
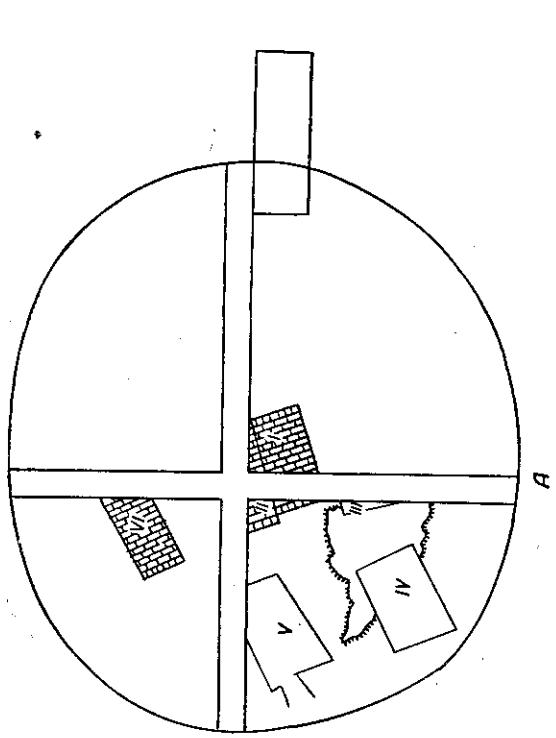
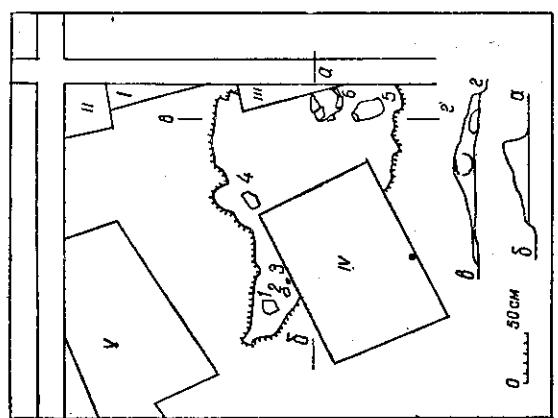

Рис. 3. Курган 9.

A — зведеній план; B — розріз; C — план та профілі костриця. Умовні позначення: I — деревний просарок; 2 — жовтий пісок; 3 — сірий пісок; 4 — поховальний грунт; 5 — матка; 6 — впуск на матку; 7 — склеп; 8 — жовтий пісок з вкраїлістами червонатої глини; 9 — межі костриця. Недророзріз позначення: I, II, VI, VII — скелепи; III—V — впуски на матки; 1, 2, 4 — фрагменти зализ; 3 — уламки горщиць; 5 — пронизовий гудзик.

кострища серед перепалених кісток відзначались великі кістки тварин і кілька уламків ступні дрібної тварини.

Нечисленний інвентар поховання зосереджувався, в основному, у південному кінці основної частини кострища на невеликій площині розміром близько 1×1 м. Тут знайдено: сердолікову багатогранну намистину (14; табл. I, 12), дві залізні трикутні підковки з шипами (11, 20;

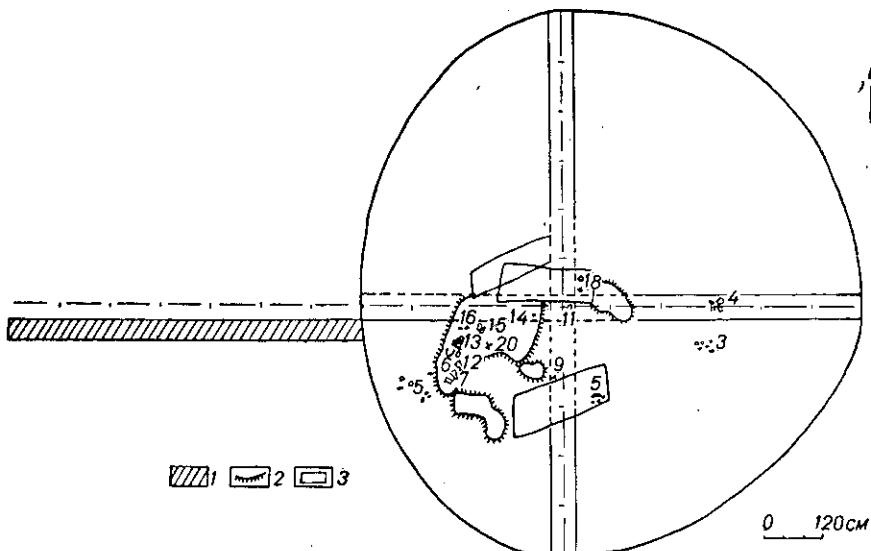

Рис. 4. Курган 12. Зведеній план.

Умовні позначення: 1 — траншея; 2 — межі кострища; 3 — впускні могили. Цифрові позначення: 3—7, 13 — фрагменти кераміки; 9 — зализна шпора (?); 11, 20 — залізні трикутники з шипами; 12 — залізне вушко від відра; 14 — сердолікова намистина; 15, 16 — тваринні кістки.

табл. II, 5), велику морську черепашку. В різних частинах кострища зустрінуті уламки заліза, серед яких було вушко від відра (12; табл. II, 3) і якийсь предмет, схожий на шпору (9; табл. II, 1).

Крім переліченого, виявлено уламки кераміки, в основному від двох звичайних для того часу горщиків. Один невеличкий, без орнаменту, зберігся майже повністю; другий більшого розміру, з хвилястим орнаментом, зберігся лише частково. Фрагменти кераміки були розкидані на значній площині. Отже, слід вважати, що посудини були навмисно розбиті і розкидані по кострищі.

Курган 13. Насип обрізаний з усіх боків так, що від нього лишилася лише частина висотою до 1,75 м і розміром з півночі на південь 2,9 м, а із заходу на схід 5,8 м. Площа навколо дуже нерівна, місцями трохи підвищена за рахунок розсунутого насипу. Судячи з розміру виявленого кострища, що значно виходило за межі уцілілої частини насипу, можна твердити, що курган був досить великий. Насип розкопано двома секторами — східним та західним, між якими залишилась бровка шириною 0,5 м. Структура насипу була неоднорідна. Зверху — одернований прошарок, що місцями досягав товщини 0,4 м. Далі перемежалися прошарки сіруватого та жовтуватого піску з вкраплинами та прожилками червонуватої глини.

В кургані виявлено п'ять впускних поховань, три з яких знаходились в уцілілій частині насипу, а два проходили нижче підошви насипу і в значній мірі зруйнували східну частину кострища.

Кострище виявлено на глибині 1,7—1,75 м від вершини кургана, на рівні давньої поверхні. Воно займало велику площину, розміром близько $5,5 \times 5,5$ м. Кострище являє собою значне сккупчення попелу, вугілля і

перепалених кісток. До краю прошарок кострища поступово сходить яківцем. Найбільша насиченість кострища виявилась в східній і південно-східній частині, де товщина його досягала 0,2 м і відзначалось найбільше скупчения великих уламків вугілля та деревини (рис. 5, 6).

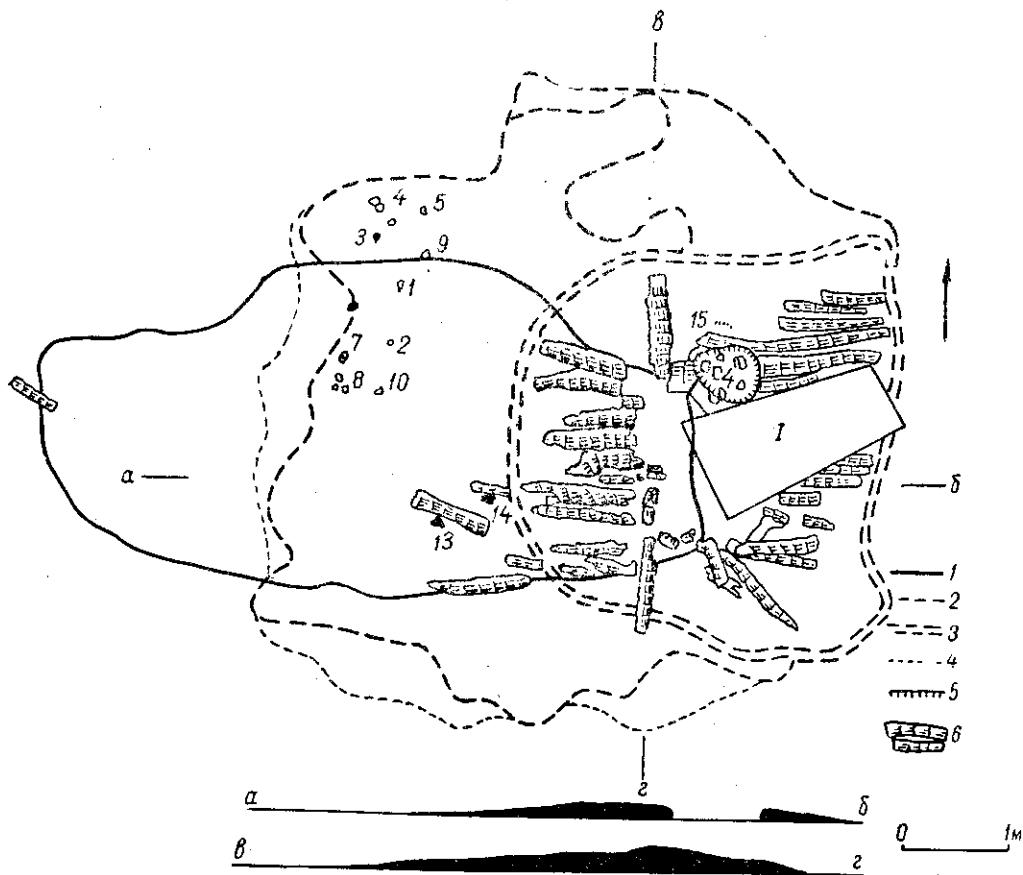

Рис. 5. Курган 13. Зведеній план та профілі.

Умовні позначення: 1 — залишки насипу; 2 — загальні межі кострища; 3 — межі найбільш підвищеної частини кострища; 4 — сліди обпаленого ґрунту; 5 — ямка в костриці; 6 — обгоріла дерево. Цифрові позначення: 1 — впускна могильна яма; 1—3 — бронзові гудзики; 4, 5 — фрагменти кераміки; 6 — бронзовий дзвіночок; 7 — зализна пряжка; 9 — уламки кістяного гребінця; 13 — вушка від відра; 14 — обгоріла тваринна кістка; 15 — зуби.

Після остаточної розчистки і розбирання кострища в його основі на давньому горизонті виявлено обгорілі деревини, що лежали в такому порядку. Посередині знаходилися деревини по лінії південь—північ. Від них збереглись два великих уламки довжиною 0,85 і 0,9 м, товщиною 0,15 і 0,2 м; один з півдня, а другий з півночі на відстані 1,3 м від першого. Між ними простежувались великі куски вугілля, що лежали в одну лінію і в одному напрямку з деревиною, внаслідок чого це все можна вважати рештками однієї великої деревини довжиною понад 3 м.

До цієї центральної деревини з обох боків із заходу і сходу примикали деревини, розташовані поздовжньо в напрямку схід — захід. Майже всі деревини лежали в один ряд, впритул одна до одної, утворюючи ніби суцільний поміст, що складався з двох частин — західної і східної. Від західної частини помосту збереглось 11 чи 12 деревин товщиною від 0,05 до 0,2 м і довжиною в середньому 0,7—0,8 м. Лише один уламок має довжину 0,2, а інший — 1,3 м. Остання з півдня деревина довжиною 0,9 м лежить на відстані 1 м від центральної. Уламок

ще однієї деревини, місце якої було, очевидно, між третьою і четвертою деревинами з півдня, лежав трохи остроронь від помосту, на відстані 1,5 м від центральної деревини і в трохи іншому напрямку, з незначним уклоном по лінії південь—північ. Нарешті, один уламок деревини був знайдений поза межами кострища на відстані 5,5 м від центральної деревини. Східна частина помосту збереглась значно гірше. Вона зруйнована впускним похованням, яке утворило пролом у помості пло-

Рис. 6. Курган 13. Нижній горизонт кострища.

щею $2 \times 0,8$ м і ніби розрізalo його на дві половини. Північна половина складалася з решток семи деревин довжиною від 0,3 до 1,8 м, південна — також з решток семи деревин довжиною від 0,15 до 0,5 м. Зберігся лише один уламок довжиною 1 м. Два уламки деревини довжиною 0,6 і 0,9 м на самому південному кінці цієї частини помосту частково лежали на поздовжніх колодах і в трохи іншому напрямку, з уклоном по лінії південь — північ.

Розмір усього помосту такий: довжина із заходу на схід, включаючи найдовші деревини, близько 3,5 м, а ширина з півночі на південь, рахуючи з північного краю східної частини помосту, що виступає на 0,5 м порівняно з північним краєм західної частини, 2,3 м. Кінці центральної деревини трохи виступають за ширину помосту.

Поміст був покритий залишками трупоспалення — значною кількістю вугілля, попелу, перепалених кісток, яких зібрано близько 4,5 кг. Серед перепалених кісток були людські і тваринні, з яких вдалося визначити кістки коня і собаки.

Тваринні кістки, перемішані з людськими, містилися, головним чином, у південно-східній частині кострища, на дуже незначній площині. В північно-західній частині кострища перепалених кісток було значно менше. Здебільшого це були людські кістки. Окремо слід відзначити серед перепалених людських кісток зуби. Два з них містилися у західній частині кострища, але на значній відстані один від одного, а дев'ять у східній частині кострища (15). Останні, слід вважати, лежали не на своєму початковому місці. Поблизу містилась виїмка, в якій знайдено уламки горщика. Очевидно, у цю ямку був поставлений горщик, в який насыпали частину людських кісток, зокрема черепних.

Отже, з усього наведеного можна зробити висновок, що спалений тут небіжчик лежав у північній частині кострища, очевидно, головою на захід, можливо, з відхиленням на південь. Разом з ним були спалені кінь, собака, а також, можливо, й інші тварини, що лежали в південно-східній частині кострища.

Речей було небагато. Всі вони зосереджувались у західній частині кострища. З самого заходу знаходились три бронзових гудзики, розміщені ланцюжком з півночі на південь на рівній відстані один від одного (1—3). Поблизу знайдений бронзовий дзвіночок (5), уламки кістяного гребінця (9) та дві деформовані скіпілі залізні пряжки (7). Ще далі на південь окремо лежали дрібні уламки заліза, серед яких були вушко і скобочка від дерев'яного відра (13; табл. V, 5, 9). Крім того, в західній частині кострища виявлені дрібні уламки заліза, бронзові зливки і кілька фрагментів кераміки звичайного для курганів типу.

Курган 14 (розташований на садибі № 13, по вул. Дзержинського) висотою 1,6 м, діаметром по лінії північ—південь 9,2 м, по лінії схід—захід (насип трохи зрізаний із західної сторони) 8,8 м. Навколо насипу розкопками виявлено зовсім замуленій рів шириною до 5 м і глибиною 0,8 м. На вершині насипу помітна западина, на місці якої виявлена сміттєва яма глибиною до 1,2 м. Насип пісковатий, місцями з вкраплинами червонуватої глини.

Ніяких слідів поховання в кургані не виявлено. Згадана вище сміттєва яма навряд чи змогла б повністю знищити поховання, навіть коли воно було б в насипу. Найімовірніше, курган слід вважати кенотафом.

Курган 15 (розташований на садибі № 14, по Курганному проулку, суміжній з попередньою) — один з найбільших курганів, що збереглись від могильника. Висота його понад 3 м, діаметр із заходу на схід 14 м, з півночі на південь 15 м. Але курган був, безумовно, більшим, бо насип по краю явно обрізаний, а рів шириною понад 6 м і глибиною до 1,2 м, виявлений траншеєю, прокопаною з південної боку кургана, у продовженні бровки (з інших боків це зробити було неможливо), починається на відстані 2 м від полі кургана.

Курган зовні досить добре зберігся. Лише в південній полі кургана була яма зовсім недавнього часу, діаметром близько 4 м, яка не доходила до його підошви. В центрі насипу була ще одна ямка розміром $0,4 \times 0,4$ м і глибиною 0,5 м.

Курган розкопаний повністю по чотирьох секторах. Насип скопувався частинами, починаючи з краю і поступово просуваючись до центра. Такий спосіб розкопок давав додаткові (до основних бровок) вертикальні розтини насипу, що розширювало можливості для спостереження його структури.

Насип зверху покритий тонким, товщиною 0,05—0,1 м, шаром гумусованого піску, а місцями дерном. Далі, біля вершини насипу у східній частині, залягає невеликий прошарок жовтувато-сіруватого піску, товщина якого в центрі доходить до 0,2—0,3 м. Нижче розташований жовтуватий впереміжку з сіруватим пісок з вкраплинами, прожилками і навіть лінзами темно-коричневої або червонуватої глини. Цей прошарок займає всю центральну частину насипу і доходить до самого низу; товщина його досягає 2,5 м. По краю на підошві залягає прошарок сіруватого піску, що утворює замкнute валоподібне кільце висотою до 1 м. Ця частина насипу не покриває кострище, а місцями зачіпає лише його край, власне тільки трохи обпалений ґрунт. Матеріал прошарку становить верхній шар ґрунту навколошньої місцевості і цілком відповідає характеру цього ґрунту (рис. 7).

Під насипом, на рівні давньої поверхні, виявлено залишки трупоспалення на місці. Кострище знаходилось майже в центрі. Воно не мало чітких меж і займало значну площину (блізько 7 м по лінії схід—захід і 6 м по лінії південь—північ).

Кострище являло собою велике скучення попелу, вугілля, обгорілих деревин та перепалених кісток. Особливо насиченим воно було в центральній частині, де мало вигляд горбовини без чітких обрисів, площею 4 м із заходу на схід та висотою понад 0,2 м, що поступово до краю набирало вигляду тонкого прошарку, переходячи в трохи обпалений ґрунт, і, нарешті, сходило нанівець.

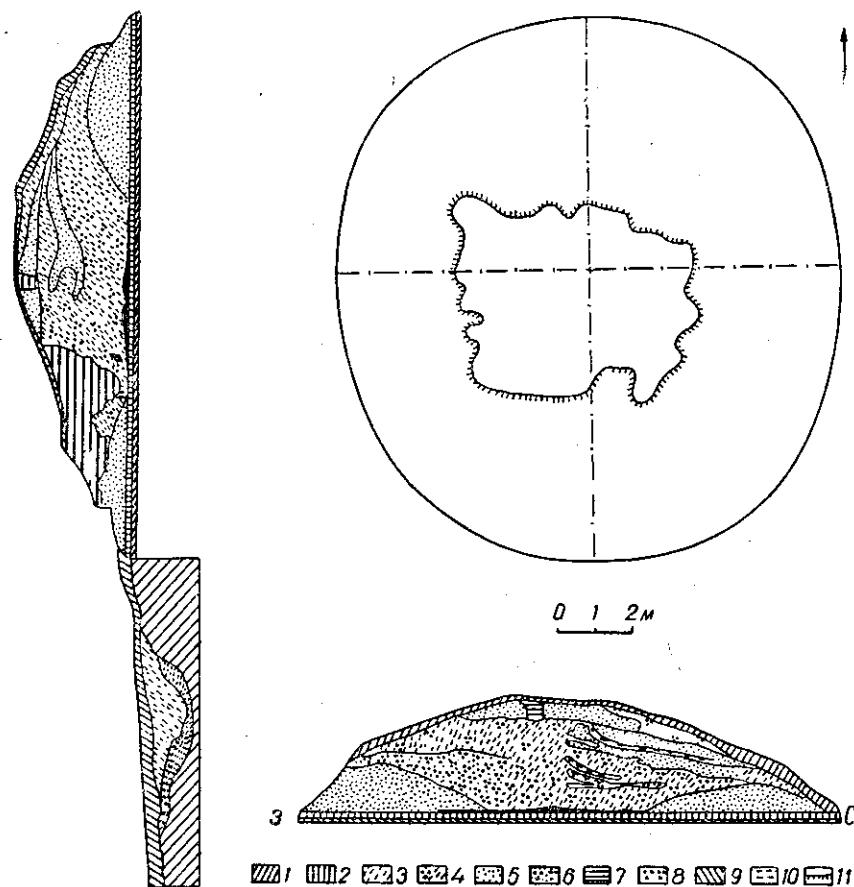

Рис. 7. Курган 15. План та розрізи.

1 — дерновий прошарок; 2 — поховальний ґрунт; 3 — жовтий пісок; 4 — жовтий пісок з вкрапленнями червонуватої глини; 5 — сірий пісок; 6 — сірий пісок з вкрапленнями червонуватої глини; 7 — покідъкова яма; 8 — прошарки червонуватої глини; 9 — материк; 10 — гумусований пісок; 11 — межі кострища.

Біля самого центра кострище було вибране до самого ґрунту, і в утворену таким чином яму поставлено горщик, наповнений перепаленими кістками (1). Горщик не мав жодних слідів повторного обпалення. На південь від горщика, з самого верху кострища, відзначено багато великих кусків вугілля, викинутих з ями, вибраної в кострищі, очевидно, після того, як воно уже погасло й охололо.

В центральній частині кострища, на місці зазначеного горбкуватості, під шаром попелу, вугілля і перепалених кісток виявлено скучення обгорілих деревин, що становили основу кострища або частину якоїсь поховальної споруди, в якій відбувалось трупоспалення.

Тут вдалося простежити близько восьми деревин, що лежали в поздовжньому напрямку по лінії схід—захід. Уламки деревин різні за розміром: товщиною від 0,1 до 0,2 м і довжиною від 0,4 до 2 м. Деревини лежали в один ряд, місцями щільно, місцями на відстані 0,1—0,15 м

одна від одної. В середній частині кострища деревини були частково зруйновані згаданою вище ямкою для горщика з перепаленими кістками. Виходячи з наявних уламків обгорілих деревин, можна твердити, що вони являли собою дерев'яний поміст довжиною (по лінії схід—захід) понад 2 м і ширину (по лінії північ—південь) понад 1,5 м.

Зазначений поміст являв собою лише частину поховальної споруди. Крім деревин помосту, виявлено чимало деревин, їх уламків та жердин, що займали зовсім відмінне від попередніх положення (рис. 8, 9).

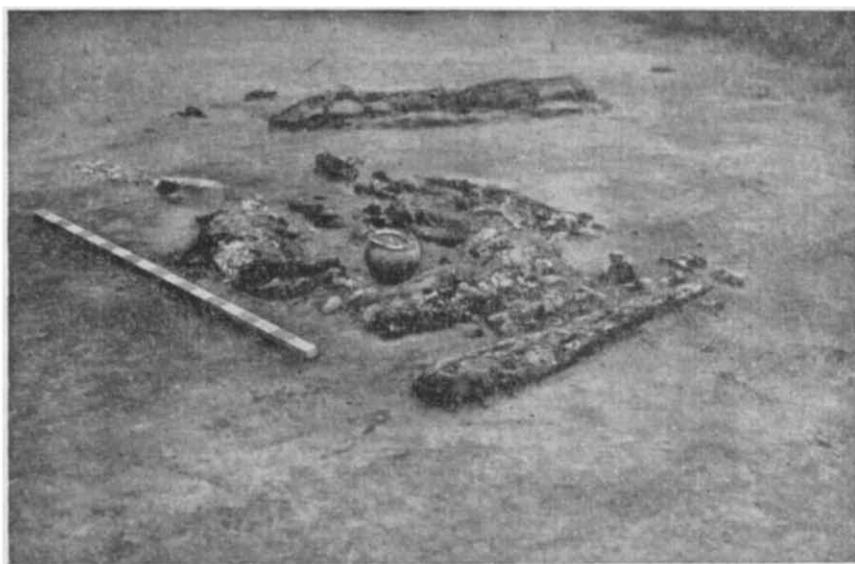

Рис. 8. Курган 15. Нижній горизонт кострища.

По західному краю помосту, вище його, майже поверх кострища, лежали уламки двох деревин у поперечному до помосту напрямку (з півночі на південь); один товщиною 0,1—0,25 м і довжиною 0,85 м, другий товщиною в південному кінці 0,1 м, в північному — 0,25 м і довжиною 1,3 м. Ще одна велика деревина товщиною 0,2—0,3 м і довжиною 2 м лежала у південно-східному кутку помосту також у поперечному з півночі на південь з невеликим відхиленням по лінії схід—захід.

На схід від цієї деревини лежало кілька уламків жердин або деревин товщиною 0,05—0,15 м і довжиною до 0,5 м. Крім того, уламки жердин товщиною до 0,1 м і довжиною 0,5—0,8 м знайдені поза межами загального їх скупчення у напрямку на північний схід—південний захід і в меншій кількості — на північ і захід.

Всі ці уламки обгорілих жердин та деревин становлять залишки поховальної споруди, до спроби відтворення якої звернемось пізніше.

В костриці знайдено велику кількість перепалених кісток — близько 15 кг. В основному вони зосереджувались у підвищенні частині кострища — на помості, переважно в його північній і центральній частині. З південного краю помосту кісток було небагато — понад 0,5 кг.

Деякі перепалені кістки зберегли свою форму і в якійсь мірі їх можна було визначити. В північно-східній частині кострища виявлено уламок хребця, уламок тазової кістки, уламок верхньої частини стегнової кістки з прикипілими бронзовими бляшками від сумки (60), а трохи далі на схід — дві голівки трубчастих кісток на відстані 15 см одна від одної, уламок великої трубчастої кістки, очевидно ноги, і дві фаланги пальців.

У південно-східній частині кострища за межами підвищеної частини виявлено кілька уламків черепних кісток, перепалені зуби, а трохи далі на захід — дві голівки порівняно тонких трубчастих кісток на відстані 25 см одна від одної. Обидві, можливо, належать до кісток рук.

З тваринних кісток можна відзначити кістки коня, один хребець якого лежав майже в центрі, на самому верху кострища. У північно-східному кутку підвищеної частини кострища скучувались перепалені кістки дрібної тварини (можливо, барана), і тут же поблизу були дрібні пташині кістки. Останні виявлені ї в центральній частині кострища. Серед пташиних кісток були також і пазурі, можливо, півнів.

Старанна розчистка і розбирання кострища дали можливість дістати деякі цікаві спостереження щодо топографії знахідок, розміщення окремих видів інвентаря.

З решток одягу знайдено лише 17 бронзових гудзиків. Вони виявлені в різних місцях майже по всьому кострищу, тому не дають певних вказівок щодо місця їх на одягу або положення небіжчика.

Східна частина кострища відзначалась знахідками речей чоловічої приналежності.

В північно-східному краї кострища знайдено залізну кінцівку стріли (4; табл. II, 12). Серед перепалених кісток у східній частині кострища виявлені обкладки лука (табл. III, 12), в тому числі два уламки з вирізом для тятиви від двох кінців з протилежних боків, що свідчить про те, що таких обкладок було чотири.

До речей чоловічої приналежності слід віднести рештки сумки у вигляді бронзового окуття (табл. I, 1—6), яке складалось з ромбовидної бляшки, оздобленої по кутах стилізованим рослинним орнаментом, із залізною скобкою у прорізі, чотирьох хрестовидних бляшок, 12 невеличких бляшок, а також вузького наконечника до ремінчика.

Всі зазначені частини бронзового окуття сумки містились майже в центральній частині кострища, на невеликій площині з північного краю дерев'яного помосту. Причому ромбовидну бляшку разом з наконечником ремінчика знайдено прикипілими до верхньої частини стегнової кістки (60).

У цій же частині кострища, з південного краю помосту виявлено ряд речей, а саме: залізний ножик (зберігся не цілком) та уламки бронзового окуття футлярія до нього (82, 83; табл. II, 8, 9), бронзове кільце з зав'язаними кінцями (57; табл. I, 15), бронзовий гудзик з рубчиками, дві скляні намистини — одна маленька, друга реберчаста, безколірна (42, 40; табл. I, 10), уламки тонкого кістяного гребінця (27; табл. III, 7), точильний брускік із рожевого шифера з бронзовим вушком (70; табл. II, 6) та фрагменти невеличкої залізної пряжки.

Більшість перелічених речей відноситься до предметів особистого використання і, можливо, містилась, як звичайно, в сумці, окуття якої знайдено на значній відстані від них. Останнє можна пояснити тим, що ці речі були закинуті сюди разом з кусками вугілля при вигрібанні в кострищі ями для горщика з перепаленими кістками.

В такому разі зазначені речі можна було б визначити як інвентар чоловічого поховання. Проте не виключено, що частина цих речей могла належати до інвентаря жіночого поховання. На це вказують знайдені тут дві намистини і бронзове кільце. Правда, останнє могло служити і для привішування ножа. Взагалі ж виразних ознак поховання жінки немає.

Крім всього переліченого, у цій частині кострища знайдено велику залізну прямоокутну пряжку від підпруги (47; табл. II, 4) та масивне залізне кільце (табл. II, 7).

Знахідки у західній частині кострища мали інший характер. Тут зосереджувалась більшість фрагментів залізних речей. Серед них, насамперед, слід відзначити уламки вуздечки у вигляді двох кілець (32,

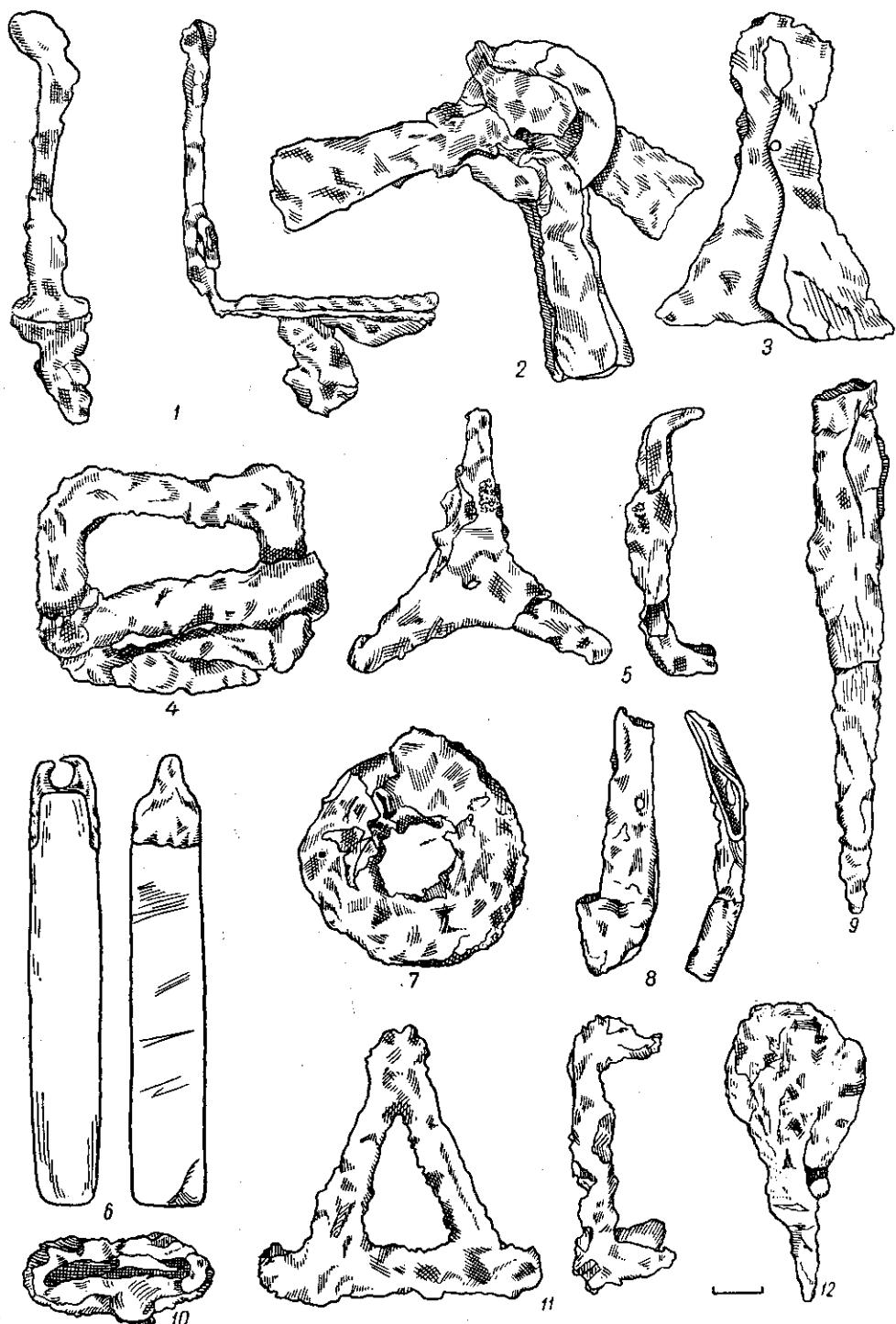

Табл. II. Речі з поховань.

1, 3, 5 — курган 12; 2, 4, 6—12 — курган 15.

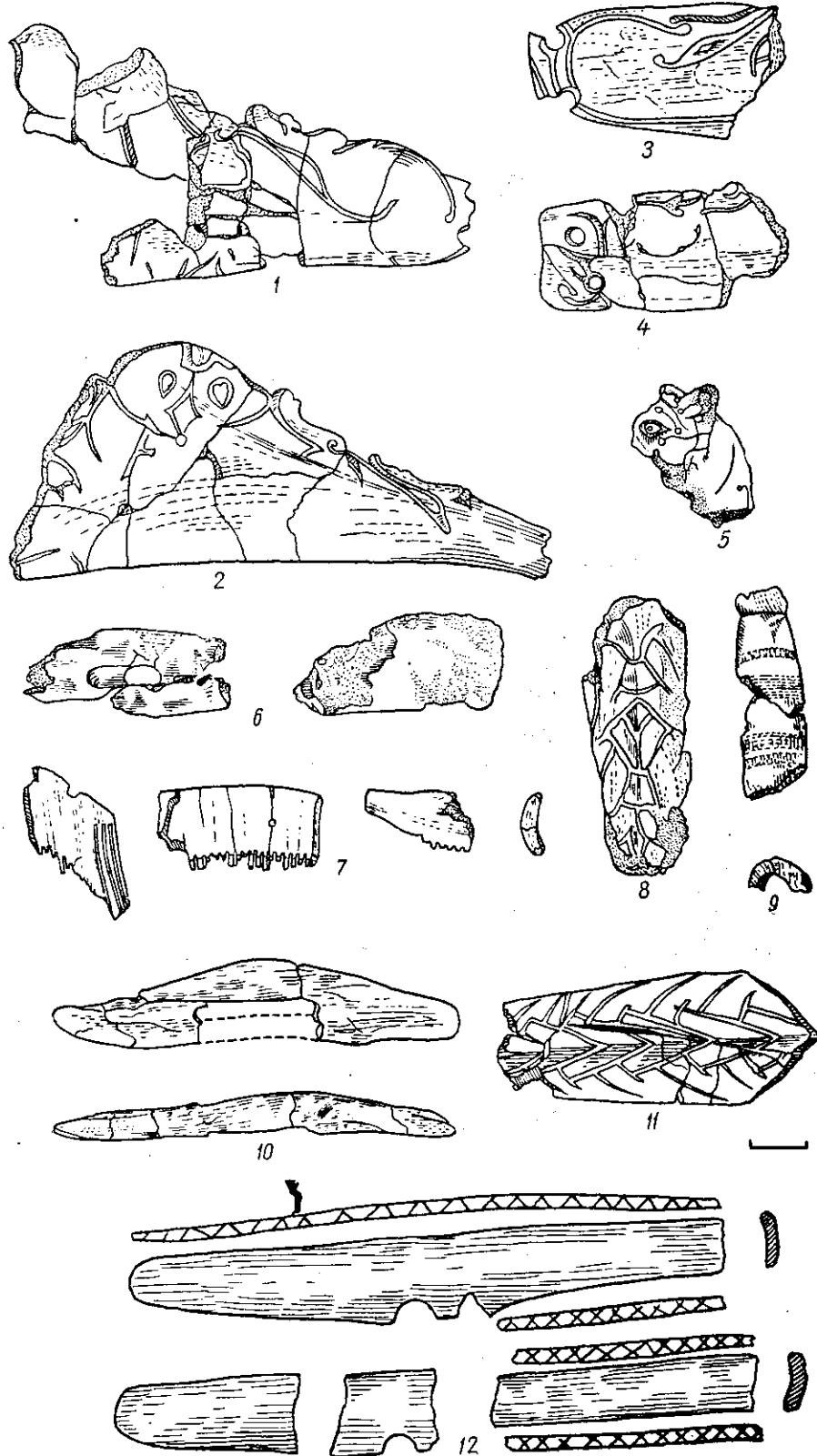

Табл. III. Кістяні вироби з кургана 15.

67; табл. II, 2), дві підковки — одна у вигляді грикутника з шипами і друга у вигляді обойми з шипом (68; табл. II, 10, 11). Невеличкий циліндрик (довжина 3 см, діаметр 2,5 см) з рештками бронзової обкладки нагадує корпус циліндричного замка. Тут же знайдено два бронзових дзвіночки з хрестовидною проріззю і рубчиками, третій такий же виявлено в північно-східній частині далеко за межами кострища (табл. I, 8). Крім того, у північно-західному краї кострища, на помості знайдені розкидані на досить значній площині уламки двох невеличих глиняних горщиків. Один горщик широкий з нігтьовим орнаментом і другий майже такого ж розміру, але більш опуклобокий з лінійним орнаментом у верхній частині.

Нарешті, слід відзначити значну кількість кістяних виробів, вірніше їх уламків, які виявлено у процесі камерального розбирання перепалених кісток з північної і центральної частин кострища. Здебільшого — це пластинки з врізним орнаментом. Тут, зокрема, виділяються уламки двох пластин, які за аналогією з Шестовицькими знахідками, безперечно, служили прикрасою луки сідла (табл. III, 1, 2). До цих же пластин належать, очевидно, ще два уламки, оздоблені у вказаному стилі (табл. III, 3, 4). Два інших уламки належать, очевидно, до якихось інших оздоблень (табл. III, 8, 11). Кілька уламків цаближено циліндричної форми походять, очевидно, від якоїсь однієї невизначеної речі. Можливо, що до цього ж виробу належить і кістяне скульптурне зображення голови якоїсь стилізованої тварини (табл. III, 5, 9). Крім того, знайдено кістяний виріб коромисловидної форми з поздовжньою проріззю (табл. III, 10).

З усіх перелічених вище речей та їх уламків слід особливо відзначити речі кінської збрui (вуздечка, пряжка, дзвіночки, оздоблення, луки, сідла), знайдені здебільшого в західній і північній частинах кострища. Саме тут зосереджена більшість перепалених кісток (до 10 кг), частина з яких, безперечно, належала коневі.

Таким чином, на кострищі кургана було спалено чоловіка (можливо і жінку) разом з конем, який лежав у північно-західній частині кострища головою, мабуть, на захід.

Курган 16 (розташований на садибі, суміжній з попередньою). Насип майже куполоподібної форми, трохи обрізаний по краю, висотою до 2 м, діаметром 11 м. На кургані росло кілька дерев, тому деяка частина його насипу з північного і північно-східного краю лишилась нерозкопаною.

Насип задернований, під дерном залягає тонкий шар гумосованого пісковатого ґрунту товщиною до 0,2 м, далі до самого низу — жовтуватий пісок з вкраплинами і прожилками червонуватої глини. На підшві кургана, по краю залягає сірий пісок, що утворює замкнуте валоподібне кільце шириною до 4 м і висотою до 0,5 м з пологим схилом до центра насипу. Насип з сірого піску, що становить верхній прошарок ґрунту, покривав значну частину кострища.

В центрі кургана простежена майже кругла в плані яма діаметром близько 1 м, яка починалась відразу ж під дерном і доходила до глибини 1,8 м, але кострища не порушила. Яма, судячи із знахідок в її заповненні, зовсім недавнього походження.

Під насипом, на рівні давньої поверхні (площа нерівна, з нахилом на південний схід) виявлено велике кострище. Воно містилось, в основному, у південній частині кургана і займало значну площину близько 5 м із заходу на схід і 4 м з півночі на південь (рис. 10).

Кострище складалось з попелу, вугілля та перепалених кісток. З краю воно становило тонкий прошарок, який покривав значно обплелений ґрунт. Майже в центрі кострище мало вигляд горбка висотою 0,25 м. Тут зосереджено більшість перепалених кісток, великі куски ву-

гілля і досить великі обпалені деревини, в розміщенні яких вдалося простежити таке. На рівні давнього горизонту в основі підвищеної частини кострища лежали рештки семи обгорілих деревин товщиною 0,05—0,15 м і довжиною 0,7—1 м. Вони лежали в один горизонтальний ряд з півночі на південь і були орієнтовані в поздовжньому напрямку

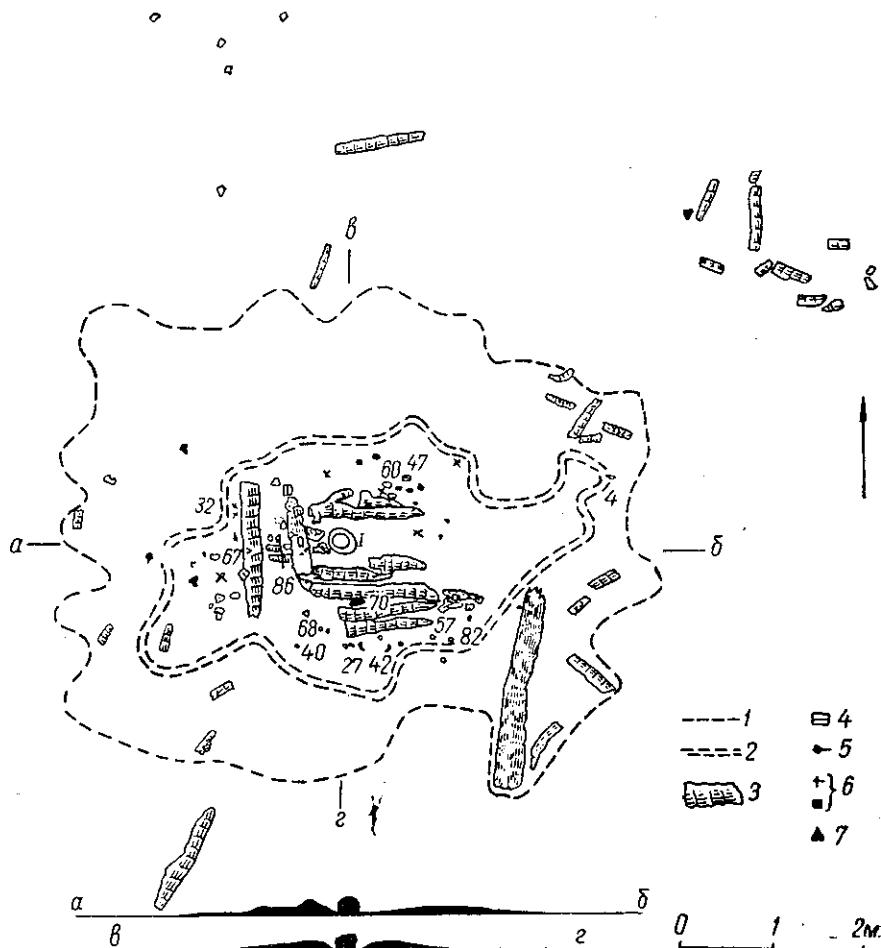

Рис. 9. Курган 15. План та профілі кострища.

Умовні позначення: 1 — межі кострища; 2 — підвищена частина кострища; 3 — обуглене дерево; 4 — фрагменти кераміки; 5 — бронзовий гудзик; 6 — бронзові бляшки; 7 — бронзовий дзвіночок. Цифрові позначення: 1 — горщик; 4, 86 — наконечники стріл; 27 — фрагменти гребінця; 32, 67 — рештки вузdeчок; 40, 42 — намистини; 47 — залізна пряжка; 57 — срібне кільце; 60 — ромбовидна бляха від сумки; 68 — залізний трикутник з шипами; 70 — точильний бруск; 82 — залізний ножик.

по лінії схід — захід. Всі деревини, хоч місцями і не лежали щільно одна до одної, утворювали ніби поміст шириною в поперечному напрямку — з півночі на південь 1,2 м, а із заходу на схід трохи меншою або такою ж (рис. 11).

Вище цього ряду деревин у товщі скучення попелу, вугілля і перепалених кісток, а також зверху кострища простежено ряд дрібних уламків деревин або великих кусків вугілля, що лежали у різних напрямках. Найбільші з них лежали у поперечному до нижнього ряду напрямку, збоку деревин.

Наведені дані про розміщення обгорілих деревин не дають достатніх підстав для визначення будови кострища чи споруди, в якій про-

водилось трупоспалення. На перший погляд наявність нижнього ряду деревин, їх уламків, що лежать зверху у поперечному напрямку, може бути доказом штабельної будови похованального кострища. Але проти цього є ряд заперечень. По-перше, деревини нижнього ряду здебільшого лежать на відстані близько 5 см одна від одної, тільки у двох випад-

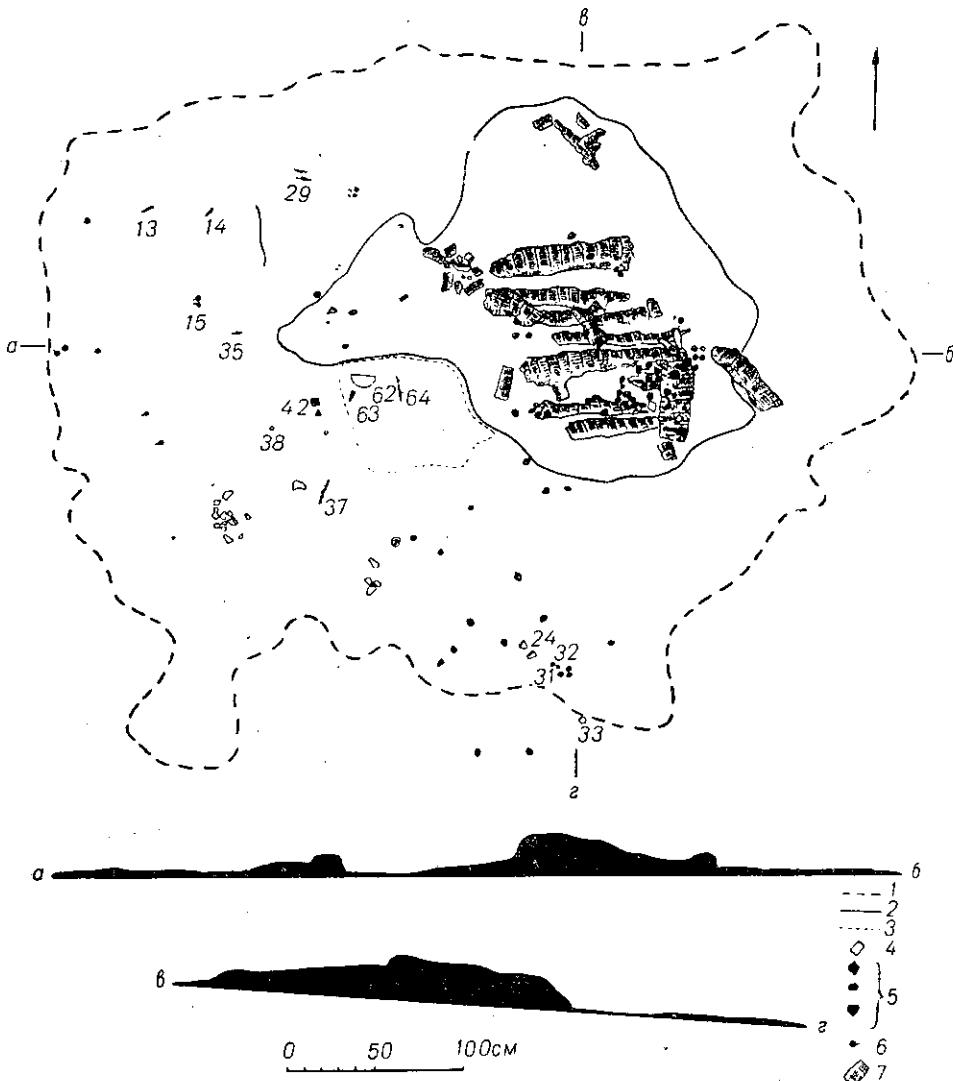

Рис. 10. Курган 16. План та профілі кострища.

Умовні позначення: 1 — межі кострища; 2 — підвищена частина кострища; 3 — ямка в кострищі; 4 — фрагменти кераміки; 5 — бронзові бляшки; 6 — бронзовий гудзик; 7 — обуглене дерево. Цифрові позначення: 13, 14, 29 — кістяні речі; 15 — фрагменти гребінця; 24, 31, 32 — намистини; 33 — бронзове кільце; 35 — наконечник стріли; 37, 62, 64 — залізне окуття сагайдачного кінського седла; 38 — овальне бронзове кільце; 42 — ромбовидна бляха від сумки; 63 — кресало.

ках на відстані 0,1 м. Якщо врахувати обгорілість деревин, то можна припустити, що нижній ряд їх був укладений впритул і становив ніби поміст, що не характерно для штабельної будови. Далі, верхні деревини, що розташувались, в основному, у поперечному до нижнього ряду напрямку, лежали не безпосередньо на нижніх деревинах, а за їх межами збоку або значно вище, бо між ними залягав товстий прошарок попелу, вугілля і перепалених кісток. Особливо показова у цьому відношенні деревина з південного краю підвищеної частини кострища, під

якою лежав кістяк собаки (про це мова йтиме нижче). Кістки, що лежали безпосередньо під цією деревиною, зовсім не обгорілі. Незначне обпалення кісток собаки свідчить про те, що вона була покладена на кострище, коли воно вже догоряло.

Отже, на наш погляд, розміщення решток обгорілих деревин не свідчить про штабельну будову похованального кострища. Слід вважати,

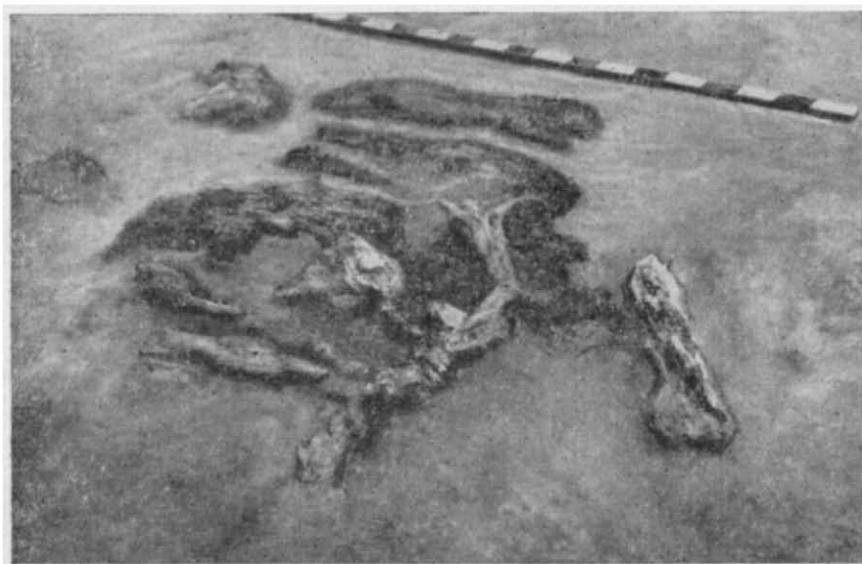

Рис. 11. Курган 15. Нижній горизонт кострища.

що це, як і в попередньому кургані, рештки якоїсь похованальної споруди.

В костриці знайдені перепалені людські і тваринні кістки (3 кг.). Людські кістки містились у південній і південно-західній, головним чином у підвищенні частині кострища. При цьому в самому західному кінці кострища знайдено кілька зубів.

Перепалені кістки тварин зосереджувались, головним чином, у північній та східній частинах кострища. Більшість з них становлять кістки коня. В східній частині були також кістки бика, свині і птаха. Кістки птаха (курка?) знайдені і в самому південно-західному кінці кострища.

Особливо слід відзначити вже згаданий кістяк собаки, що знаходився у самому південно-східному кінці підвищеної частини кострища (поверх його). Кістяк у повному анатомічному порядку лежав на правому боці ногами на схід, голова була так сильно закинута назад, що весь хребет вигнувся дугою. Задня частина лежала вище передньої, кістки таза знаходились майже зверху кострища. Кістки собаки, як уже зазначалось, обгоріли слабо і нерівномірно. Трохи сильніше обпалені кістки черепа, шийні хребці і ребра. Решта кісток майже не обгоріла (рис. 12).

В костриці знайдено чимало знахідок. З решток одягу тут було шість бронзових гудзиків з рубчиками (табл. IV, 15). Всі вони лежали в самому західному кінці кострища, майже в одну лінію, з півночі на південь. Далі слід відзначити бронзові поясні бляшки. Серед них було 11 великих серцевидних бляшок з кулястою порожниною в центрі, оздоблених рослинним орнаментом (табл. IV, 13); 43 овальні бляшки з срібною інкрустацією і мідною ромбовидною вставкою в центрі (табл. IV, 9); чотири невеликі бляшки у формі стилізованого трилисника з срібною інкрустацією і мідною вставкою всередині (табл. IV, 4, 5);

три бронзових поясних наконечники з срібною інкрустацією (табл. IV, 2, 10); три маленькі серцевидні бляшки, оздоблені трилисником всередині, відмінного від попередніх стилю (табл. IV, 3). Близько половини цих бляшок лежало компактно вузькою смugoю шириною 0,2 м і довжиною 0,7 м в південно-східному краї підвищеної частини кострища біля кістяка собаки і частково над ним. Решта бляшок лежала в ос-

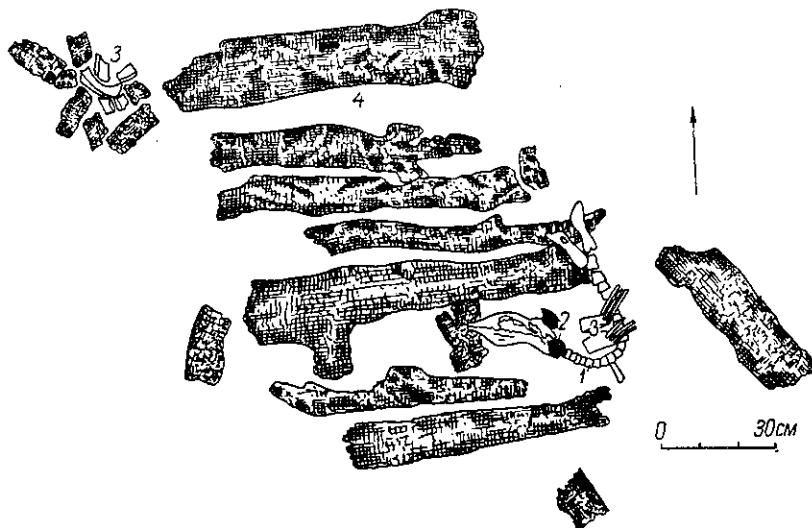

Рис. 12. Курган 16. План нижнього горизонту кострища.

1 — кістяк собаки; 2 — бронзові бляшки; 3 — фрагменти кераміки; 4 — скляна намистина.

новному поодинці на значній відстані одна від одної, ніби описуючи лінію радіусом близько 1,5 м.

У західній частині кострища знайдено бронзову квадратну бляшку з діагональною проріззю та рослинним орнаментом по кутах, яка безперечно походить від сумки (42; табл. IV, 1). Тут же поблизу виявлено залізне кресало (63; табл. V, 8), а трохи далі — камінчик до нього, які, можливо, знаходились у сумці. До цього ж комплексу слід, очевидно, віднести рештки кістяного гребінця, знайдені, правда, на досить значній відстані — до 1,5 м (15).

Майже в центральній частині кострища у вибраній ямі та біля неї виявлено рештки залізного окуття сагайдака: дугоподібну рамку з вірізбленим зубцями краєм для скріплення дна з стінками та дві довгі планки (37, 62, 64; табл. V, 1, 2). До цього ж комплексу слід віднести залізний наконечник стріли, знайдений трохи далі на захід (35; табл. V, 3).

У самому південному кутку кострища знайдено три скляні намистини-пронизки (24, 31, 32), а трохи далі — уламки бронзового кільця з зав'язаними кінцями (33). У південно-східній частині кострища, частково по краю підвищеної його частини, знайдено у фрагментах розкиданий по значній площині невеликий глиняний горщик з хвилястим і лінійним орнаментом та з клеймом у вигляді трикутника (табл. VI, 1). Другий горщик такого ж приблизно розміру, але без орнаменту знайдений роздавленим у південно-західній частині кострища (табл. VI, 2). В ньому, мабуть, містились уже згадані перепалені кістки птаха (курки?).

Виявлено кілька речей, головним чином в уламках, призначення яких не встановлене, в тому числі чотири кістяних предмети (один цілий, решта в уламках) коромисловоподібної форми з поздовжньою про-

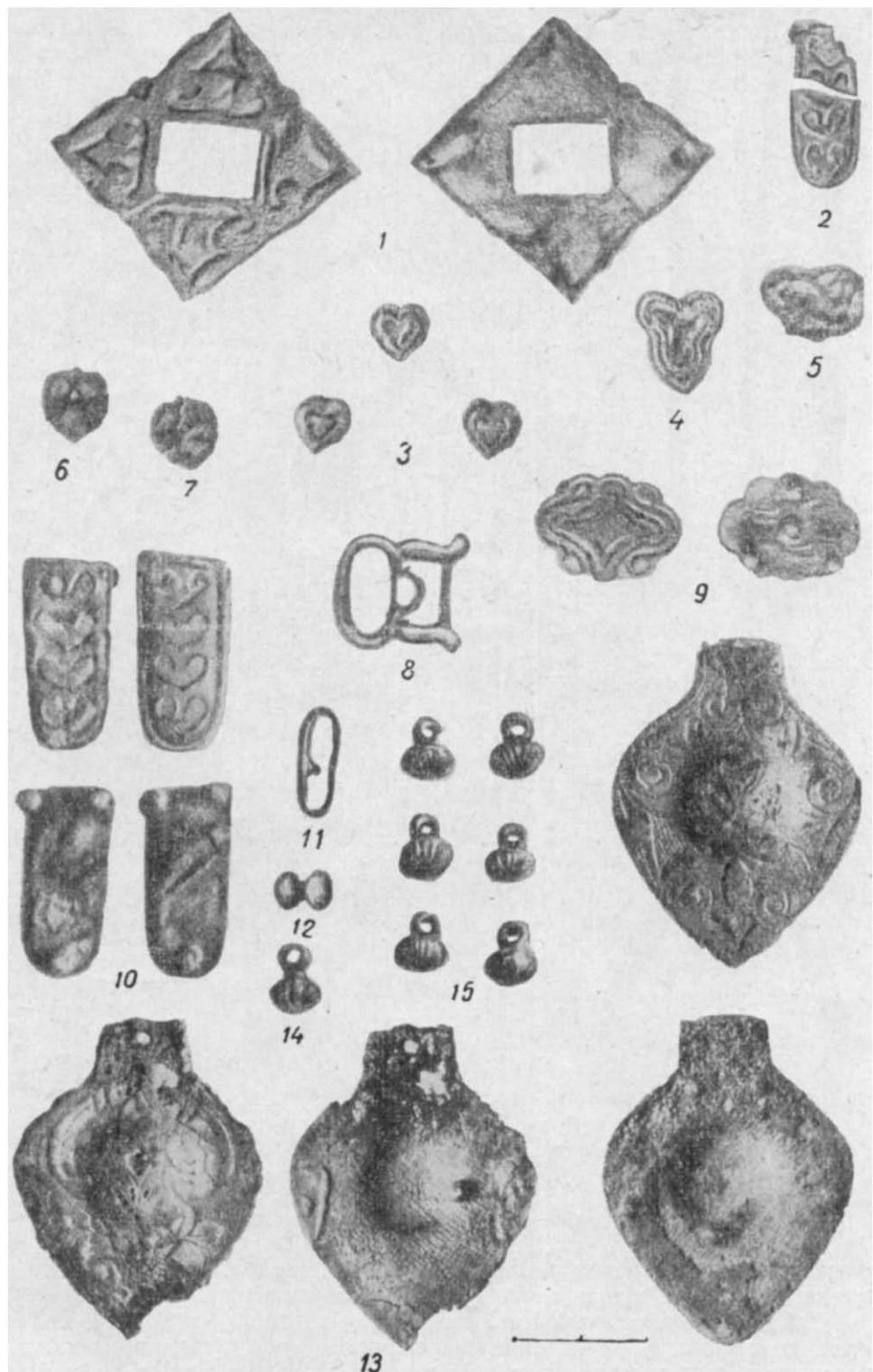

Табл. IV. Прикраси з поховань.

1—5, 9—13, 15 — курган 16; 6, 7 — курган 9; 8, 14 — курган 17.

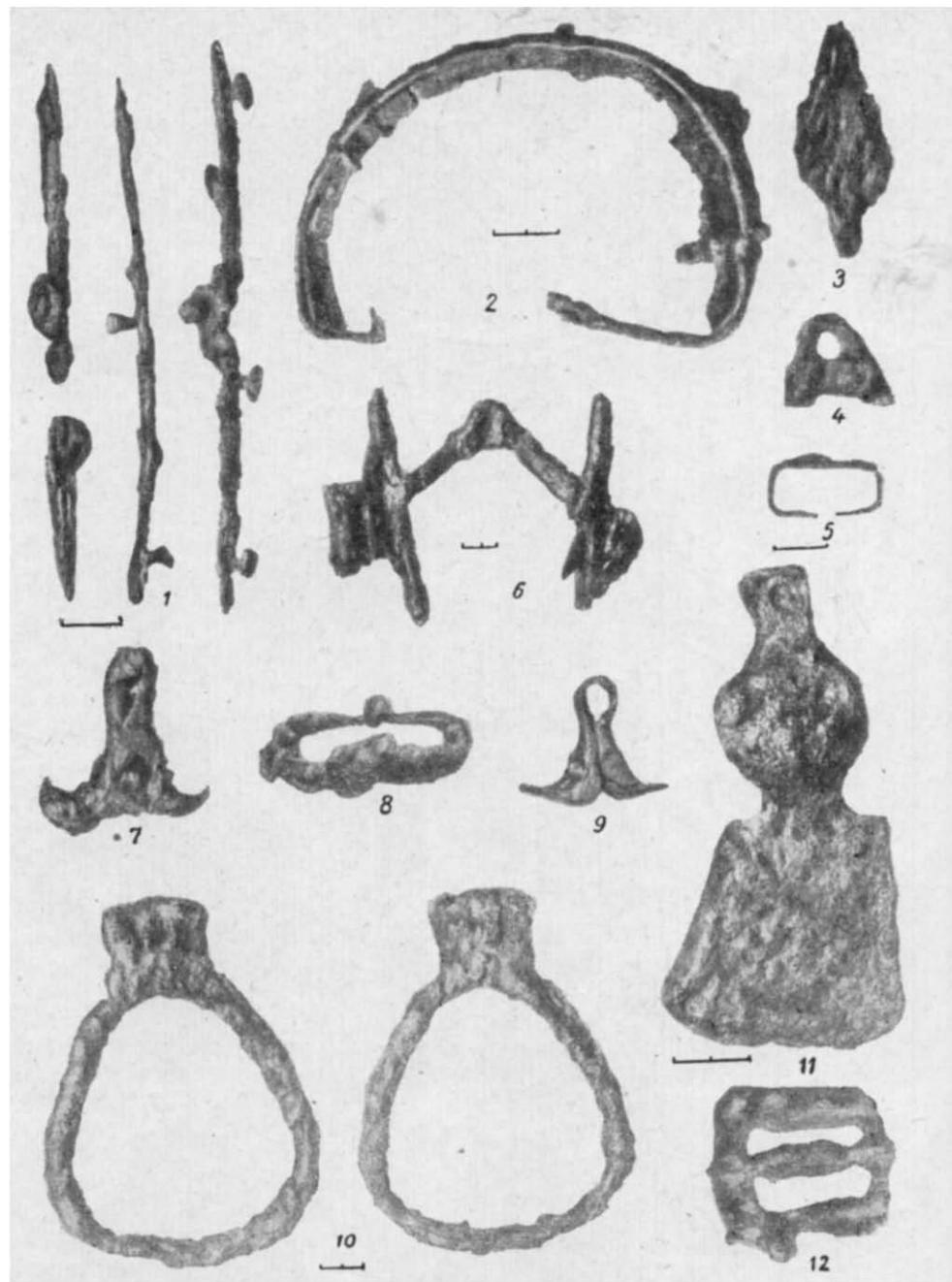

Табл. V. Речі з поховань.

1—4, 8 — курган 16; 5, 9 — курган 13; 6, 10—12 — курган 17; 7 — курган 9.

різзю у північній частині кострища (13, 14, 29; табл. III, 10), а також залишне вушко від відра (табл. V, 4), бронзову пластинку тощо.

Таким чином, основна маса знахідок у кургані, безперечно, належить до предметів чоловічої приналежності. Лише кілька намистин і, можливо, кільце у південно-східній частині кострища можна розглядати як речі жіночої приналежності.

Зіставляючи розміщення знахідок і перепалених кісток, можна приступити, що на кострищі спалено чоловіка, який лежав у південно-за-

хідній його частині, головою на захід. Можливо, тут спалено і жінку, яка лежала у південній частині кострища, де поряд із зазначеними речами жіночої приналежності знайдено уламки черепних кісток. Отже, якщо ми маємо тут також і рештки спалення жінки, то вона лежала

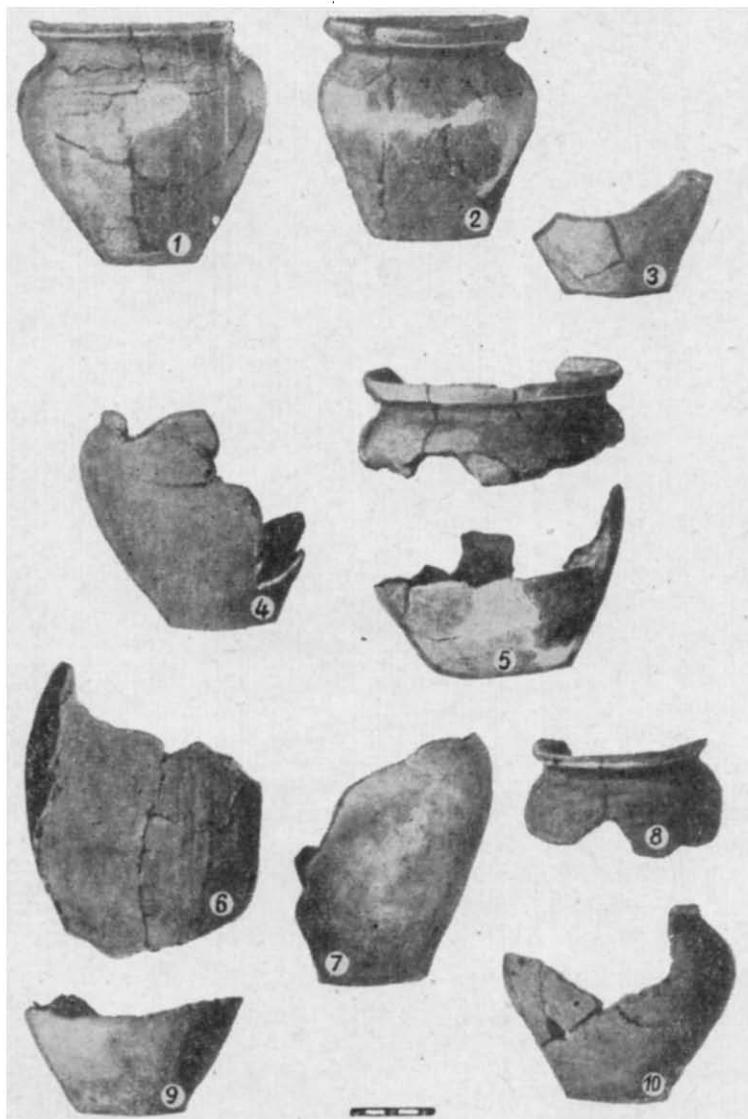

Табл. VI. Керамічні вироби з поховань.

1, 2 — курган 16; 3, 5, 9 — курган 17; 4, 10 — курган 10; 6—8 — курган 9.

на кострищі головою у напрямку, протилежному до чоловіка, або, найімовірніше, знаходилась у сидячому положенні.

У північно-східній частині кострища спалені жертвовні тварини — кінь, собака, свиня, бик, птахи (цілком або їх частини).

Курган 17 (розташований на садибі № 2, по вул. Дзержинського) висотою 2 м, діаметром по лінії схід—захід 14 м, по лінії північ — південь 13 м (рис. 13).

Курган не задернований, використовувався під город. Не розкопаним лишився північно-східний його сектор та самий край насипу через значну забудованість площи навколо кургана. Траншеєю шириною 1 м,

прокопаною з південної сторони кургана, виявлено замулений рів ширину близько 7 м і глибиною до 1,5 м. Рів починається на деякій відстані від поли кургана.

Насип кургана у значній мірі перекопаний різними ямами, головним чином пізніми впускними похованнями, яких тут виявлено 15. В не-

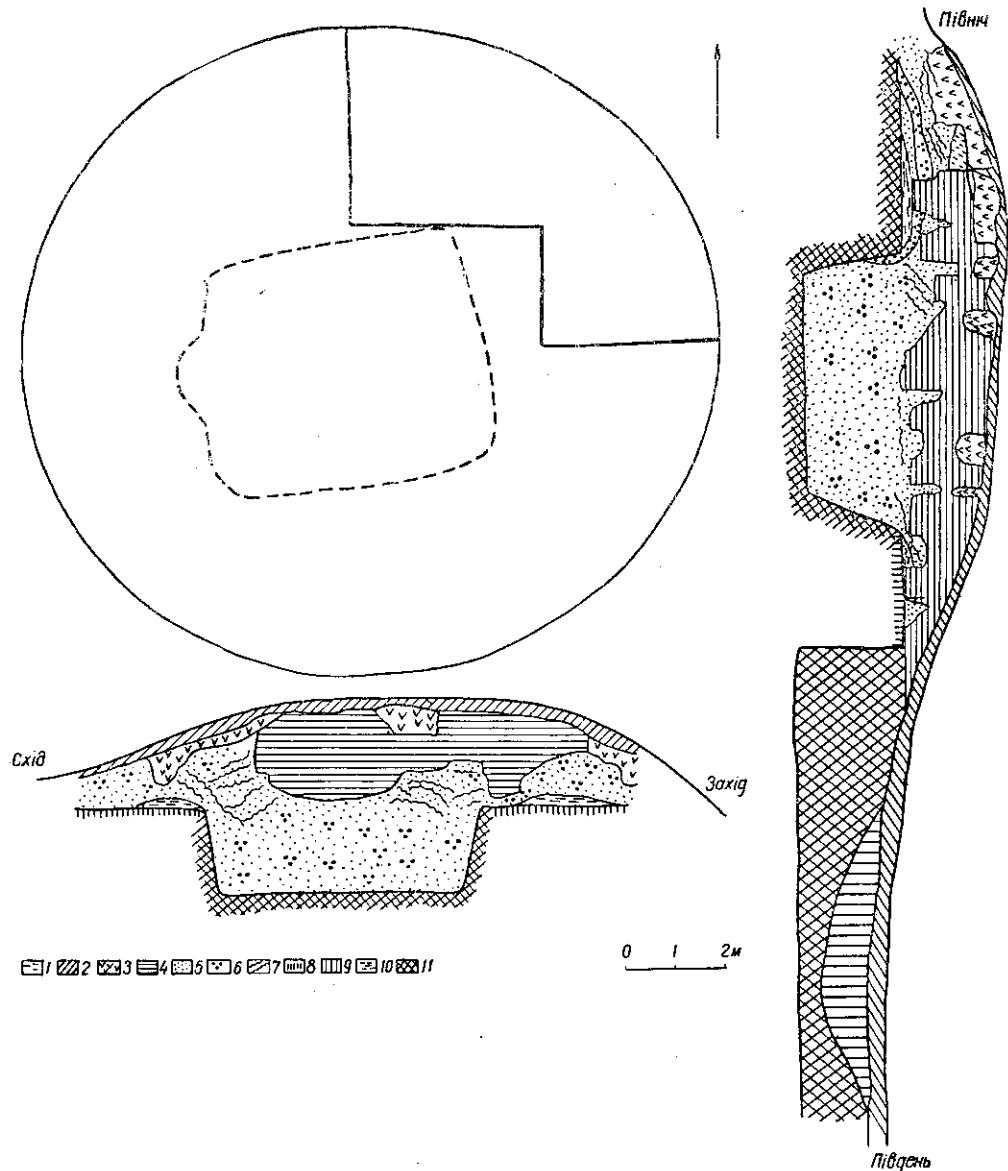

Рис. 13. Курган 17. План та розріз.

Умовні позначення: 1 — могильна яма; 2 — дерновий шар; 3 — покидкова яма; 4 — впускна могила; 5 — сірий пісок; 6 — червонувата глина; 7 — прожилки червонуватої глини; 8 — поховальний ґрунт; 9 — гумусований пісок; 10 — викид з могильної ями; 11 — материк.

порушенному стані збереглась незначна частина насипу, що становила ніби невеликі островки в різних місцях кургана. Ці рештки свідчать про те, що насип складався з сірувато-жовтого піску з домішкою червонуватої глини у вигляді окремих вкраплин, прожилок, невеличких прошарів або лінз.

У насипу виявлені деякі знахідки, зв'язані, безперечно, з давнім

похованням або ж, принаймні, відносяться до часу спорудження кургана і частково, очевидно, мають ритуальний характер.

Так, у південно-західному секторі на глибині 1,45 м виявлено скupчення попелу у вигляді невеличкого горбка овального плану, розміром $1,2 \times 0,5$ м. Попіл без усяких домішок вугілля. У північно-західному секторі приблизно на цьому ж рівні знайдено два уламки перегорілого

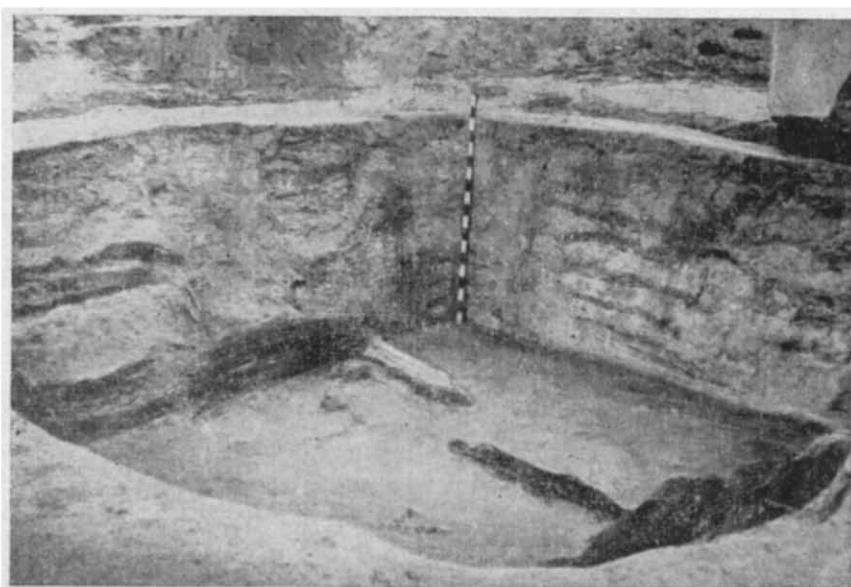

Рис. 14. Курган 17 Загальний вид могильної ями.

дерева, а трохи далі — нижню частину невеличкого горщика. Нарешті, в цьому ж секторі, але значно вище (на глибині 0,9 м). виявлено шиферне пряслице.

Під курганом виявлено велику могильну яму, яка з усіх боків була оточена насипним прошарком сіруватого піску, що являє собою верхній шар ґрунту, викинутий з ями. Заповнення ями подібне до насипу кургана — сіруватий пісок з домішкою червонуватої або коричневої глини.

Могильна яма займає всю середню частину кургана. Вона орієнтована майже за сторонами світу, прямокутна, хоч стіни її далеко не прямі і неоднакової довжини, а кути трохи закруглені. Стіни не прямовисні, а похилі, тому яма внизу менша ніж вгорі. Розміри ями внизу 5— $4,6 \times 3,8 - 3,15$ м. Глибина ями від рівня давнього горизонту — 1,7 м.

В ямі виявлені рештки дерев'яної споруди з великих деревин, складених зрубом (рис. 14).

Від південної стіни лишилась деревина товщиною до 0,25 м і довжиною 3,5 м, яка лежала на відстані 0,5 м від стіни ями. Поруч з цією деревиною лежав уламок деревини, очевидно, другого вінця зрубу товщиною 0,15 м і довжиною 1,3 м.

Від західної стіни збереглись рештки двох деревин. Одна товщиною 0,2 м і довжиною 3 м лежала на дні могильної ями, на відстані 0,3 м від материкової стіни. Кінець її лежав поверх деревини південної стіни зрубу, причому кінці схрещених деревин виступають на 0,3—0,45 м.

Від східної стіни цієї споруди збереглись рештки трьох-четирьох деревин довжиною до 2,8 м і товщиною 0,25 м. Остання деревина частково покривала кістки коней, що лежали за східною стіною зрубу і, отже, не лежала на своєму початковому місці, а впала сюди під час руйну-

вання зрубу. Зазначені деревини та їх уламки є рештками не менше трьох вінець східної стіни зрубу, яка стояла, очевидно, на місці першої деревини чи біля неї на відстані близько 1 м від східної стіни ями.

Найгірше збереглась північна стіна. Від неї лишились три уламки деревин довжиною від 0,8 до 1,7 м і товщиною до 0,25 м. Всі три уламки походять, очевидно, від різних вінець північної стіни зрубу.

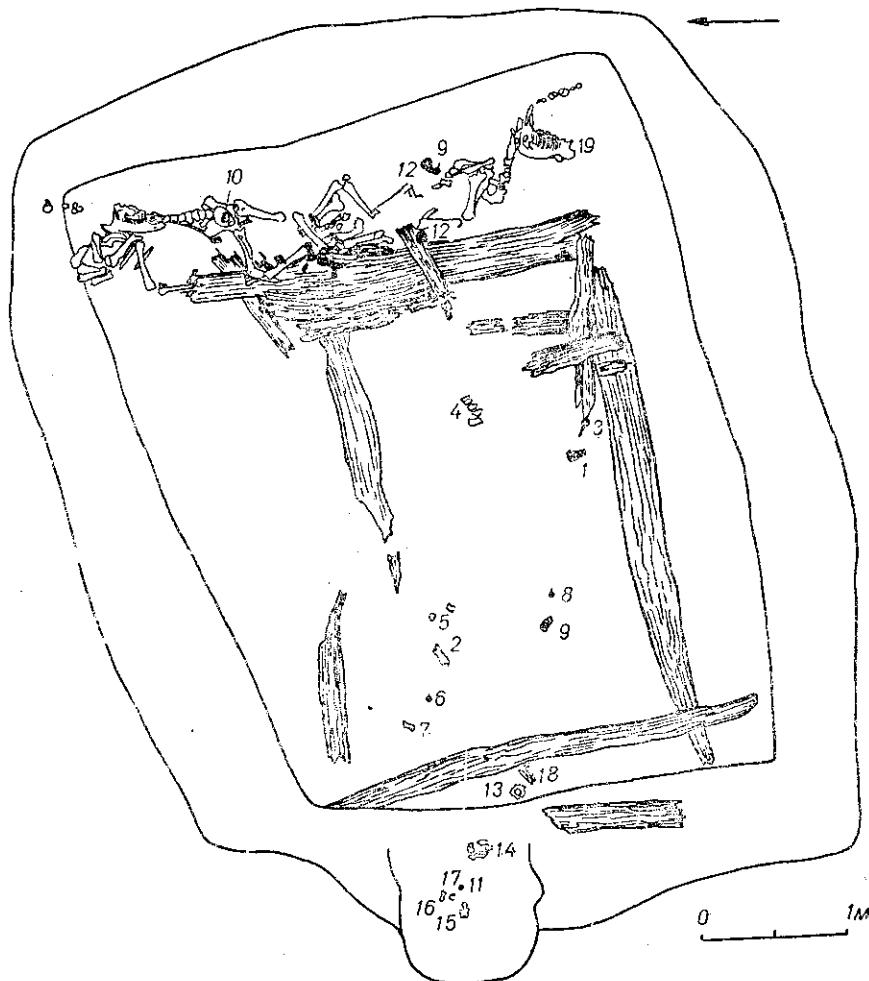

Рис. 15. Курган 17. План могильної ями.

Цифрові позначення: 1 — бойова сокира; 2 — фрагменти вінця горщика; 3 — залізний гачок; 4, 5, 13, 14 — фрагменти кераміки; 6, 8 — бронзові гудзики; 9 — залізна пряжка; 10 — бронзова пряжка; 11 — бронзова бляшка; 12 — залізні стремена; 15—18 — людські кістки; 19 — залізні вудила.

Таким чином, на підставі всіх наведених спостережень можна прийти до висновку, що в могильній ямі була дерев'яна споруда у вигляді зрубу довжиною по лінії схід — захід близько 3 м і ширину 2,5 м.

Висоту зрубу визначити важко. Але горизонтальні відбитки дерева майже на самому верху південної стіни свідчать, що зруб досягав самого верху ями.

Від перекриття ями майже нічого не збереглося. До нього, мабуть, слід віднести два невеличкіх уламки деревин довжиною 0,6 м і 0,2 м і товщиною 0,1—0,2 м, які лежали поверх деревин південної стіни зрубу впоперек, а також уламок деревини товщиною 0,15 м і довжиною 0,75 м, що лежав поверх деревин східної стіни зрубу впоперек.

Про характер цього перекриття судити важко. Можна лише твердити, що до його конструкції входили поперечні і поздовжні деревини, принаймні по одній. Отже, це міг бути накат з двох шарів деревин — поперечного і поздовжнього або двосхила покрівля з поздовжньою балкою посередині на взірець сволоку.

Поховання було пограбоване ще в давнину. Грабіжницький хід прокопано в західній полі кургана. Від поховання в зрубі майже нічого не лишилося. Від кістяка знайдено лише кілька кісток, головним чином в грабіжницькій ямі або біля неї (15—18). Речей в зрубі виявлено дуже мало. Біля південної стінки лежала невеличка залізна двобічна бойова сокира з широким трапецієвидним лезом і коротким долотоподібним обушком (1; табл. V, 11); біля останнього залізний пробій з рештками дерева на кінці (3).

Це, очевидно, все, що залишилось непорушним з інвентаря поховання. Решта знахідок розкидана здебільшого в західній частині могили і, очевидно, була загублена грабіжниками. Тут були два бронзових гудзики (6, 8), що лежали на відстані до 1,5 м один від одного, та шматочок товстої шкіри (?) з двома набитими срібними бляшками (7). Одна така ж бляшка виявлена у грабіжницькій ямі (11). Знайдено також чимало фрагментів кераміки, що містилися в різних місцях зрубу (2, 4, 5) і частково в грабіжницькій ямі, в тому числі денце (13, 15). Більшість з цих фрагментів належить одному горщику (табл. VI, 5), а кілька з них становлять нижню частину другого горщика (табл. VI, 9).

Наявний інвентар при всій його нечисленності свідчить про чоловіче поховання в зрубі. Похований лежав, очевидно, голововою на захід. В ногах стояв горщик, а біля правої ноги лежала бойова сокира.

Дуже цікавою виявилася східна частина могильної ями за східною стінкою зрубу. Тут містились кістяки двох коней і людини, що займали всю площину між східними стінами могильної ями і зрубу.

Кістяки коней лежали вздовж східної стіни могильної ями в один ряд — один з півночі, другий з півдня, головами в протилежні боки.

Кістяк коня, що знаходився з півдня, зберігся погано. Він лежав на лівому боці, голововою на південь, шия вигнута донизу, але морда направлена прямо вперед, ноги зігнути і підтягнуті під живіт. Кінь був загнузданий та осідланий, в пашці знайдені залізні вудила з писаліями (19; табл. V, 6). По боках тулуба — два залізних стремена, а на одному з них залізна пряжка від підпруги (9, 12; табл. V, 10, 12).

Кістяк другого коня, що знаходився з півночі, зберігся трохи краще. Він лежав на правому боці, голововою на північ. Череп, від якого збереглись лише верхня та нижня щелепи, знаходився поверх кісток лопаток і звернений мордою на південь, тому голова коня була, очевидно, відкинута назад. Передні ноги зігнуті в колінах, підгорнуті до живота, задні випростані.

На відміну від першого, другий кінь був без збрії. Ніяких знахідок при ньому не виявлено, якщо не рахувати невеликої бронзової ліровидної пряжки, знайденої між кістками таза коня, яка, безперечно, до нього не має відношення, а належить, як з'ясувалось, до чоловічого кістяка, виявленого під кістяком коня (10; табл. IV, 8).

Уже під час розчистки було помічено, що серед кісток коня є, безперечно, такі, що йому не належать. Після того як кістяк коня був повністю розібраний, з'ясувалося, що безпосередньо під ним лежав кістяк людини, який дуже погано зберігся. Від нього лишилось небагато кісток; майже всі, особливо черепні, потрощені, але положення їх цілком відповідає анатомічному порядку. Кістяк лежав на спині, голововою на південь, можливо, з деяким відхиленням на захід.

Всі дані розкопок не залишають сумніву щодо одночасності поховання коней і людини, яких і треба розглядати як єдиний комплекс.

* * *

Спробуємо підвести деякі підсумки дослідження могильника, включаючи розкопки попередніх років. Хоч курганів у могильнику розкопано небагато — лише 18 (7 у 1908 р. та 11 у 1952 р.), проте здобуто значний матеріал і зроблено важливі спостереження.

Перш за все про спорудження курганів. Курган — це насамперед земляний насип. Для його спорудження копали замкнутий в кільце рів, ґрунт якого викидали у внутрішній бік, утворюючи відповідного розміру насип.

Спосіб спорудження великих курганів більш складний. При ширині рову близько 4—6 м і радіусі кургана 6—8 м (наприклад, курган 15 та ін.) насип неможливо було спорудити, просто викидаючи ґрунт з рову. Його треба було переносити. Це стосується і найнижчого шару насипу, розташованого по краю підошви,— сіруватого піску, що походить з верхнього шару навколошнього рову.

При спорудженні кургана шляхом переноски викопаної з рову землі можна було б чекати, що насип буде складатись з хаотичного нагромадження різних лінз і масивів різної роду матеріалу. Але спостереження за розрізом великих насипів дали змогу переконатись у певній послідовності їх нашарувань.

Це дає можливість уявити процес спорудження великих курганів. Після спалення костра площа, яку обрано для поховання, обкопувалась ровом, верхній прошарок ґрунту насипався рівномірно по краю, оточуючи обрану площу валоподібним насипом з пологим схилом до середини. Потім, в міру поглиблення рову, ґрунт переносили далі до центра, нарощуючи, разом з тим, курган у висоту.

Здавалося б, що зводити насип зручніше і простіше не з краю до центра, а, навпаки, насипаючи в центрі ґрунт купою, який сам собою набере наближено куполоподібну форму. Можливо, тут певну роль відігравали міркування ритуального характеру, оскільки сам курган і його спорудження становить складовий елемент поховального обряду і виконує певну ідейну функцію. На ритуальний характер цього валоподібного насипу вказує аналогічний факт, виявлений у слов'янському могильнику IX ст. біля с. Нушфалеу в Румунії, де під насипами «окружність курганів окреслена особливою землею жовтого кольору, змішаною з піском та щебенем»¹⁰.

Наведена аналогія, хоч і віддалена територіально, а можливо і хронологічно, дає підставу припускати, що валоподібні насипи, які засвідчені в Чернігівському могильнику, виконували ідейну функцію, споріднену, очевидно, кільцевій огорожі¹¹, дерев'яним стовпчикам або кільцевим рівчакам, широко відомим у древньоруських курганах, і відтворювали фігуру кола як певну символіку сонячного культу, вираженого в деяких інших елементах поховального обряду і ритуалу.

З 18 розкопаних в могильнику курганів лише 14 виявились з похованнями: три трупопокладення і 11 трупоспалень.

В усіх випадках трупоспалення відбувалось на місці, на рівні давньої поверхні. В деяких випадках кострище залишалось непорушеним (кургани 7, 13), в інших його згрібали докути (курган 9). В деяких випадках (курган II з розкопок 1908 р. та кургани 13 і 15 з розкопок 1952 р.) в кострищі, очевидно, після того, як воно погасло і трохи охололо, вигрібали яму, в яку вміщували горщик з перепаленими кістками, зібраними тут же на кострищі.

¹⁰ Maria Comsa, *Săpăturile de la Nusfală Materale si Cercetari archeologica*, vol. VII, 1961, стор. 529.

¹¹ На це вказують недавно досліджені кургани біля с. Тризново, де виявлені валоподібні насипи в поєднанні з кільцевими ровиками (С. А. Ізюмова, Кургани у д. Гризнево, СА, № 2, 1961, стор. 252—258).

Значний інтерес євляють дані про будову похованого кострища, що їх одержано у процесі розкопок великих курганів могильника на старому кладовищі в «Берізках». В цьому відношенні з наших розкопок заслуговують на увагу кострища трьох великих курганів (13, 15 і 16) і одного кургана з розкопок Д. Я. Самоквасова (II).

В кострицах усіх перелічених нами курганів збереглись значні рештки обгорілого дерева, що, безперечно, становлять залишки дерев'яних споруд, в яких відбувалось трупоспалення. Хоча ці залишки далеко не достатні для повного відтворення цих споруд, деякі спроби або припущення в цьому напрямі можна зробити.

У костриці кургана II деякими учасниками розкопок 1908 р. (П. С. Уварова) серед попелу та перегорілого хворосту помічено рештки схрещених деревин товщиною 7 см, які лежали на відстані 3,5 м за сторонами світу відповідно до кутів чотирикутника¹². На цій підставі Б. А. Рибаков цілком правомірно припускає, що поховане кострище «своїми розмірами і квадратною формою було дуже близьким до зрубних гробниць того ж часу»¹³.

Кострища курганів 13, 15 і 16 були іншої будови. Основою кострища тут був поміст з деревин товщиною 0,1—0,25 м, укладених цільно і спрямованих в довжину в напрямку схід — захід. У двох випадках виявлені також деревини або їх уламки, що лежали в поперечному до помосту напрямку за межами або з торцевих країв його, але поверх решток трупоспалення. Причому з'ясувалось, що ці деревини потрапили сюди або після того, як кострище прогоріло, або коли воно уже догоряло. Таким чином, зазначені деревини не належали до помосту, а євляли собою рештки інших конструктивних елементів похованої споруди.

За даними кургана 15, більшість уламків деревин розміщувалась у напрямку на північний схід, південний схід та південний захід від кутів помосту. Це наводить на думку, що поперечні деревини зв'язані з кутами помосту і становлять разом з ним єдину споруду. Цю споруду можна уявити у вигляді помосту з чотирма стовпами по кутах, скріпленими зверху жердинами, що нагадувало в якісь мірі каркас будинку (рис. 16). Всередині цієї споруди на помості і відбувалось спалення трупів. Причому матеріал для спалення могли укладати як на помості, підстилаючи трупи, так і поверх них. У процесі спалення споруда руйнувалась, кутові стовпи і жердини, що їх скріплювали, розпадалися в різні боки, більш дрібні уламки далеко відкидалися вогнем і все кострище широко розсилалося, займаючи значну площину.

Наведена будова кострища або похованої споруди дає підстави припустити, що «крада», на якій відбувалось трупоспалення на Русі, взагалі євляла собою не просте вогнище, а певну споруду, хоч і не завжди однакову. Вона знаходилась у певній відповідності з іншими обрядовими елементами.

В результаті вивчення перепалених кісток з чотирьох курганів, розкопаних у 1952 р. (кістки двох курганів не вивчались), було визначено такий склад спалених тварин.

№ кургана	Кінь	Бик	Свиня	Собака	Птахи	Інші
7	+	—	—	—	курка	—
9	+	—	—	—	курка	заєць, куница
13	+	—	—	+	—	—
16	+	+	+	+	+	—

¹² Д. Я. Самоквасов, Раскопки Северянских курганов, стор. 8—9.

¹³ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 23.

Наведені дані загалом узгоджуються і з відомостями писемних джерел, зокрема з такими найбільш докладними, як свідчення Ібн-Фадлана, і з матеріалами археологічних досліджень інших могильників.

Однак необхідно зробити кілька зауважень. Насамперед, слід звернути увагу на те, що кістки коня зустрічаються в усіх курганах (вони були в кургані 15 з наших розкопок, а також в кургані II з розкопок

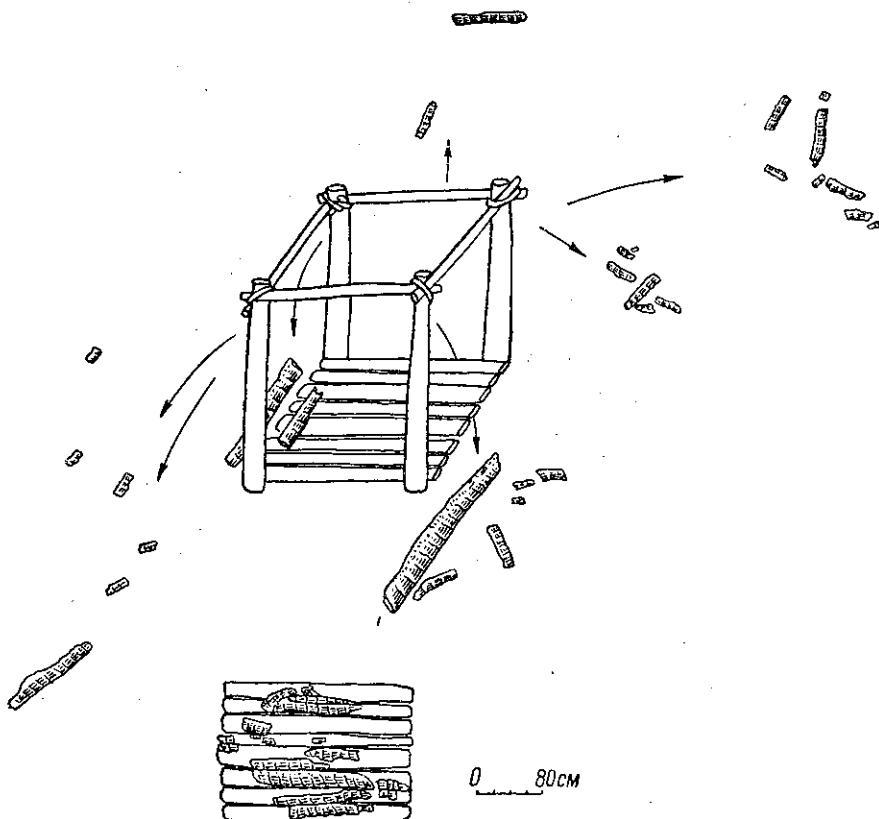

Рис. 16. Реконструкція похованальної споруди (курган 15).

Д. Я. Самоквасова) при різних похованнях, в тому числі і при похованні жінки (курган 7). Можливо, що кінь тут не завжди виконує однакову функцію. В одних випадках він виступає як жертвовна тварина (курган 7), а в інших — як соціальний атрибут.

Собака в числі жертвових тварин також добре відома. Слід лише підкреслити, що в одному випадку (курган 16) собака представлена цілим кістяком, покладеним поверх костища, коли воно уже доторяло. Такий же факт зафікований і в розкопках Шестовицького могильника¹⁴.

Цікаво відзначити, що як жертвовні виступають і дики тварини.

Всі три кургани з трупопокладенням чоловічі. Два з них (розкопки 1908 р.), як уже відзначалось, були в простих грунтових могильних ямах: одне — без інвентаря, друге — з незначним інвентарем.

На особливу увагу заслуговує третє поховання (курган 17), де виявлено складне дружинне поховання — дружинник в зрубі, за його межами два коня і під одним з них ще людина.

¹⁴ Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовиці, АП, т. III, К., 1952, стор. 128.

Співвідношення кістяків і вся ситуація в цілому не залишає сумніву, що це останнє поховання не є самостійним, а зв'язане з основним похованням в зрубі.

В якій мірі це поховання нагадує парне трупопокладення з кінем, яке становить певний тип добре відомих в Середньому Подніпров'ї дружинних поховань у зрубі (IV група за нашою класифікацією)¹⁵. Правда, серед зрубних поховань не тільки в Подніпров'ї, а й взагалі на території древньої Русі поховання з двома конями не відомі. Такі поховання зустрічаються в Скандинавії, наприклад в могильнику в Бірках, але розміщення коней там інше.

Головна відмінність цього дружинного поховання полягає в характері супроводжуючого поховання. В парних трупопокладеннях з кінем воїна супроводжує жінка, яка звичайно лежить поруч з ним. В даному разі кістяк супроводжуючого поховання, зважаючи на ліро-видну пряжку, виявлену при ньому, належав не жінці, а чоловіку. Отже, тут виступає не жінка-рабиня, а щось зовсім інше. Це підкреслюється і самим місцезнаходженням кістяка. Він лежав не поруч з дружинником, а відокремлено від нього, навіть за стіною дерев'яної гробниці, разом з кіньми, можливо навіть в положенні вершника на одному з них.

Таким чином, поховання в кургані 17 належить, безперечно, до добре відомих в Середньому Подніпров'ї, зокрема на Чернігівщині, дружинних поховань в зрубах, але становить якусь окрему різновидність, яка не укладається в згадану вище класифікацію цього типу пам'яток.

Речовий матеріал, здобутий розкопками могильника на старому кладовищі в «Берізках», порівняно невеликий і, в основному, типовий для древньоруських могильників IX—X ст. В деяких похованнях його дуже мало і до того ж він поганої збереженості, особливо в курганах, розкопаних Д. Я. Самоквасовим.

Докладний перелік речового матеріалу подано вище в комплексах по кожному похованню окремо. Тут обмежимось лише стислою характеристикою основних категорій речей та викладом деяких спостережень щодо цього.

Почнемо з огляду речей чоловічої принадлежності, які становлять більшість. Майже в половині з досліджених курганів з похованнями виявлено озброєння. Лише в одному випадку в дружинному похованні в зрубі (курган 17, пограбований) озброєння представлено боєвою сокирою (табл. V, 11), яка належить до типу сокир з долотовидним обушком, але відрізняється невеликими розмірами (довжина 9 см, ширина трапецієвидного леза 4, 5 см) і дуже скороченим обушком, що, можливо, вказує на деградацію цього типу сокир.

Решта (четири поховання) визначається лише озброєнням лучника, до якого належить лук, стріли, сагайдак. Залізні наконечники стріл виявлені в невеликій кількості. Вони належать, крім одного, до черенкових стріл з широким пером, звичайних для древньоруських курганів. Один наконечник (курган V з розкопок 1908 р.) втулчастий¹⁶, його скоріше можна вважати сулицею.

Оскільки стріла сама по собі без лука ще не є зброєю, можна вважати, що в усіх тих похованнях, до інвентаря яких входять залізні наконечники стріл, були також і луки, які дуже рідко зберігаються. Рештки лука у вигляді уламків кістяних обкладок виявлено в кургані 15 (розкопки 1952 р.). Це був складний лук, конструкція якого добре

¹⁵ Д. И. Блифельд, К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—Х вв., СА, XX, 1954, стор. 154.

¹⁶ Д. Я. Самоквасов, Раскопки Северянских курганов, стор. 24, рис. 1.

відома¹⁷. Аналогічні рештки лука знайдені в Шестовицькому могильнику і на деяких інших пам'ятках, але взагалі вони зустрічаються звичайно рідко.

Досить рідкою є також знахідка решток сагайдака, які виявлено в кургані 16 (табл. V, 2). Аналогічні знахідки походять з Чорної Могили¹⁸, Шестовицьких¹⁹ та деяких інших курганів, а також з пам'яток

за межами древньої Русі, зокрема Угорщини. За даними цих решток, сагайдак можна уявити у вигляді напівциліндричного короба з луба.

Д. Я. Самоквасов в публікації розкопок згадує «списи» в кургані II, а в одному з курганів з трупопокладенням — невизначену залізну річ (спис або кинджал), але нічого певного про це сказати не можемо. Взагалі треба відзначити, що досліджені кургани на старому кладовищі в «Берізках» на зброю не багаті.

З речей чоловічої принадлежності порівняно частою знахідкою є рештки сумок, які представлені різними видами бронзових бляшок, що прикрашали верхню кришку. Вони знайдені в трьох курганах — двох з

Рис. 17. Реконструкція сумки (курган 15).

розкопок 1952 р. (15, 16) і одному — з розкопок 1908 р. (II)²⁰.

Найбільш пишним було оздоблення сумки з кургана 15, яке складалося з ромбовидної, чотирьох хрестовидних і 12 дрібних бляшок та наконечника ремінчика. Схема розміщення бляшок на кришці і вигляд сумки подані на рис. 17. Оздоблення сумки з кургана 16 було значно простішим і складалось лише з ромбовидної бляшки та наконечника ремінчика (табл. IV, 1). Від оздоблення сумки з кургана із розкопок 1908 р. збереглись дуже незначні рештки; судячи з них, оздоблення цієї сумки було таким же, як у сумки з кургана 15.

Всі ці бляшки мають численні аналогії в древньоруських курганних комплексах IX—Х ст., зокрема в Середньому Придніпров'ї, а також за межами древньої Русі.

Слід відзначити, що обидві ромбовидні бляшки з курганів 15 і 16 тотожні. Третя подібна бляшка виявлена нами у 1949 р. в одному з курганів біля с. Н. Білоуза за 10 км на північ від Чернігова²¹. Всі три бляшки зроблені, безперечно, одним майстром.

Значний інтерес становить комплект бронзових поясних бляшок (курган 16), до складу якого входять понад 60 бляшок (табл. IV), в основному двох видів: переважно овальної форми з срібною інкрустацією і мідною вставкою в центрі та серцевидної форми з кулястою порожниною в центрі. Комплекти з бляшок таких типів знайдені в різ-

¹⁷ А. Ф. Медведев, Оружие Новгорода Великого, МИА, № 65, М., 1959, стор. 138—145.

¹⁸ Д. Я. Самоквасов, Могильные древности северянской Черниговщины, стор. 24, рис. 32.

¹⁹ Фонди ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею.

²⁰ Д. Я. Самоквасов, Раскопки Северянских курганов, табл. 4, 7—14.

²¹ Д. І. Бліфельд, Деснянська археологічна експедиція 1949 р., АП, т. V, К., 1955, табл. II, 4

них могильниках Чернігівщини (Шестовиця²², Табаївка²³ і Седнів²⁴). За межами Чернігівщини такі комплекти майже не зустрічаються. Можна вказати лише на один комплект з близьких за типом бляшок із Гнездівського могильника, але і ті мають свої особливості²⁵. Слід підкреслити той факт, що окрім типи бляшок, які входять в зазначені комплекти з курганів Чернігівщини, не тільки подібні, а й цілком тотожні і, безперечно, виготовлені одним майстром.

Речей жіночої принадлежності знайдено дуже мало. Це здебільшого прикраси, в основному намистини та дротяні кільця з зав'язаними кінцями. В більшості випадків ці прикраси знайдені в курганах разом з речами чоловічої принадлежності, що вказує на парні поховання (кургани 15, 16 з розкопок 1952 р. та II з розкопок 1908 р.). Лише поховання з кургана 7 із розкопок 1952 р. відзначається виключно жіночими прикрасами, його без сумніву можна вважати жіночим. Серед прикрас виділяються досить коштовні: кругла срібна підвіска з філігранню (табл. I, 7) та золоте кільце з зав'язаними кінцями (табл. I, 14).

У речовому матеріалі, здобутому розкопками, не виявлено якихось специфічних датуючих речей. За всіма ознаками обряду та інвентарем могильник на старому кладовищі в «Берізках» можна віднести до Х ст.

Наявність в могильнику багатьох дружинних поховань дає підставу вважати, що він залишений населенням великої боярської вотчини на околиці Чернігова, укріплений двір якої височів десь поблизу на крутых схилах р. Стрижня²⁶.

Д. И. БЛИФЕЛЬД

ДРЕВНЕРУССКИЙ МОГИЛЬНИК В ЧЕРНИГОВЕ

Резюме

Могильник в «Березках» расположен на северной окраине Чернигова, на левом берегу р. Стрижня. В древности этот могильник был, очевидно, больших размеров. Еще в 1908 г. Д. Я. Самоквасов насчитывал здесь несколько десятков курганов, в том числе пять больших. Семь курганов этого могильника были им тогда же раскопаны в присутствии участников XIV Археологического съезда.

В 1952 г. сохранившиеся остатки могильника были исследованы автором. Раскопано 11 курганов. Из 18 раскопанных курганов 14 содержат захоронения, в том числе 11 с трупосожжением и 3 с трупоположением.

Все трупосожжения совершены на месте. В некоторых случаях прослежены очень интересные остатки конструкции погребального кострища. В одном случае это была, видимо, прямоугольная домовина (курган II, 1908). В трех курганах раскопок 1962 г. обнаружены остатки помостов из бревен, составивших основание кострища, а также бревна, относящиеся к каким-то другим конструктивным элементам погребального сооружения. Во всех этих курганах сожжены богатые

²² Фонди ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею.

²³ Д. І. Бліфельд, Деснянська археологічна експедиція 1949 р., АП, т. V, табл. II, 2, 6, 8, 9.

²⁴ Розкопки Брандебурга.

²⁵ Д. А. Авдусин, Отчет о раскопках Гнездовских курганов, Материалы по изучению Смоленской области, вып. 2, Смоленск, 1957, стор. 151, рис. 17.

²⁶ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 51.

дружинники с конем и возможно женщиной. В одном случае на костер была положена собака.

Из трех курганов с трупоположением один, раскопанный в 1952 г., содержал дружинное погребение в срубе. Погребение было ограблено, но тем не менее оказалось исключительно интересным, неизвестного еще у нас типа. В могильной яме за восточной стеной сруба лежали два коня, обращенные головами в разные стороны, один из которых был оседланный и взнузданный. Под остовом другого, неоседланного коня обнаружены остатки раздавленного скелета человека, при котором найдена лировидная пряжка. Все скелеты одновременны.

В результате раскопок собран довольно значительный и разнообразный вещественный материал. Оружие представлено костяными обкладками лука, стрелами и колчаном, а также боевым топором. Хорошо представлена конская сбруя, к которой, по-видимому, относится значительный комплект бронзовых бляшек (табл. IV, 9, 10, 13), характерный для Черниговщины, видимо, местного ювелирного производства и костяные пластинки (табл. III). Найдены предметы женской принадлежности, из которых следует отметить серебряную подвеску с филигранью и золотое колечко (табл. I, 7, 14).

Раскопанные курганы датируются X в.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА

КУРГАНИ БІЛЯ с. СЕНЬКІВКИ

Для вивчення історії племен скіфського часу лісостепового Придніпров'я становлять інтерес кургани біля с. Сеньківка, Бориспільського району, Київської області, досліджені в 1926—1927 рр. В. Є. Козловською. Одержані в результаті розкопок невеликий, але досить виразний матеріал висвітлює найпівнічніший і маловивчений в лісостеповому придніпровському Лівобережжі район поширення скіфської культури.

Цей важливий матеріал не знайшов, проте, відбиття в археологічній літературі, за винятком опису курганів, досліджених в 1926 р.¹, і коротких сумарних відомостей про поховання Сеньківського могильника в цілому². Звіт про розкопки курганів за 1927 р., написаний В. Є. Козловською, залишився не надрукованим³.

В даній статті автор дає характеристику Сеньківського могильника, використовуючи звіти попередніх розкопок і здобутий там матеріал, який в значній своїй частині зберігся у фондах Київського історичного музею⁴. На основі порівняльного аналізу матеріалу уточнюється дата поховань і визначається місце цього могильника серед інших пам'яток лісостепу.

Сеньківські кургани розкидані окремими невеликими групками обабіч дороги з с. Сеньківки в с. Кучакове, за 2,5 км від першого села і приблизно за 13 км від м. Борисполя. Місцевість, на якій розташовані кургани, низька, болотиста. За 15 років до початку розкопок вона в значній своїй частині була вкрита лісом. Тут налічується п'ять невеликих курганних груп, які складаються з 2—7 і більше курганів, розміщених на відстані від 2 до 53 м один від одного на невеликих підвищеннях. Ці підвищення щорічно розорюються, і на поверхні поля, а також в насипах багатьох курганів часто можна зустріти уламки простого грубого посуду епохи енеоліту.

Кургани першої групи розташовані на захід від дороги в урочищі «Хрестата». В 1926 р. тут було досліджено три кургани (№ 1—3), з яких один (№ 3) виявився порожнім, а в 1927 р. розкопано ще чотири (№ 1а, 2а, 13, 14).

В другій групі, яка знаходиться на схід від дороги в урочищі «Вовківня», розкопано 6 курганів (№ 3—8).

¹ В. Є. Козловська, Розкопки в Бориспільському районі, 1926, Коротке зведення ВУАК за 1926 рік, К., 1927, стор. 48—50.

² В. Є. Козловська, Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві; Л. М. Славин, Научная конференция археологов, изучающих историю Украины в скифо-сарматский период, ВДИ, 1940, № 1, стор. 202.

³ В. Є. Козловська, Розкопки біля с. Сеньківки, Бориспільського району, Київської округи, рукопис, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁴ План могильника і кресленники поховань не збереглися.

Кургани третьої групи тягнуться з заходу на схід по берегу болотистої долини, яка має назву урочище «Перевалень», і розташовані на північний схід від урочища «Вовківня». В цій групі досліджено два кургани, розміщені біля західного краю урочища (№ 9, 10).

Четверта група знаходиться на північному кінці урочища «Вовківня» і складається з трьох курганів. Два з них розкопано (№ 11, 12).

Кургани п'ятої групи розташовані на північний схід від третьої групи за невеликим лісом і не розкопувались.

Таким чином, всього в чотирьох групах досліджено 17 курганів. В трьох з них поховання повністю зруйновані (кургани 3, 5, 10).

Курган № 1 (1926 р.). Висота насипу 0,7 м, діаметр — 7,2 м. На глибині 0,8 м виявлена могильна яма розплівчатих контурів розміром $1,4 \times 2,4$ м і глибиною 1,15 м. На дні ями лежав кістяк жінки середнього віку у витягнутому положенні на спині, орієнтований головою на північний захід. Ліва рука відкинута і трохи зігнута. Біля черепа і шийних хребців знайдені маленькі бусинки з синього скла (табл. I, 3). З лівого боку на плечі лежала бронзова шпилька, а біля лівої плечової кістки знаходився бронзовий браслет з тонкого дроту. Другий браслет знайдений зліва від черепа біля підборіддя. Поблизу лівого коліна похованої лежала боком невелика посудина — горщик з трохи опуклим тулубом, що розширюється вгору і звужується до плоского dna. Поверхня його коричнювата, нерівна, грубувата. Висота 6 см, діаметр вінець 8 см, діаметр dna 6 см (табл. I, 2).

Шпилька в формі цвяхка зроблена з масивного круглого в перерізі прута, довжина її 15,5 см. Плоска широка шляпка (діаметр 2 см) має збоку невеликий наскрізний отвір (табл. I, 1).

Браслети виготовлені з тонкого дроту. Кінці їх трохи сплющент і широко розігнуті. Діаметр 6 см (табл. I, 4).

Курган № 1а (1927 р.). Висота 1 м, діаметр 12 м. На глибині 1 м в шарі глини, яка перекривала піщаний материк, відкрито потрійне поховання літнього чоловіка і двох молодих жінок. Кістяк чоловіка лежав на спині з витягнутими кінцівками, головою на південний схід. З лівого боку біля черепа стояла глинняна посудина. Біля правої плечової кістки знайдений уламок залізного предмета (шпильки?), а в ногах — кілька вуглинок. З правого боку поруч з кістяком чоловіка лежав жіночий кістяк без речей. Перпендикулярно до цих обох кістяків лежав кістяк другої жінки. Біля лівої високої кістки черепа знайдена бронзова сережка, біля черепа знаходилась невелика посудина.

Посудина з чоловічого поховання являє собою глечичок з ручкою, з округлим корпусом, який плавно звужувався в напрямку вінець, відігнутих назовні, і до плоского dna. Ручка глечика петельчаста, прикріплена нижнім кінцем до плічка, а верхнім — до перегину шийки. Глечик прикрашений орнаментом у вигляді широкого поясу зигзагів із потрійних ліній, які утворюють чотири кути. Поверхня глечика гладка, темно-сірого кольору, висота 9,5 см, діаметр вінець 7 см, діаметр dna 5 см (табл. I, 11).

Посудина з жіночого поховання являла собою невеликий горщик з плоским широким dnом і короткими відігнутими назовні вінцями на яких був зроблений носик-злив. Края вінець прикрашені невеликими ямками, нанесеними нажимом пальця по краю. Поверхня нерівна, бугриста, коричнювато-сірого кольору. Висота 8,2 см, діаметр вінець 8 см, діаметр dna 6,5 см (табл. I, 13).

Бронзова серга складалася із широкої опуклої шляпки з трохи витягнутою вперед серединою (діаметр 2,5 см) і петлею, прикріпленою одним кінцем із зворотного боку шляпки (табл. I, 12).

Курган № 2 (1926 р.). Висота 0,55 м, діаметр 8 м. В насипу зустрінуті три уламки простих посудин і браслет із тонкого дроту з

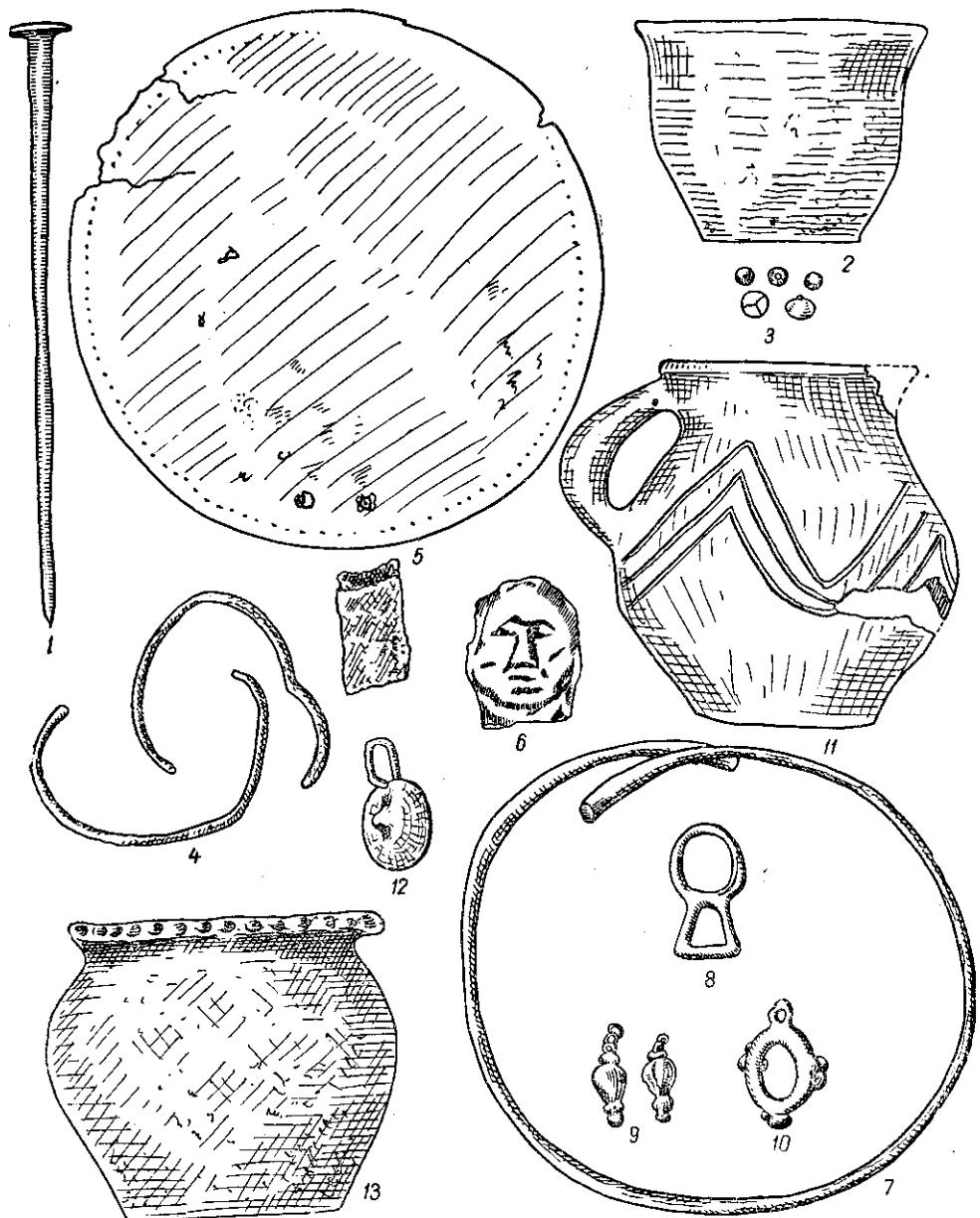

Табл. I.

1—4 — речі з кургану 1; 5—10 — речі з кургану 14; 11—13 — посуд та бронзова сережка з кургану 1а.

розведеними кінцями. На глибині 1,1 м відкрито парне поховання — чоловіка і жінки. Кістяк чоловіка лежав у витягнутому положенні на спині, череп повернутий вліво, орієнтований на північний захід. Інвентаря при похованні не було. Жіночий кістяк знаходився праворуч на відстані 0,5 м від чоловічого.

Автор розкопок вважає, що жінка була похована в сидячому положенні і на її колінах була поставлена невелика посудина. Це горщик з округлим корпусом, невеликим дном і відігнутими назовні вінцями. Зроблений він грубувато, поверхня нерівна, шершава (табл. II, 12).

Курган № 2а. Висота насипу 1,5 м, діаметр 11 м. Насип вкри-

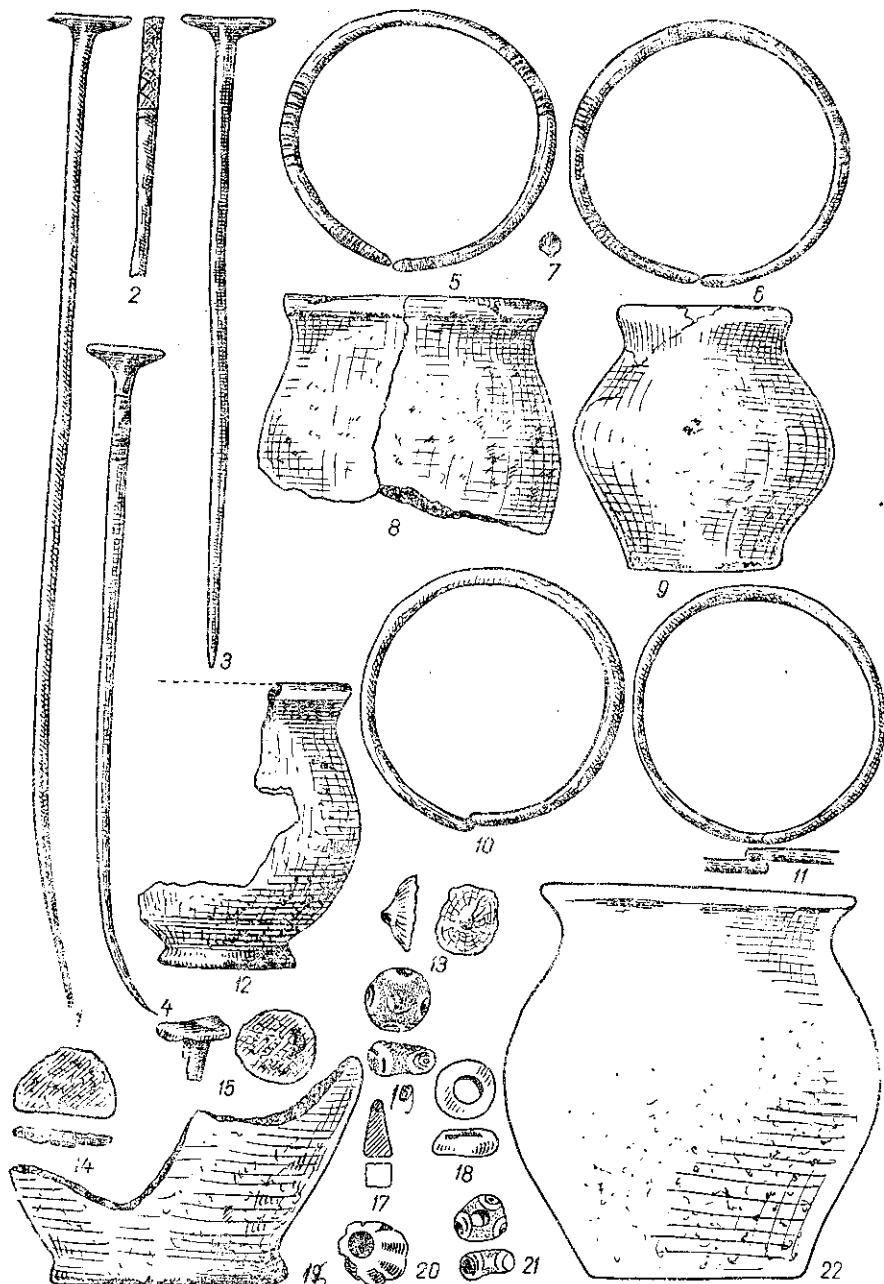

Табл. II.

1, 2, 10, 11, 17-21 — речі з кургану ХІІІ; 3 — бронзова шпилька з кургану 2а; 4, 22 — речі з кургану ІХ; 5-8 — бронзові браслети, скляна намистина та горщик з кургану 6; 9 — горщик з кургану 4; 12 — горщик з кургану 2; 13, 14, 16 — уламки залізної шпильки, бронзової сережки та горщика з кургану 13; 15 — уламок залізної шпильки з кургану 11.

тий ямами. В ньому трапилися фрагменти миски скіфського часу, уламки більш давніх посудин, а також окремі уламки людських кісток. На глибині 1,1 м знайдені залишки зруйнованого поховання. На місці непорушеними залишилися тільки кістки правої ноги і стегно лівої, по розміщенню яких можна припустити, що небіжчик лежав у витягнутому положенні на спині з протягнутими кінцівками і був орієнтований головою на північ. На місці плечової кістки знайдена велика бронзова

булавка в формі цвяха з широкою плоскою шляпкою, довжиною 17 см (табл. II, 3).

Курган № 3. Висота насипу 0,5 м, діаметр 9 м. На глибині 0,9 м знайдене парне поховання. Два чоловічих кістяки лежали щільно один біля одного, витягнуті на спині, орієнтовані головами в різні боки: один — на південний схід, другий — на північний захід. Збереженість кісток добра. Поблизу лівого плеча першого небіжчика знайдені: цілій бронзовий наконечник стріли і два уламки (не збереглися).

Курган № 4. Висота насипу 0,5 м, діаметр 9 м. На глибині 0,9—1 м знайдений кістяк дівчини років 15 у витягнутому положенні на спині, орієнтований головою на північний захід. Кістки збереглися погано. Біля голови з правого боку стояв невеликий горщик грубуваного вироблення з округлим корпусом, звуженим до дна і до вінець. Висота 7 см, діаметр вінець 5 см, діаметр дна 4,5 см (табл. II, 9).

Курган № 6. Цілком зруйнований. Серед розкиданих кісток небіжчика знайдені два бронзових браслети, уламки невеликого горщика, залізного предмета, бронзової підвіски у вигляді пластинки з кільцем (не збереглася) і мала намистина з синього скла біконічної форми (табл. II, 7). Браслети зроблені з товстого кованого дроту і орнаментовані нарізками, розміщеними групками в середній частині браслета і на трохи звужених, зведених разом кінцях. Діаметр браслета 7 см (табл. II, 5, 6). Збереглася верхня частина невеликого горщика з круглим корпусом, який плавно переходить у відігнуті назовні вінця. Поверхня посудини світло-коричнева, нерівна, бугриста, діаметр вінець 7 см (табл. II, 8).

Курган № 7. Висота 0,7 м, діаметр 11 м. На глибині 1 м відкрито добре збережене поховання, орієнтоване головою на північний захід. На правому виску знайдена бронзова сережка того ж типу, що і в інших похованнях. Нижче плечей — дві великі бронзові шпильки.

Біля лівої плечової кістки знайдені чотири бусини із смальти і скла, а біля нижнього кінця цієї ж кістки — бронзовий браслет. В ногах померлої стояла невелика посудина, під якою були знайдені уламки посудини більших розмірів⁵.

Курган № 8. Висота 0,65 м, діаметр 13 м. На глибині 0,6 м лежав кістяк молодої людини на спині з витягнутими кінцівками, орієнтований головою на південний схід. Інвентаря не було.

Курган № 9. Містив цілком зруйноване поховання. Серед розкиданих людських кісток знайдена розбита на дві частини бронзова шпилька. Біля черепа знаходився горщик, який лежав боком на уламках іншої посудини. Шпилька має форму цвяха, довжиною 19 см з шляпкою діаметром 2 см у вигляді широкого конусу, повернутого основою догори; в верхній частині стрижень прикрашений двома смугами насічок (табл. II, 4). Горщик має округло-опуклий корпус з широким плоским дном і відігнутими назовні короткими вінцями. Поверхня його сіра, нерівна, плямиста. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 8 см, діаметр дна 6 см (табл. II, 22).

Курган № 11. Висота 0,8 м. Тут було парне поховання чоловіче і жіноче поганої збереженості. По їх залишках можна встановити, що обидва кістяки лежали поруч, але були орієнтовані в різні боки: чоловік — на північний схід, а жінка — на південь з невеликим відхиленням. Біля лівого виску жіночого кістяка знайдено бронзову сережку того ж типу, що і в інших похованнях, і дві бусини — одну з пасті, другу маленьку, біконічної форми, з синього скла. Біля плеча виявлена шляпка і кінець залізної булавки (табл. II, 15), а на лівій гомілковій кістці було надіто два залізних браслети⁶.

⁵ Речі з поховання не збереглися.

⁶ Браслети не збереглися.

Курган № 12. Висота до 1 м. Як і в попередньому кургані, тут були знайдені залишки парного поховання — чоловічого і жіночого. Кістяки лежали поруч, орієнтовані в протилежні боки — на північ і на південь. На жіночому кістяку були знайдені дві довгі бронзові шпильки і уламок третьої, два бронзових браслети, чотири бусини і підвіска з синього скла у вигляді пірамідки (табл. II, 17).

Шпильки у формі цвяха, звичайного для цих курганів типу з широкими шляпками. Довжина їх 27 та 28 см (табл. II, 1). Уламок верхньої частини третьої шпильки був орнаментований поясом сітчастого тонкого різного орнаменту (табл. II, 2). Браслети зроблені з товстого овального в перерізі дроту, звуженого до кінців, які трохи заходять один за один (діаметр 7 см; табл. II, 10, 11).

Дві бусини великі, пастові, жовті з блакитними вічками, обведеними білими обідками, і дві скляні — одна гладка, друга рубчаста діаметром 1,5—2 см (табл. II, 18—21).

Курган № 13. Висота насипу 0,7 м, діаметр 11 м. На глибині 1,1—1,2 м відкриті залишки парного поховання — чоловічого і жіночого. Кістяк літнього чоловіка, зрушений з місця корінням дерева, був орієнтований головою на північ з невеликим відхиленням на північний схід. Кістяк молодої жінки поганої збереженості знаходився поруч. Біля лівого виска жіночого кістяка лежала бронзова сережка, аналогічна вищеописаним (табл. II, 13). Нижче черепа знаходилися уламки залізної шпильки (шляпка діаметром 2 см; табл. II, 14), а в ногах уламки посуду. В південно-східній стороні на відстані 1,75 м від чоловічого поховання лежали в купці окремі людські кістки: чотири довгі кістки кінцівок і роздавлений череп. Збереглася нижня частина невеликого горщика з плоским дном і округлими стінками (діаметр дна 6,5 см). Поверхня горщика темно-сіра, грубуватого вироблення (табл. II, 16).

Курган № 14. Висота насипу 0,7 м, діаметр 14,5 м. На глибині 1 м знайдене повністю зруйноване поховання. Кістяк був орієнтований головою на північ. Біля залишків черепа знайдені уламки височного кільця з срібного дроту (діаметр кільця 3 см). Біля них — п'ять золотих привісків і срібна порожниста прикраса. За 15 см на захід від черепа лежало бронзове дзеркало з залишками залізної ручки і дерев'яного футляра. Під черепом знайдені шийна срібна гривна, бронзова підвіска і пряжка.

Золоті порожні всередині привіски мають грушевидну форму. Звужена донизу частина закінчується двома шишечками, а до верхньої частини прикріплена петелька з продітими в ній двома кільцями ланцюжка. Довжина привісків 1,3 см (табл. I, 9).

Срібна порожниста прикраса має неправильну підпрямокутну форму, з двобічним зображенням чоловічого обличчя. Довжина її 2—1,5 см. Прикрасу, мабуть, було вставлено в якусь рамку, бо края її не були оброблені (табл. I, 6).

Дзеркало у вигляді плоского диску орнаментоване крапочками по краю, з двома отворами від заклепок. Діаметр дзеркала 14,3 см. Уламки залізної ручки у вигляді пластинки шириною близько 2 см (табл. I, 5).

Гривна із срібного дроту з трохи розширеними кінцями, кругла в перерізі, діаметр її 14 см (табл. I, 7).

Підвіска у вигляді кільця з петелькою для підвішування і з постійними шишечками, розміщеними трьома окремими групами, діаметром 3,2 см (табл. I, 10).

Пряжка бронзова в формі вісімки. Одна половина її має вигляд кільця, друга — трикутника. Загальна довжина пряжки 3,8 см, ширина — 2 см (табл. I, 8).

Таким чином, сеньківські кургани були, в основному, невеликого розміру (висотою від 0,6 до 1 м, за винятком кургана № 2а, висота якого становила до 1,5 м, і діаметром від 9 до 14 м) і мали по одній могилі на рівні ґрунту або були заглиблені в ґрунт на 0,3—0,5 м. Внаслідок того, що ґрунт піщаний в одних випадках і суглинковий в інших в значній мірі був прорізаний ходами гризунів і коренями дерев колишнього лісу, могильні ями тут не простежувались, і тільки в одному випадку, в кургані № 1 (1926 р.), була зафіксована могильна яма розміром 1,4×2,4 м і глибиною 1,15 м.

В більшості випадків поховання були одиночні. В чотирьох курганах зустрінуті парні поховання — чоловіче і жіноче (кургани № 2, 11, 12) і два чоловічих (курган № 3), а в двох випадках — потрійні. В кургані № 1а основне чоловіче поховання супроводжувалось двома жіночими, а в кургані № 13 в парному похованні — чоловічому і жіночому трохи збоку біля ніг чоловічого кістяка знаходились розрізнені кістки третього кістяка.

Померлі лежали у витягнутому положенні, на спині, з витягнутими кінцівками. Орієнтація, головним чином, північна з невеликим відхиленням на захід або схід. В парних похованнях кістяки лежали поруч, але були орієнтовані в різних напрямках: один — на північ, другий — на південь. Південна орієнтація з невеликим відхиленням на схід зустрінuta в двох чоловічих похованнях (кургани № 8 та 1).

В сеньківських курганах переважали жіночі поховання. З 22 поховань, відкритих в 15 курганах, 13 виявилися жіночими, 8 — чоловічими. До жіночих поховань, судячи з інвентаря, слід віднести, очевидно, і поховання кургана № 14. У більшості випадків чоловічі поховання належали людям похилого віку і були, в основному, безінвентарними. Лише в парному похованні кургана № 3 біля плеча одного з чоловічих кістяків знайдений бронзовий наконечник стріли, а в кургані № 1а біля черепа чоловічого кістяка стояв невеликий глечик і біля ніг були окремі кусочки вугілля.

Жіночі поховання супроводжувались інвентарем, що складався з посуду, прикрас і предметів туалету. Посудини невеликих розмірів зустрічалися звичайно по одній в могилі в ногах або біля голови померлої. В деяких похованнях знаходилися ще й уламки другої посудини. Предмети туалету представлени шпильками цевного типу із бронзи або зрідка із заліза, які зустрічались по одній або по дві біля плеча, черепа або грудних кісток (7 поховань); бронзовими сережками, знайденими по одній в похованні біля правого або лівого виска (3 поховання); одним чи двома ручними бронзовими браслетами, а в одному кургані (№ 9) і двома ножними залізними. Зрідка в похованнях зустрічалися буси: біля шийних хребців звичайно знаходилися дрібні, а біля браслетів — більші бусини, в кількості від 2 до 4. Із загальної маси поховань виділяється зруйноване поховання кургана № 14, інвентар якого докорінно відрізняється від інвентаря інших поховань. Наявність в його складі дзеркала, височного кільця, п'яти золотих привісок, срібних і бронзових прикрас дає підстави вважати це поховання жіночим, що підтверджується і повною відсутністю в інвентарі зброї. Деякі сумніви викликає знайдена тут шийна гривна і пряжка у формі вісімки. Шийні гривні із срібла, золота і електрона звичайно трапляються в багатьох чоловічих похованнях лісостепу і степу. Іноді вони супроводжуються золотою або срібною сережкою — підвіскою і браслетом⁷.

Для з'ясування часу сеньківських курганів звернемося до їх інвентаря. Посудини малих розмірів з сеньківських поховань знаходять собі аналогії в інвентарі курганів Посулля, де звичай ставити в могилу

⁷ Курган № 383 біля с. Грушівка, ИАК, вып. 4, СПб., 1902, стор. 41.

посудини малих розмірів, які символізують напутню їжу, є однією з основних особливостей похованального обряду⁸.

Глечик з кургана № 1 (1927 р.) за своєю виробкою і формою близький до глечика з поховання V—IV ст. до н. е. кургана № 4 біля с. Малі Будки⁹ і відрізняється від нього тільки ширшими пропорціями та наявністю орнаменту. В обох цих курганах знайдені малі посудини із зливом на коротких вінцях. Однак посудина з сеньківського кургана має більш чіткі пропорції і орнаментацію у вигляді мілких пальцевих вдавлень по краю вінця. Малій горщичок з сеньківського кургана № 2 повністю повторює форму горщика одного з курганів біля с. Оксютинці¹⁰.

Сеньківські кургани зближують з посульськими і бронзові шпильки в формі цвяха великих розмірів з широкими плоскими або конічними шляпками. Такі шпильки, орнаментовані іноді поясом насічок або косою сіткою у верхній частині стрижня, також є характерною особливістю Посулля. Вони зустрічаються звичайно парами біля грудних кісток в жіночих похованнях V—IV ст. до н. е. Подібні великі шпильки відомі на Лівобережжі і північніше, в Чернігівській області¹¹. В окремих випадках вони зустрінуті на Правобережжі в пам'ятках пізньоскіфського часу (IV ст. до н. е.). Ці шпильки відрізняються своїми розмірами і формою головки від шпильок в формі цвяха, поширених в лісостеповому Придніпров'ї в VI—V ст. до н. е., головним чином на Правобережжі і в басейні р. Ворскли. Рідше зустрічаються вони на Посуллі в пам'ятках VI ст. до н. е. і на Сіверському Дніці¹².

Гладкі або прикрашені рубчиками бронзові браслети набули великого поширення в лісостеповому Подніпров'ї починаючи з V ст. до н. е. Близькою аналогією сеньківським рубчастим браслетам є браслети з поховань в кургані А біля с. Басівка¹³ і кургані № 494 біля с. Вовківці на Посуллі¹⁴. Знайдені в кургані А бронзові наконечники стріл, золоті малі бляшки у вигляді зайчиків та гладкі і прикрашені групками потрійних бугорків кільця-привіски не дозволяють датувати цей курган часом раніше кінця V—IV ст. до н. е. В складі інвентаря кургана № 494 зустрінуте бронзове дзеркало з залізною ручкою, прикрашене вздовж краю орнаментом, аналогічне дзеркалу з сеньківського кургана № 14, що відноситься, як буде показано нижче, до IV ст. до н. е. До складу інвентаря обох курганів входили по дві бронзові шпильки, подібні сеньківським, по дві пари бронзових браслетів (ручні і ножні), причому в кургані А останні були прикрашені на приплюснутих кінцях голівками вухатих тварин, та великі животі пастові бусини з синіми вічками, аналогічні сеньківським.

Бронзові і рідше залізні ножні браслети становлять одну з характерних особливостей жіночих прикрас Посулля. Вони зустрічаються, як правило, біля ступнів обох ніг небіжчиків, а в кургані № 494 два бронзових гладких браслети також, як і сеньківські, було надіто на голінні кістки лівої ноги жіночого кістяка.

⁸ В. А. Ильинская, Керамика скіфських погребених Посулья, ВССА, М., 1952.

⁹ Е. В. Махно, Кургани скіфського часу біля с. Малі Будки, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 125, рис. 2, 1, 2.

¹⁰ КДІМ, Фонди скіфського відділу, інв. № Б-21-4.

¹¹ Там же, інв. № Б-52, Б-52-11/7404.

¹² Курган № 19 в урочищі «Стайкин Верх» біля с. Оксютинці, ДІМ, інв. № 1657; курган № 1 біля с. Герасимівка, ДІМ, інв. № 1723—1724; Н. Д. Ліберов, Памятники скіфського времена бассейна Северского Донца, МИА, № 113, М., 1962, стор. 42, рис. 10, 1, 3; Б. Д. Шрамко, Археологічні дослідження курганів ранньої залізної доби в околицях м. Люботин, Наукові записки Харківського державного університету, т. V, 1957, стор. 193.

¹³ ОАК за 1901 г., стор. 107; В. А. Ильинская, Кургани скіфського времена в бассейні р. Сулы, КСИИМК, вып. 54, М., 1954, стор. 37, рис. 14, 5, 6.

¹⁴ В. А. Ильинская, Кургани скіфського времена, стор. 34—38, рис. 15, 9.

В окремих випадках ножні браслети зустрінуті і на Правобережжі¹⁵. Біля с. Бобриця, Канівського району, в жіночому похованні кургана № 66 другої половини V ст. до н. е. на руках і ногах кістяка було надіто по два бронзових браслети, причому ручні браслети були прикрашені на кінцях зображеннями вухатих голівок звірів. В кургані № 96 на місці ніг повністю зруйнованого кістяка знайдені два тонких ножних браслети — один бронзовий, а другий срібний¹⁶. Бронзові тригранні наконечники стріл з гладкими гранями і плоскою основою або наконечник з виступаючим на гранях контуром втулки із кургана № 96 датують це поховання IV ст. до н. е.

Бронзові сережки з сеньківських курганів своєрідністю форми шляпки трохи відрізняються від звичайних сережок форми цвяха, що набули великого поширення в лісостеповому Придніпров'ї в VI ст. до н. е. Вони трохи схожі на золоті сережки-привіски, знайдені в похованні кургана № 25 біля с. Казаровки на Правобережжі¹⁷, але останні мають великі розміри і потовщення на кінці петлі. Дрібні сферичні золоті бусини, складені з двох половинок, знайдені в цьому похованні разом з малими пастовими і великою янтарною бусиною неправильної округлої форми, не дозволяють датувати це поховання часом раніше другої половини V—IV ст. до н. е.

Знайдені в похованнях сеньківських курганів нечисленні бусини (великі пастові жовті з синіми вічками, скляні сині біконічної форми, а також у вигляді пірамідки з синього скла) зустрічаються і в пам'ятках лісостепу і степу V—IV ст. до н. е.

Таким чином, інвентар розглянутих вище поховань сеньківських курганів знаходить собі близькі аналогії в пам'ятках другої половини V—IV ст. до н. е. лісостепового і степового Придніпров'я, що дозволяє нам датувати їх тим же часом.

В. Е. Козловська відносила всі поховання сеньківських курганів до IV—III ст. до н. е.¹⁸ Основою для цього послужив інвентар кургана № 14, який відноситься до більш пізнього часу. За складом інвентаря зруйноване поховання кургана № 14 займає особливе місце. В ньому зовсім були відсутні посудини, браслети і шпильки, характерні для вищеписаних жіночих поховань. Але знайдені тут бронзове дзеркало з залишкою ручкою, прикрашене рядом крапок вздовж краю, і привіска у вигляді кільця з потрійними щищечками, як ми відзначали вище, зустрінуті в жіночих похованнях Посулля кінця V—IV ст. до н. е. разом із бронзовими ручними і ножними браслетами, а також шпильками, близькими до сеньківських. Аналогічна сеньківській срібна гривна зустрінута в чоловічому похованні IV ст. до н. е. одного з курганів біля м. Борисполя¹⁹.

Сережки у вигляді кільця із тонкого срібного дроту звичайні для жіночих прикрас Північного Причорномор'я IV ст. до н. е.²⁰ Характерними для цього часу є і золоті порожнисті привіски, аналогічні сеньківським. Вони підвішувалися до головного убору та до височих і нагрудних прикрас в багатьох жіночих похованнях.

Ми не знаємо аналогій срібній порожнистій прикрасі з двобічним зображенням людського обличчя із сеньківського кургана. Але золоті

¹⁵ Смела, т. III, СПб., 1901, стор. 130; В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Придніпров'я, МІА, № 96, М., 1961, стор. 88—89.

¹⁶ Смела, т. III, стор. 137.

¹⁷ Там же, стор. 105, табл. XVIII, 3.

¹⁸ Л. М. Славин, вказ. праця, стор. 202.

¹⁹ Е. В. Яковенко, Кургани скіфського часу біля м. Бориспіль, Археологія, т. XVII, К., 1964.

²⁰ Е. Ф. Покровська, Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного яру поблизу м. Сміла, Археологія, т. X, К., 1957, стор. 71; В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Придніпров'я, МІА, № 96, стор. 77.

і срібні бляшки з подібним зображенням чоловічого обличчя добре відомі в багатьох похованнях IV—III ст. до н. е. лісостепового Придніпров'я²¹. Цим же часом датуються і пряжки у формі вісімки, аналогічні сеньківській, які знаходять звичайно в похованнях серед ремінних блях кінської упряжі.

Наведені аналогії дозволяють датувати поховання кургана № 14 IV ст. до н. е.— часом більш пізнім, ніж інші поховання сеньківських курганів.

На підставі вищесказаного приходимо до висновку, що кургани біля с. Сеньківки, розкидані окремими невеликими групками, становили один великий могильник, що відноситься до V—IV ст. до н. е.

Могильник належав п'євій групі населення і включав в основному жіночі поховання, а також поховання неозброєних чоловіків. Ця остання обсташина є особливо цікавою, оскільки інші кургани, відомі нам в цій частині лісостепового Лівобережжя, включали чоловічі поховання добре озброєних воїнів. Так, наприклад, поховання кінного воїна V ст. до н. е. було відкрито біля с. Софіївки, Бориспільського району²². Група курганів з чоловічими похованнями IV ст. до н. е., з яких одне супроводжувалося жіночим, була досліджена в 1960 р. біля м. Борисполя²³. Ці кургани знаходились порівняно недалеко від сеньківських, в однакових з ними умовах місцевості. На відміну від наших, поховання бориспільських курганів були здійснені в могильних ямах з нескладними дерев'яними спорудами і небіжчики в них там були орієнтовані головою на захід з відхиленням на північ.

Інвентар сеньківських поховань вказує на близький зв'язок їх з похованнями басейну р. Сули, але в поховальному обряді спостерігаються деякі відмінні. Так, якщо в сеньківських курганах переважала північна орієнтація небіжчиків з невеликими відхиленнями на схід і захід, то в посульських — південна. Особливістю обряду сеньківських поховань можна вважати і положення небіжчиків в парних похованнях поруч, головою в противолежні боки.

Ці останні риси поховального обряду в окремих випадках простежуються в похованнях IV ст. до н. е. на Правобережжі. В могильнику біля с. Грищенці, Канівського району, Черкаської області, основною орієнтацією небіжчиків була північна і північно-східна. В одному випадку тут кістяки в парному похованні лежали поруч, один головою на північний схід, а другий — на південний захід²⁴.

Знайдені в інвентарі деяких поховань Грищенківського могильника малі посудини по формі і орнаменту знаходять собі аналогії в інвентарі як сеньківських, так і інших посульських курганів²⁵.

Даліші дослідження курганів північної частини лісостепового лівобережного Придніпров'я дозволяють уточнити етнічну і соціальну принадлежність населення, яке залишило сеньківські та інші близькі до них могильники.

²¹ Смела, т. II, табл. XXII, 2; ДП, II, табл. XXVII, 441.

²² Ю. Н. Захарук, Отчет Софиевской экспедиции 1948 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

²³ Е. В. Яковенко, вказ. праця.

²⁴ В. Г. Петренко, Могильник скіфського времена у с. Грищенцы, МИА, № 113, М., 1962, стор. 148, рис. 3. 2.

²⁵ Там же, стор. 144, рис. 1, 5, 7.

КУРГАНЫ У с. СЕНЬКОВКИ

Резюме

Для изучения истории племен скифского времени лесостепного Приднепровья большой интерес представляют курганы у с. Сеньковка, Бориспольского района, Киевской области, исследованные в 1926—1927 гг. Полученный в результате раскопок небольшой, но весьма показательный материал освещает наиболее северный и малоизученный в лесостепном приднепровском Левобережье район распространения скифской культуры.

Курганы расположены отдельными небольшими группами по обе стороны дороги из с. Кучакова в с. Сеньковку, в 13 км от г. Борисполя. Они содержали в себе по одному погребению, по-видимому, в очень неглубоких ямах, контуры которых не прослеживались. В большинстве случаев погребения одиночные, в четырех курганах — парные (мужское и женское и два мужских), в двух — тройное (мужское и два женских). Погребенные лежали в вытянутом положении на спине, головой, в основном, на север с небольшими отклонениями. В парных погребениях покойники положены рядом, головой в разных направлениях, один — на север, другой — на юг.

Преобладали женские погребения. Они сопровождались однообразным для всех инвентарем, состоявшим из одного, изредка двух малых сосудов и предметов туалета: бронзовых или железных булавок, ручных и в одном случае ножных браслетов, бронзовых серег и изредка немногочисленных бусин.

Мужские погребения безинвентарны. Лишь в одном из них возле головы одного погребенного стоял малый кувшин, а у плеча другого найдены два наконечника стрел.

Сравнительный анализ инвентаря сеньковских погребений и инвентаря других курганов лесостепного Приднепровья позволяет датировать их второй половиной V—IV вв. до н. э., кроме кургана № 14, относившегося к IV в. до н. э. Состав инвентаря погребений указывает на их близкую связь с погребениями бассейна р. Сулы. Однако в погребальном обряде наблюдаются определенные отличия. Если в сеньковских погребениях преобладающей являлась северная ориентация, то в погребениях Посулья — южная. Особенностью обряда сеньковских курганов можно считать и положение покойников в парных захоронениях головой в противоположные стороны. Эти последние черты обряда сеньковских курганов находят свои аналогии в некоторых одновременных им курганах каневской группы на Правобережье.

Обращает на себя внимание и отсутствие инвентаря в мужских погребениях сеньковских курганов. Это обстоятельство особенно интересно, так как другие курганы, исследованные на этой территории в последнее время, содержали в себе погребения хорошо вооруженных пеших и конных воинов.

Дальнейшие исследования курганов северной части лесостепного левобережного Приднепровья позволят уточнить этническую и социальную принадлежность населения, оставившего Сеньковский и близкие к нему могильники.

Е. В. ЯКОВЕНКО

НЕКРОПОЛЬ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ м. БОРИСПІЛЬ

На схід від м. Бориспіль, приблизно на 44-му км автостради Київ—Харків, трохи на південний є урочище, відоме під назвою «Боярище». На цьому полі, де невеликі піщані підвищення перемежаються з заболоченими низинами, знаходиться група курганів, що складається з восьми насипів. Найбільший з них називається «Язвена могила». Курган не зораний, висота його 5 м, діаметр 50 м. Насипи інших курганів дуже розорані, висота їх від 0,5 до 1 м, діаметр 20—40 м. Чорноземні горби курганів чітко виділяються на фоні світлого піщаного ґрунту.

Восени 1961 р. Скіфською Середньодніпровською експедицією Інституту археології АН УРСР в групі «Язвена могила» розкопано 5 невеликих курганів (№ 3—7)¹ при допомозі бульдозера «Беларусь» на знос. В них виявлено одне древньоємне (головне) поховання, що було в полі кургана № 4, і сім поховань скіфського часу.

Курган № 3. Висота 0,9 м, діаметр 20 м. Насип — піщанистий чорнозем. Поховання горизонт був виявлений на глибині 1,15 м біля головного поховання по рештках дерев'яної обкладки ями. На глибині 1,4 м ґрунт світлішає і на глибині 1,65 м переходить в материк.

В насипу кургана знайдений фрагмент ліпної посудини з шнуроподібним орнаментом і уламок вінець червоноглянциної грецької амфори типу «Солоха I».

В кургані відкрито два поховання: одне з них головне — в центрі, друге впускне — в південній частині насипу. Обидва поховання відносяться до скіфського часу.

Поховання 1 (впускне) (рис. 1) знаходилось в південній частині кургана. Відкрито на глибині 1,2 м від його поверхні. Могильна яма чотирикутна з закругленими кутами. Її північно-західна сторона ширше південно-східної. Довжина ями — 3,2 м, ширина — 2,1 м, яма орієнтована з південного сходу на північний захід. Глибина її 2,5 м від поверхні кургана.

Яма була перекрита вздовж двома рядами колод. Збереглися рештки трьох поперечних і п'яти поздовжніх колод, що глибоко просіли в яму.

Поховання чоловіче. Похований лежав у витягнутому положенні, на спині, головою орієнтований на захід. Збереженість кісток погана.

¹ В експедиції під керівництвом О. І. Тереножкіна брали участь В. А. Іллінська, Г. Т. Ковланенко і автор; курган № 3 був розкопаний Е. В. Яковенко, кургани № 4, 7—Г. Т. Ковланенком, кургани № 5, 6 — В. А. Іллінською. Користуючись нагодою, висловлюю подяку керівнику і науковим співробітникам експедиції, які дозволили опублікувати в цій статті результати спільніх досліджень.

Поруч з черепом із східного боку знайдені дуже окислені залізні наконечники списів (1а)² і дротика (2а). Ратища списа і дротика не збереглися. Довжина списа була встановлена по заліезному втоку (1б),

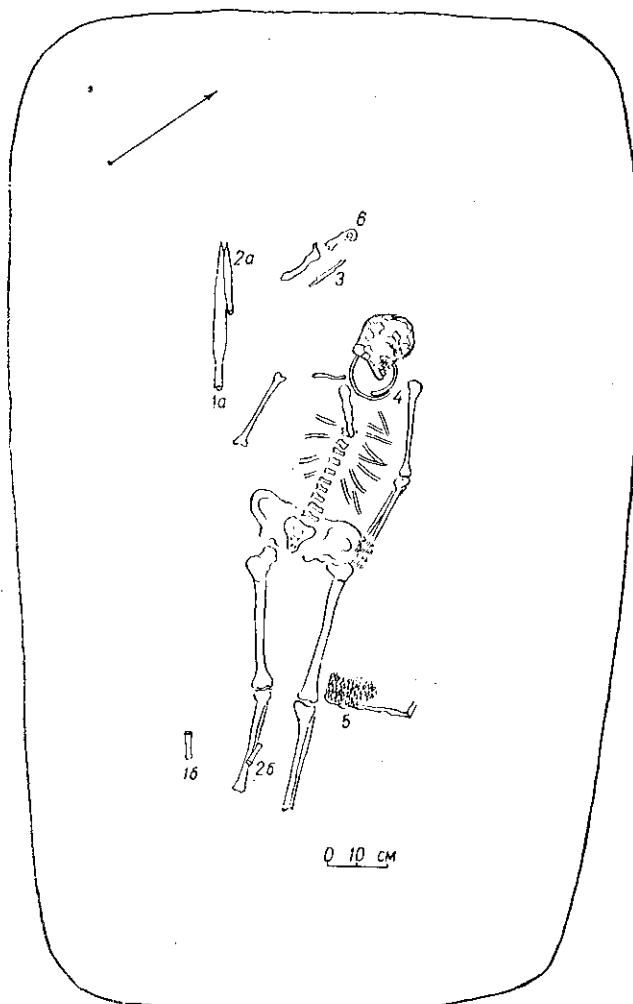

Рис. 1. План поховання 1 кургана № 3.

знайденому *in situ*; вона дорівнювала 1,7 м. Залізний вток дротика (2б) знайдено на берцовій кістці правої ноги. В головах лежали дві кістки бика (3). На шиї похованого знайдена золота гривна (4). Біля лівого стегна були рештки коричнюватого тліну — частина сагайдака з бронзовими наконечниками стріл (5). В деяких місцях на дні ями були помітні залишки тонкої перегнилої підстилки.

1а. Залізний втульчастий наконечник списа з довгим пером, що плавно розширюється в середній частині. Довжина втулки — 15 см, діаметр — 3,5 см, ширина пера — 6 см. Загальна довжина наконечника — 46 см. Всередині втулки збереглися рештки дерева (табл. I, 1).

1б. Залізний вток списа конусовидної форми з потовщенням на кінці у вигляді кульки. Всередині збереглися рештки дерева. Довжина — 17 см, діаметр — 2,7 см (табл. I, 5).

² Нумерація речей тут і далі відповідає плану поховань.

2а. Залізний втульчастий наконечник дротика (шипи зламані). Втулка кругла в перерізі, діаметр її — 2,3 см. Загальна довжина дротика 21 см (табл. I, 2).

2б. Залізний вток дротика, круглий в перерізі, конусовидної форми з потовщенням на кінці. Всередині збереглися рештки древка. Довжина — 9,7 см, діаметр — 2 см (табл. I, 4).

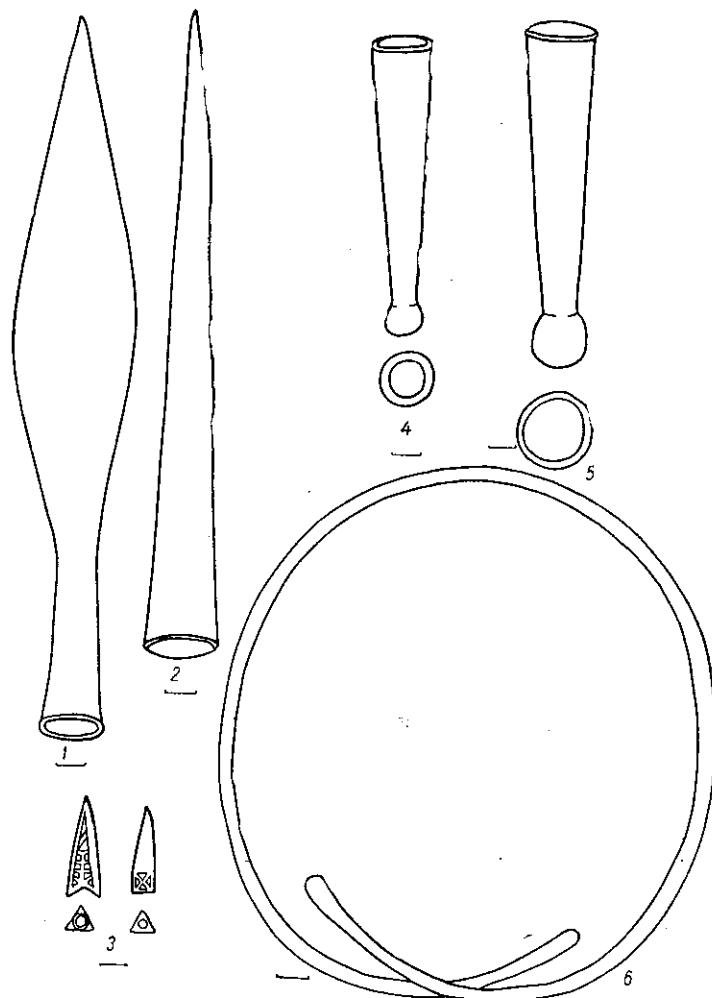

Табл. I. Інвентар поховання І кургану № 3.

4. Золота гривна, зігнута з дроту (4 мм в перерізі). Кінці її заходять один за один на 5 см. Діаметр гривни — 18 см (табл. I, 6).

5. Дерев'яний або шкіряний сагайдак. Частина, що збереглася, являє собою залишки дна і двох бокових стінок. Ширина сагайдака — 4 см. Ширина бокової стінки — 3 см. Всі стріли були покладені вістрями донизу. В наборі виявлено 63 бронзових наконечники. Збереглось кілька ратищ стріл довжиною до 2 см. Древки були пофарбовані по-перечними смужками червоного і чорного кольору. Наконечники стріл тригранні, двох типів (табл. I, 3). Наконечники першого типу — тригранні з рівними ребрами, що завершуються короткими вістрями і обрізаною втулкою. Між ребрами зроблений чотирикутний ложок, прикрашений косим хрестом. Довжина таких наконечників — 2,8 см. Наконечники другого типу — трилопатеві, з обрізаною втулкою. Ложок з ор-

наментом впоперек втулки доходить майже до вістря. Ребра завершуються вістрями. Довжина таких наконечників — 3,4 см.

Поховання 2 (головне) знаходилось в центрі кургана. Края ями — на рівні похованального ґрунту (на глибині 1,15 м). Яма прямокутної форми з закругленими кутами. Орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина ями — 3,1 м, ширина — 1,5 м. Стінки ями точно виявити не вдалося. Дно ями має уклін до 10 см з північного заходу на південний схід. Яма була обкладена вздовж стін вертикально поставленими тонкими дерев'яними плашками. Повністю збереглася одна з них, яка й дозволила визначити край ями. Глибина ями — 0,75 м від поверхні похованального ґрунту.

Поховання парне — чоловіче і жіноче. Кістки майже не збереглися. Кістяк чоловіка лежав ближче до північно-західного кінця ями, на спині. Головою він був орієнтований на захід. Праворуч від нього, біля південної стіни, знайдено пластинчастий бойовий пояс (1). В південно-східному кутку, біля стіни, знайдені кістки барана (2). Залишки жіночого кістяка лежали ближче до південно-східного кінця ями (головою на рівні колін чоловіка). Біля ніг жінки з східного боку знайдено пращовий камінь (3). При ній, за черепом, знаходилось бронзове дзеркало з залізною ручкою (4). На ребрах було розсипане дрібне пастове намисто (5).

Порушеність кістяків і невелика кількість інвентаря свідчить про те, що поховання було пограбоване.

В деяких місцях на дні збереглися рештки перегнилої підстилки. На дні ями, особливо в її східній частині, знайдені вуглики і кілька обуглених зернинок пшениці або жита.

1. Частина бойового пояса з пластинчастим набором. Основа зотліла. Збереглися бронзові пластинки, що йдуть впоперек по всьому поясу. Довжина знайденої частини пояса — 9 см. Ширина однієї пластинки — 0,8 см, довжина — 2,5 см (табл. II, 1).

3. Пращовий камінь-кулька діаметром 3,5 см, з одного боку трохи закопчений (на дні ями, в тому місці, де він лежав, зустрічались вуглики) (табл. II, 2).

4. Бронзове дзеркало — тонкий гладкий диск з рельєфним ободком по краю з лицьового боку. До диска двома залізними цвяшками прикріплено залізну ручку, що трохи розширяється донизу. Діаметр диска — 14 см; довжина ручки — 13,3 см, ширина ручки в верхній частині — 2,5 см, в нижній — 3 см. Під дзеркалом знайдені рештки футляра з матерчатою підкладкою (тканина відбилася на поверхні дзеркала) (табл. II, 3).

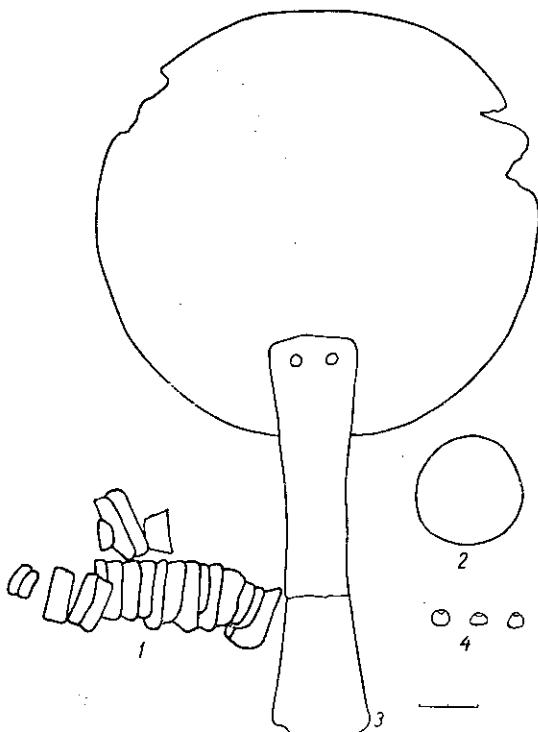

Табл. II. Інвентар поховання 2 кургана № 3.

5. Пастові намистини — 13 штук. Намисто дрібне, округле, білого, синього і голубого кольору (табл. II, 4).

Курган 4. Висота кургана — 0,5 м, діаметр — 14 м. Насип чорноземний, мав вигляд невисокого підвищення з плоскою вершиною. Рівень похованального ґрунту не виявлений.

В насипу зустрілись три уламки ліпної посудини епохи бронзи без орнаменту і кілька фрагментів червоноглиняних амфор.

В кургані відкрито три поховання. Два з них — пограбовані. Одне — відноситься до древньоємного часу.

Поховання 1 в центрі кургана на глибині 0,85 м від його поверхні. Могильна яма прямокутної форми з закругленими кутами, орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина ями — 2,9 м, ширина в північній частині — 1,2 м, в південній — 1,6 м; глибина 1,6 м від поверхні кургана. Стінки ями вертикальні, дно рівне. Поховання пограбоване. На дні знайдено лише окремі чоловічі кістки. Можливо, що похований був орієнтований головою на північний захід.

Поховання 2 в центральній частині кургана. Могильна пляма відкрита на глибині 0,8 м від поверхні кургана. Форму ями встановити не вдалось. Яма орієнтована з північного сходу на південний захід. Ширина — 2 м, глибина — 1,8 м від поверхні кургана. В південно-західній частині ями виявлена материкова приступка шириною 0,5 м і висотою від dna ями 0,4 м. Поховання пограбоване. В ямі знайдено кілька чоловічих кісток.

Поховання 3 в південній частині насипу. Могильна пляма відкрита на глибині 0,75 м від поверхні кургана. Могильна яма округлої форми, діаметр її — 1,15 м, глибина — 1,2 м від поверхні кургана. Стінки ями не простежені (контур її виявлено на дні). На дні, в східній частині ями, лежав кістяк на спині з піднятими догори колінами. Похований орієнтований головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях. Ліва лежала на грудях з долонею на правому плечі, права — відведені вбік. Підняті вгору коліна нахилені праворуч до південно-західної стіні ями. Біля черепа знайдено маленький уламок ліпної посудини бронзової доби.

Курган 5. Висота — 0,5 м, діаметр — 16 м. Насип чорноземний, мав форму невеликого уплощеного підвищення. Рівень похованального ґрунту не виявлено. В кургані відкрито два пограбованих поховання скіфського часу.

Поховання 1 в центральній частині кургана на глибині 1 м від його поверхні. Могильна яма мала форму неправильного овала, витягнутого з сходу на захід. Довжина — 2,7 м, ширина — 1,8 м, глибина — 2,3 м від поверхні кургана. Яма перерізана окопом часів Великої Бітчизняної війни. Могила пограбована, західок немає.

Поховання 2 на південь від центра кургана на глибині 1 м від його поверхні. Могильна яма чотирикутна з закругленими кутами. Орієнтована з сходу на захід. Довжина — 3 м, ширина — 1,4 м, глибина — 1,8 м від поверхні кургана. Над східним краєм ями виявлені залишки дерев'яного накату — частина перегнилої плахи. Поховання пограбоване. В заповненні ями знайдені лише два уламки грецьких амфор.

Курган 6. Висота кургана — 0,8 м, діаметр — 20 м. Курган мав форму невеликого чорноземного підвищення, трохи витягнутого з заходу на схід. Похованальний горизонт виявлено на глибині 1 м. В насипу знайдені кілька уламків ліпної сіроглиняної посудини з заглибленим орнаментом древньоємного часу. В кургані виявлено два поховання скіфського часу.

Поховання 1 в центральній частині кургана. Могильна пляма виявлена на глибині 0,5 м від поверхні по рештках дерев'яної конструк-

ції. Контури ями встановлені лише в східній частині. Вона була чотирикутної форми з закругленими кутами, орієнтована з сходу на захід. Приблизна довжина ями — 3,4 м, ширина — 2,4 м, глибина від поверхні кургана — 1,4 м. Поховання впускне, перекриває більш раннє головне поховання. Контури останнього не встановлені, бо яма зруйнована грабіжниками. Від головного поховання нічого не збереглося, в засипці ями знайдено лише променеву кістку.

Поховання 1, мабуть, чоловіче, пограбоване. Кістяк відсутній. Частина інвентаря, яка збереглася, свідчить, що похований був орієнтований головою на захід. В ногах у нього в південно-східному кутку ями стояла грецька амфора (1), так званого типу «Солоха I». Під тиском землі амфора впала вінцями на північ. На її уламках і поруч, на землі, залишилась велика пляма від рідини, що вилилась з неї. Це, можливо, була маслинова олія. В північно-східному кутку ями знайдено невеликий бронзовий казан з двома ручками на невисокій ніжці (2) та бронзова грецька чаша (3). Поряд лежали кістки барана і залізний ніж з кістяною ручкою (4). На захід від амфори знайдені два втоки (5б і 5в), третій був біля дна амфори (5г). Разом з останнім лежав довгий дуговидний залізний предмет, що дуже погано зберігся (6). В південно-західній частині ями знайдені два залізних наконечники дротиків (7б і 7в) і залізний наконечник списа (7а), що дуже погано збереглися. За 0,4 м на схід від них була знайдена залізна втулка списа або дротика.

1. Красноглиняна амфора. Корпус конусовидної форми, трохи закруглений, пряма коротка шийка, що закінчується широкими, відігнутими донизу вінцями. Ніжка низька, з неглибокою западинкою на підошві. Невеликі овальні в перерізі ручки поставлені вертикально на плечі і прикріплена на верхній частині шийки нижче вінець. Висота — 65 см, ширина плечиків — 42 см, діаметр вінець — 17 см (рис. 2).

2. Бронзовий казан. Корпус округлий, з невисокою половою ніжкою, по краю дві дуговидні ручки. Стінки казана тонкі, дуже перепалені, в двох місцях є бронзові латки. На ніжці є маленький отвір. Висота казана — 19 см, діаметр — 25 см. Висота ніжки — 4,5 см (табл. III, 10).

3. Бронзова тонкостінна грецька чаша напівсферичної форми без піддона. По краю — невеликий рельєфний обідок. Дно (майже не збереглося) було залатане листовою бронзою. Є рештки латки з заклепками. Діаметр чаші — 20 см, висота — 8 см (табл. III, 11).

4. Залізний ніж з кістяною ручкою. Ручка збереглася лише в верхній частині, в перерізі овальна. Черенок ножа встановлено між кістяними пластинками і закріплено двома залізними цвяхами. В верхній частині ручка закріплена вузенькою залізною обоймою. Клинок ножа зберігся лише на 5 см. Довжина ручки — 3 см, ширина — 1,8 см. Загальна довжина ножа — 8,5 см (табл. III, 9).

5а. Залізна втулка списа циліндричної форми. В нижній частині є отвір для цвяха. Довжина — 8 см, діаметр — 2,5 см.

Рис. 2. Амфора з поховання 1 кургана № 6.

5б. Залізний вток циліндричної форми, наскрізний, на кінцях розширяється, в перерізі круглий. Всередині збереглися рештки дерева. Довжина — 6,5 см, діаметр — 2,5 см (табл. III, 8).

5в. Залізний вток аналогічної форми. Збоку до нього прикріплена частина якогось залізного предмета. Довжина — 7,5 см, діаметр — 2 см.

5г. Залізний вток аналогічної форми. По нижньому краю потовщення. Довжина — 6,5 см, діаметр — 2,5 см.

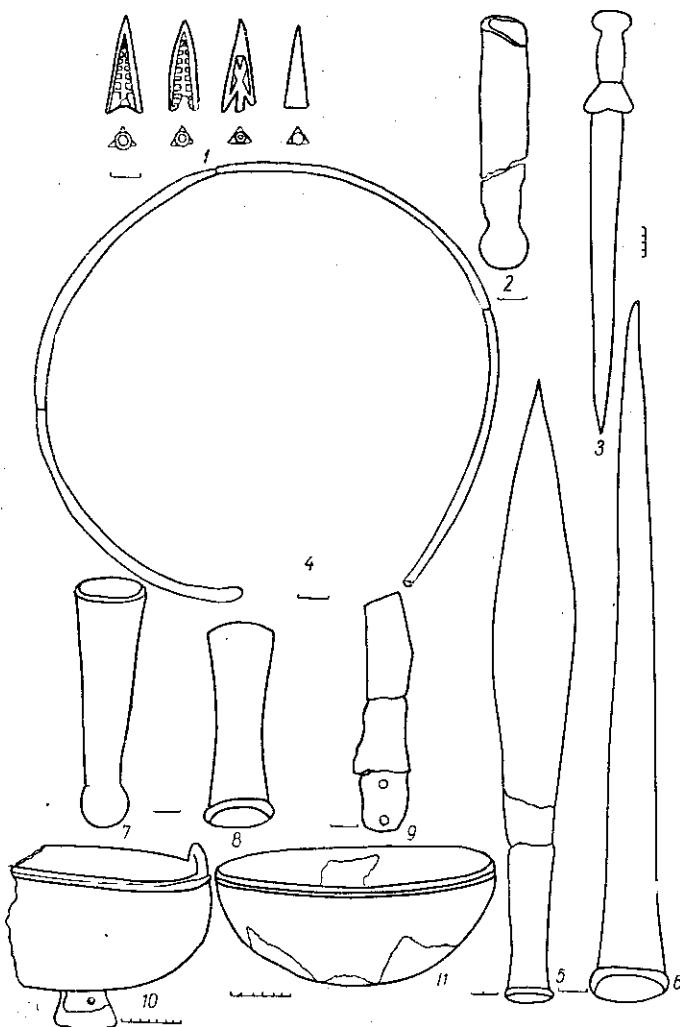

Табл. III. Інвентар поховань 1 з кургану № 6 і 1 з кургану № 7.

6. Залізний предмет у вигляді довгого гачкуватого стрижня поганої збереженості. На одному з кінців — кругле плоске розширення. Довжина — 25 см, товщина — 0,8 см.

7а. Залізний наконечник списа. Втулка округла, перо довгастої форми, овальне в перерізі. Погано збереглося, втулка поламана. Всередині її збереглися рештки дерева. Довжина — 42 см, ширина пера — 4,5 см, довжина втулки — 3,5 см (табл. III, 5).

7б. Уламок наконечника дротика. Дротик мав форму довгого втульчастого стрижня з шипами біля вістря. Збереглась лише середня його частина довжиною 20 см.

7в. Залізний наконечник дротика, в перерізі круглий. Циліндрична втулка має потовщення по краю, всередині збереглися рештки дерева. Кінець вістря поламаний. Довжина — 23 см, діаметр — 2,5 см (табл. III, 6).

Поховання 2 виявлено за 6 м на південь від центра кургана, на глибині 0,75 м від поверхні. Могильна яма чотирикутної форми із закругленими кутами. Довжина ями — 2,4 м, ширина — 1,35 м, глибина — 1,2 м від поверхні кургана. На дні ями збереглися рештки дощок, що лежали вздовж. Похованій був орієнтований головою на захід. Від кістяка зберігся лише тлін. Речей при похованому не знайдено.

Курган 7. Висота кургана — 0,6 м, діаметр — 1,6 м. Насип чорноземний, мав форму плоского підвищення. Поховальний горизонт виявлено на глибині 0,75 м. В кургані знайдено одне поховання скіфського часу, розташоване в центрі кургана.

Могильна пляма виявлена на глибині 1 м від поверхні кургана. Яма прямокутної форми з закругленими кутами. Орієнтована з північного заходу на південний схід. З північно-східного боку до ями веде коридор, що розширяється в місці з'єднання з ямою. Довжина його — 3 м, ширина біля ями — 4 м, а в протилежному кінці — 0,75 м. Дно коридора похиле в бік ями. Довжина ями — 4,5 м, ширина — 2,5 м, глибина — 1,6 м від поверхні кургана. Стінки ями вертикальні. В заповненні зустрічались рештки дерева і бронзові наконечники стріл. Можливо, поховання пограбоване.

Поховання чоловіче, орієнтоване, як свідчать кістки ніг, на схід. В центральній частині ями знайдені кістки коня (ліва передня нога, за визначенням В. І. Бібікової) і чотири уламки срібної гривни (1). Біля лівої ноги в західній частині ями лежав меч-акінак (2) і майже повністю зотлілий сагайдак з наконечниками стріл (3). Біля західної стінки знайдені бронзова маленька ворврока (4) і розламаний залізний вtok (5).

1. Срібна гривна в чотирьох кусках, один кінець не зберігся, зігнута з дроту, потовщені кінці її заходять один за один. Діаметр гривни — 15 см, товщина дроту — 0,3 см (табл. III, 4).

2. Залізний меч з овальним навершником. Ручка плоска, її бокові сторони трохи закруглені. Перехрестя метеликовидне, близьке до усіченої трапеції, клинок, мабуть, ромбічний в перерізі (дуже погано зберігся). Довжина меча — 55—60 см, довжина ручки — 12 см, ширина клинка в основі — 6 см (табл. III, 3).

На мечі збереглися рештки дерев'яних дволопатевих піхов. Верхня лопать шириною 4 см, довжиною 8 см. Нижня лопать, що майже не збереглася, розміщується нижче на 12 см.

3. Бронзові наконечники стріл чотирьох типів (табл. III, 1).

I. Трилопатеві з обрізаною втулкою, ребра закінчуються шипами, орнаментований ложок доходить майже до вістря.

II. Відрізняються від попередніх лише дуговидними ребрами.

III. Трилопатеві з короткою виступаючою втулкою, ложок орнаментований косим хрестом.

IV. Тригранні з обрізаною втулкою, ребра слабо дуговидні, маленький ложок орнаментований однією лінією, шипи відділяються один від одного поглиблennями в основі наконечника.

4. Бронзова ворврока у вигляді усіченого конуса. Дуже погано збереглася. Висота — 0,8 см, діаметри — 0,9 см і 1,8 см (табл. III, 7).

5. Залізний вtok конусовидної форми з шишкуватим потовщенням на нижньому кінці; всередині збереглися рештки дерева. Довжина — 9 см, діаметр — 1,2 см (табл. III, 2).

* * *

Всі бориспільські кургани розташовані в низині, що була колись заболочена. Це не характерно для могильників скіфського часу, але, можливо, було продиктоване місцевими умовами.

Всі насипи курганів невеликі, не перевищують 1 м. Поховальні споруди однотипові — ґрутові ями прямокутної форми з дерев'яними конструкціями. Ями звичайно довжиною до 3 м, ширину до 2 м, глибиною не більше 1,5 м. Дерев'яні конструкції зустрічаються двох типів: у вигляді накату над ямою або вертикальної обкладки стінок ями. Всі обстеженні поховання одночінні, за винятком поховання 2 в кургані № 3, яке було парним — чоловічим і жіночим.

Поховані — рядові воїни — лежали у витягнутому положенні, на спині, головою на захід, крім поховання в кургані № 7, де воїн був орієнтований головою на схід.

Кургани були пограбовані ще в давнину. Повністю збереглося лише впускне поховання в кургані № 3, де лежав воїн з золотою гривною. Тому тільки в одному випадку ми мали справу з повним набором поховального інвентаря, який складався з золотої гривни, списа, дротика і сагайдака.

В пограбованих похованнях збереглися такі речі: пращовий камінь, рештки бойового пояса, грецька амфора, невеличкий бронзовий казан, грецька бронзова чаша, ніж, два дротики, срібна гривна, рештки сагайдака і меч в дерев'яних піхвах.

Про інвентар жіночого поховання можна говорити лише умовно, судячи з пограбованого поховання 2 в кургані № 3. Там біля кістяка жінки знайдено дрібне намисто і бронзове дзеркало з залізною ручкою.

В усіх похованнях були знайдені рештки жертвової їжі у вигляді кісток барана і бика. Залишків тризни, крім поодиноких уламків амфор, виявити не вдалося.

Серед знахідок більш повно представлена зброя, що складається з меча, наконечників списів і дротиків, цілих і розрізнених сагайдачних наборів стріл.

Меч-акінак з плоским овальним навершником і метеликовидним перехрестям. Такі мечі зустрічаються в степових і лісостепових похованнях IV ст. до н. е. Близькою аналогією йому є чортомлицький і воронезький мечі з закругленими по краях рукоятками. Подібні рукоятки характерні для більш раннього часу, але зустрічаються і в IV ст. до н. е.³ Дерев'яні піхви меча подібні золотим піхвам з кургана Солоха⁴, де є такі ж дві лопаті для прикріplення меча до пояса.

Наконечники списів одного типу. Вони мають звичайну для IV ст. до н. е. форму. Наконечники бориспільських списів значних розмірів, довжиною понад 40 см, так що при довжині списа в 1,7 м наконечник становив його четверту частину. Древки списів і дротиків мали циліндричні і конусовидні вtokи, що нагадують «чарковидні» вtokи мастигінських курганів⁵.

Набір наконечників стріл одноманітний, вони відрізняються лише своєю орнаментацією. Такі наконечники є серед стріл з Солохи, Огуза, мастигінських курганів; знайдені вони і на Кам'янецькому городищі⁶.

Предметів туалету та прикрас мало: дві гривни, дрібне намисто і дзеркало. Бронзове дзеркало з залізною ручкою звичайне для скіф-

³ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 108, рис. 18.

⁴ М. И. Ростовцев, Воронежский серебряный сосуд, МАР, № 34, СПб., 1914, стор. 89 сл., табл. V.

⁵ ИАК, № 43, 1911, стор. 53, рис. 58, 5.

⁶ Р. Рау, Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unterem Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929, табл. IX, I, A-C; X, F—J.

ських поховань. Всі дзеркала такого типу розділені Г. І. Смирновою за їх діаметром на дві хронологічні групи: дзеркала з діаметром 16—19 см віднесені до VI—V ст. до н. е., а з діаметром 13—15 см — до V—IV ст. до н. е.⁷ За цим поділом дзеркало з Борисполя, діаметр якого дорівнює 14 см, можна датувати V—IV ст. до н. е.

Обидві гривні, знайдені в чоловічих похованнях, однакової форми, кінці їх заходять один за один. Найбільш близька аналогія — срібна гривна з Сеньківського могильника (за 13 км від Борисполя), яка була знайдена в жіночому похованні з речами IV ст. до н. е.⁸

Слід звернути увагу на те, що в жодному похованні групи «Язвена могила» не виявлена місцева кераміка. Знайдено лише грецьку амфору, бронзовий казан і бронзову грецьку чашу.

Амфора типу «Солоха I» належить до невеликої групи амфор з широкими відігнутими вінцями. Ці амфори, на думку І. Б. Зеест, ввозили в Північне Причорномор'я в IV ст. до н. е. з південної Греції⁹. Такі ж саме амфори були знайдені в с. Лісовичі, Таращанського району, Київської області¹⁰.

Бронзові дворучні казани в північних районах лісостепу зустрічаються рідко. Вони знайдені в мастигінських і «Частих» курганах. Нещодавно в с. Крячківка на Полтавщині випадково був знайдений казан з двома горизонтальними ручками¹¹. Він менший від бориспільського. Серед випадкових знахідок в збірці музею Ростова-на-Дону є казан, майже аналогічний нашому¹².

Бронзові чаши античної роботи зустрічаються в скіфських похованнях рідко. В Придніпров'ї знайдені лише дві аналогічні посудини. Одна з них походить з кургана біля с. Рижанівка¹³, друга — з кургана біля с. Вовківці¹⁴. Повною аналогією нашему сосуду є бронзова чаша з одного з поховань в Вербице — Болгарія¹⁵. Висота її — 11 см, діаметр — 26 см, по краю вона прикрашена рельєфним обідком.

На підставі предметів зброї і античної амфори IV ст. до н. е. всі поховання, відкриті в курганий групі «Язвена могила», ми відносимо до IV ст. до н. е.

Археологічні матеріали, одержані при дослідженні курганів, є новим джерелом для вивчення племен скіфського часу в найпівнічнішій частині дніпровського Лівобережжя.

⁷ Г. И. Смирнова, Севериновское городище, Археологический сборник, вип. 2, Л., 1964, стор. 100—102, рис. II.

⁸ В. Козловская, Отчет о раскопках у с. Сеньковки, 1927, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, М., 1960, стор. 94.

¹⁰ Э. В. Яковенко, Еліністичні амфори, знайдені на Київщині, Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 199—201, рис. 1.

¹¹ Г. О. Сидоренко, Скіфський курган на р. Удай, Археологія, т. XVI, стор. 193, рис. 4.

¹² Х. И. Попов, Каталог фондов археологии Донского музея в г. Новочеркасске 1917—1919, табл. VI, 3, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹³ Смела, т. III, СПб., 1901, табл. XVII, 8.

¹⁴ ДП, II, К., 1899, табл. X, № 222.

¹⁵ Богданъ Д. Филовъ, Надгорннѣ могилы при Дуванлий въ Пловдивско, София, 1934, стор. 176, рис. 194.

Э. В. ЯКОВЕНКО

НЕКРОПОЛЬ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ВОЗЛЕ г. БОРИСПОЛЬ

Резюме

В 1961 г. у г. Борисполя, Киевской области, в урочище «Язвена могила» было исследовано пять курганов скифского времени. Раскопки проводились экспедицией Института археологии АН УССР под руководством А. И. Тереножкина.

При снятии небольших, высотой до 1 м курганных насыпей были обнаружены погребения скифов-воинов, разграбленные еще в древности. Исключением является погребение 1 в кургане № 3, где погребальный инвентарь сохранился полностью. Он состоял из железных наконечников копья и дротика, железных оковок древков и остатков колчана с набором бронзовых наконечников стрел. На шее воина была найдена золотая гривна с заходящими друг за друга концами.

В результате работ на урочище «Язвена могила» было раскрыто семь погребений скифского времени и одно древнеямное. В погребениях скифского времени обнаружен разнообразный погребальный инвентарь: оружие, украшения, бронзовый двуручный котел на одной ножке, предметы античного импорта. На основании этих находок могильник датируется IV в. до н. э.

Все погребальные сооружения однотипны: курганы не превышают высоты 1 м, могильные ямы четырехугольные в плане и имеют деревянные конструкции в виде наката или обкладки стенок.

Исследования этого могильника позволили получить ряд новых данных о населении этой территории в скифское время.

Т. Г. МОВША

**СКАРБ ПРИКРАС
З ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ
в с. ЦВІКЛІВЦІ**

Навесні 1959 р. в с. Цвіклівці на Кам'янець-Подільщині, в урочищі «Гряді» під час земляних робіт, зв'язаних з добуванням каменю, бульдозером була вичерпнута цікава знахідка — уламки розбитої посудини та численні прикраси.

Переважна кількість речей була зібрана колгоспником цього села А. В. Ткачуком та учителем школи с. Жванець Б. М. Кушніром і передана в Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Кілька зразків прикрас Б. М. Кушнір передав в Інститут археології АН УРСР. За дорученням дирекції інституту автор статті у 1960 р. обстежив місце знахідки та зібрав залишки прикрас, що збереглись у місцевих жителів¹.

«Гряді» — це високий трудноприступний останець корінного берега річки Смотрича, який клином виступає посередині села. В підніжжі двох його протилежних стрімких високих схилів та погого третього течуть води Смотрича (рис. 1).

Нашою розвідкою та розкопками установлено, що знайдені прикраси становили скарб, закопаний у глиняній посудині на поселенні пізнього етапу трипільської культури. Поселення займало невелику найбільш високу частину «Гряді», тепер майже повністю зруйновану кар'єрами, в яких розробляють сілурійський вапняк. Лише на вузькій ділянці біля високого південно-східного схилу зберігся непорушений культурний шар.

На поселенні виявлено залишки зруйнованої глинобитної площасти, досліджено дві напівземлянки, кілька господарських та сміттєвих ям, культову глинобитну вимостку-жертвовник за межами жител та важливої наукової цінності ритуальне поховання з трупоспаленням².

За комплексом знахідок поселення в с. Цвіклівці на «Гряді» датується найбільш пізнім часом етапу С II трипільської культури. Разом з іншими аналогічними йому пам'ятками Західного Поділля з яскраво вираженими рисами поселень північної периферії пізнього трипілля воно, певно, входить в ту ж локальну групу пізньотрипільських племен, що і пам'ятки городського типу на Волині.

За повідомленням каменярів, скарб знайдено у кар'єрі біля північно-західного крутого схилу «Гряді» на глибині 1—1,2 м від сучас-

¹ За показ місця знахідки висловлюю подяку Б. М. Кушніру.

² Т. Г. Мовша, Трипільське поховання в с. Цвіклівці, Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 213—222.

яої поверхні, що згідно розрізу ґрунту на цій ділянці відповідало нижній межі сірувато-жовтих суглинків.

Від посудини, в якій був закопаний скарб, збереглося 20 уламків. В одному з них в грудці сірувато-жовтих суглинків знаходяться дрібні

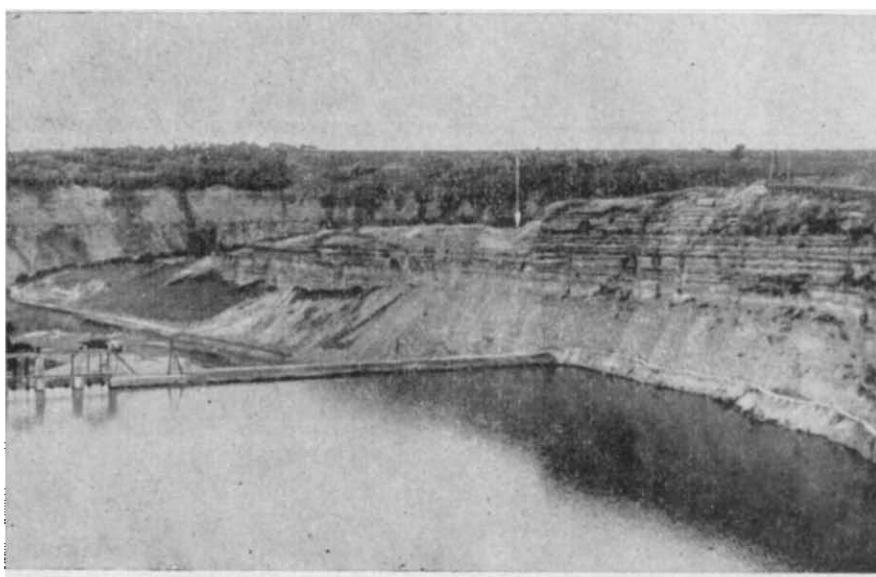

Рис. 1. Вид на останець «Гряда» в с. Цвіклівці.
Стрілкою вказано місце знахідки скарбу.

валнякові намистини. Уламки посудини не підбираються, але дозволяють відтворити її форму. Це невисока шаровидна посудина з роздутими плічками та сильно звуженими до дна присадкуватими стінками (діаметр дна — 14 см). Плічки прикрашені випуклими ручками-вуш-

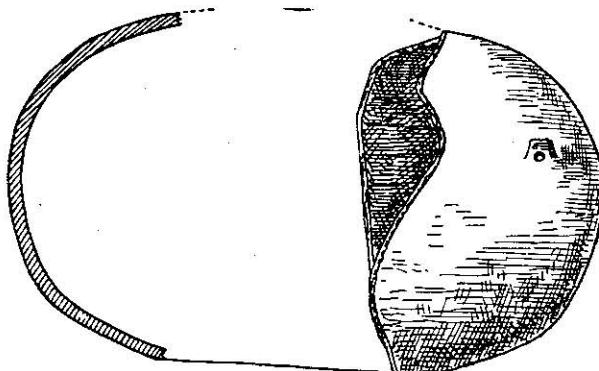

Рис. 2. Посудина, в якій знаходився скарб.

ками з наскрізними проколами (збереглося одне вушко). Верхні краї їх зрізані і похилені до стінок. Черепок па зламі та поверхні рожево-пальового кольору. Маса міцна, добре вимішана. Зовнішня поверхня згладжена, місцями підлощена, на внутрішній — помітні сліди зняття зайвої глини. Розпис не зберігся (рис. 2). За формою, складом та обробкою поверхні ця посудина відноситься до розписної кераміки пізнього етапу трипілля. Аналогії їй відомі серед кераміки Городська³, Пе-

³ В. П. Петров, Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1940 р.), Трипільська культура, т. I, К., 1940, стор. 373, рис. 87.

чори⁴. На відміну від наведених аналогій посудина, про яку йде мова, дещо відрізняється за формою — більш приземкувата, плічки її дуже роздуті.

Скарб зберігся не повністю. Частина його в момент знахідки була розібрана місцевими жителями і загублена. Вдалося зібрати 822 прикраси⁵ — два мідні браслети, намисто та підвіски, виготовлені з міді, зубів благородного оленя та вапняку.

Мідних виробів налічувалося 68. Вони складаються з двох пластинчастих браслетів, 31 пронизки та 35 циліндричних невеликих намистин. Крім мідних предметів, в скарбі було 122 прикраси з просвердлених зубів благородного оленя, 275 пронизок з черепашок молюсків *dentalium* та 357 дрібних вапнякових намистин з просвердленими отворами.

Обидва браслети широкі, пластинчасті, тонкі, однакові за формою, але різні за розміром.

Перший браслет в один оберт з округлими кінцями, вирізаний з широкого дуже тонкого мідного листа (рис. 3, 1). Кінці браслета заходять один за один. Один кінець згорнуто в петельку. Браслет дуже деформований, зігнутий (форма його близька до трикутника), вкритий патиною зеленого кольору. Край його вищерблений, на поверхні є тріщини, в яких помітна червона мідь. Розміри браслета: довжина по обідку — 21 см, максимальна ширина — 2,4 см, а на округлих кінцях — 2,2—2,3 см. Товщина пластинки — 0,2 мм.

Другий браслет пластинчастий з округлими кінцями, вирізаний з широкого плоского мідного дуже тонкого листа (рис. 3, 2), більший в діаметрі (довжина по обідку — 32 см) та вужчий (1,6—1,8 см) за перший браслет. Дуже пошкоджений ще в давнину, майже посередині розламаний на дві частини. Один кінець пластини на місці зламу перекрученій. Край пластин вищерблений. Зовнішня та внутрішня поверхні вкриті патиною зеленого кольору, місцями відслойлися. Вага 32,11 гр.

Обидва браслети, певно, становили одну пару жіночих прикрас. Різниця в їх розмірах свідчить про те, що один з них, менший, носили на зап'ясті руки, другий, більший — вище ліктя.

Мідні браслети, як про це свідчить значна кількість їх знахідок в пам'ятках трипільської культури (16 екземплярів), були досить поширеними жіночим вбранням.

Для раннього та середнього етапів трипілля в основному характерні спіральні браслети (в Ізвоаре II⁶ — 2 браслети, в Хебешешть⁷ —

⁴ Е. К. Черныш, Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге, Археологический сборник, вып. 1, Л., 1959, стор. 189, рис. 18, 1.

⁵ Зберігаються в Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику та Київському державному історичному музеї. —

⁶ R. Vulpe, Izvoare, Bucuresti, 1957, стор. 262, рис. 273, 3, 4; стор. 264.

⁷ V. Dumitrescu și colaboratori, Hăbășești, Bucuresti, 1954, стор. 436, 437, рис. 2, 3.

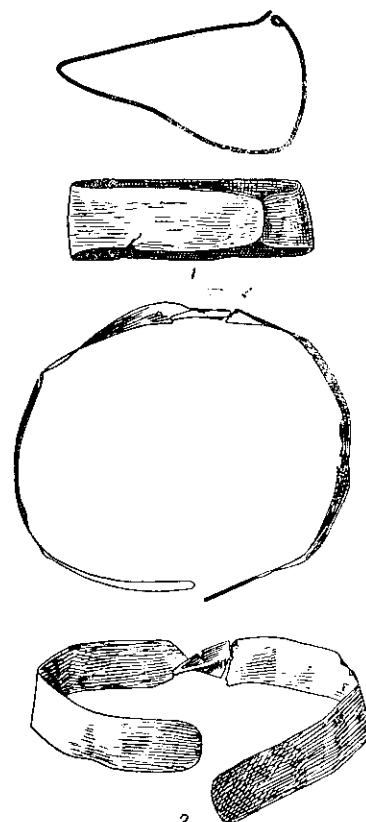

Рис. 3. Мідні браслети з скарбу в с. Цвіклівці.

2 браслети, в Карбуні⁸—4 браслети). Лише в Ленківцях⁹ та в Карбуні знайдено по одному пластинчастому браслету (останній складається з шести пластин). В пізньотрипільських пам'ятках досі відомі лише пластинчасті браслети. Крім Цвіклівців, три пластинчасті браслети знайдені в Червоному хуторі¹⁰. На відміну від цвіклівцівських вони невеликого розміру — дитячі, масивні, із звуженими кінцями. Браслет з Ленківців також невеликий (діаметр — 3,4 см), із звуженими кінцями.

Найбільшу групу знахідок скарбу становить численне намисто, яке складається з мідних і вапнякових намистин та пронизок. Кілька мідних пронизок та намистин було досліджено в лабораторії спектрального і структурного аналізу при кафедрі археології Московського державного університету та в лабораторії спектрального аналізу Інституту археології АН СРСР. Мідні пронизки (31 екземпляр) циліндричної форми. За свідченням Н. В. Риндіної, вони виготовлені з розплющених тонких мідних пластинок, згорнутих в трубочку на болванці відповідного профілю. Краї трубочок щільно пригнані один до одного за допомогою додаткової проковки, яка проводилась до зняття пронизки з болванки (рис. 4, 1; рис. 5, 1). Пронизки різного розміру. Великих пронизок лише три; їх довжина 5,7 см, діаметр 0,4 см. Пронизки середнього розміру довжиною від 3,6 до 4,5 см. Довжина восьми пронизок 4,3—4,5 см, діаметр — 0,3×0,25 см. Розміри двох пронизок — довжина відповідно 3,3 і 3,6 см, діаметр 0,2×0,3 см. Пронизок малих — 12. Довжина їх коливається від 2 до 2,5 см.

Майже всі прикраси цього типу непоганої збереженості. Деякі з них пошкоджені. Краї їх зігнуті або розгорнуті. Поверхня всіх вкрита патиною темно-зеленого кольору і має в деяких місцях тріщини.

Мідні пронизки були улюбленими прикрасами трипільців. Їх знаходять як в скарбах, так і в похованнях. Крім описаних пронизок циліндричної форми, на пізньому етапі трипільської культури були поширені пронизки, виготовлені з вузької пластинки, згорнутої в спіральні трубочки (Софіївка¹¹, Чернин¹²).

Намисто також складається з невеликих мідних намистин циліндричної форми (збереглося 35 намистин, рис. 4, 2; 5, 2). Вони виготовлені з мідного нерівномірно розплющеної листа, розрізаного на вузькі смужки шириною 0,2—0,6 см, зігнуті за допомогою болванки, діаметр якої відповідає діаметру внутрішньої частини намистини (0,6—0,9 см).

Намистини неоднакової довжини (з одного боку вищі, з другого — нижчі) та неоднакової товщини (останнє свідчить про те, що вони виготовлені з нерівномірно розплющеної пластини). Краї бусин прямі, трохи закруглені або скосені всередину (часто обидва краї), що залежить від кута нахилу знаряддя, яким розрізали лист на вузькі смужки. За свідченням Н. В. Риндіної, кінці багатьох намистин з'єднані ковалським способом. В деяких з них помітне розходження кінців пластинки на місці первинної зварки, яке могло утворитися в процесі корозії металу.

Точних аналогій цим прикрасам немає. Найбільш близькі до них аналогії походять з скарбу Хебешешть¹³, але вони відрізняються від

⁸ Г. П. Сергеев, Раннетрипольский клад у с. Карбун, СА, № 1, 1963, стор. 138, 140, рис. 4.

⁹ К. К. Черніш, Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі, К., 1959, стор. 86, табл. 12, рис. 31.

¹⁰ В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням, АП, т. VI, К., 1956, стор. 96, табл. I, 13.

¹¹ Ю. М. Захарук, Софіївський тіlopальний могильник, АП, т. IV, К., 1952, стор. 116, 117, табл. II, 4.

¹² В. І. Канівець, Могильник епохи міді — бронзи біля с. Чернин на Київщині, АП, т. VI, стор. 103, рис. 3, 4, 6, 7.

¹³ V. Dumitrescu și colaboratori, вказ. праця, стор. 436, рис. 41, 5.

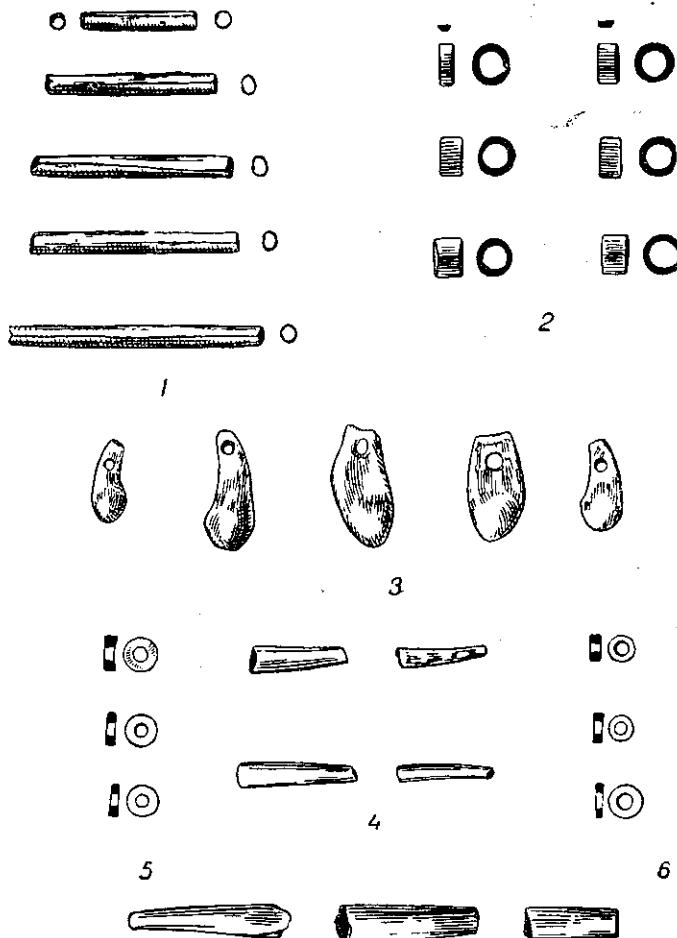

Рис. 4. Зразки прикрас скарбу.

1 — мідні пронизки; 2 — мідні намистини; 3 — прикраси із зубів благородного оленя; 4 — пронизки з черепашок молюсків *dentalium*; 5, 6 — намистини вапнякові.

цвіклівських більшим розміром (діаметр — до 13 мм). Металеві намистини з Карбуні трохи іншої форми і масивніші¹⁴.

Результати аналізів кількох металевих прикрас такі (див. табл.).

Якісний спектральний аналіз та напівкількісний спектральний аналіз на стилоскопі двох пронизок показали, що вони виготовлені з

Результати якісного спектрального аналізу¹⁵

Пронизка № 1	Cu	Pb	Sn	Fe	Zn	Ag	Sb	Bi	Co	As	Au	Ba	P	Ni	Mn
	1	5	7	7	—	4	7	7	—	5	—	7	7	5	—
Пронизка № 2	1	4	5	—	—	4	7	4	—	4	7	6	7	5	—

¹⁴ Г. П. Сергеев, вказ. праця, стор. 141, рис. 6.

¹⁵ Архів лабораторії спектрального і структурного аналізу при кафедрі археології МДУ, пластина № 266 : 6; пластина № 266 : 2.

Результати напівкількісного спектрального аналізу на стилоскопі (в %) ¹⁶

Пронизка № 1	Cu	Pb	Sn	Fe	Zn	Sb	Co	As	Ni	Mn
	0,01	0,02	0,01	—	0,01	—	0,2	0,01	—	
Пронизка № 2	основна кількість	1	0,02	—	—	0,01	—	0,3	0,01	—

Результати приблизного кількісного спектрального аналізу ¹⁷

Пронизка	Cu	Sn	Pb	As	Sb	Fe	P	Mn	Ag	Au	Bi	Ni	Zn
	—	сліди	?	—	0,003	0,1	—	0,055	—	0,002	0,001	—	
Намистина	основна кількість	сліди	0,005	0,7	—	0,02	?	сліди	0,0005	—	0,003	сліди	0,02

чистої міді з мікродомішками свинцю, олова, срібла, сурми, бісмута, миш'яку, які попали в метал природним шляхом при його виплавці з руди.

Хімічний склад металу першої пронизки з Цвіклівців співпадає з хімічним складом двох металевих виробів з поховань культури шнурової кераміки — персня з с. Почапи та сережки з с. Передівання ¹⁸, що є важливим, оскільки вказані пам'ятки знаходяться на одній території.

Приблизний кількісний спектральний аналіз показав, що метал двох пронизок скарбу з Цвіклівців за складом хімічних елементів дуже близький до металу двох плоских сокирок з поселення середнього етапу трипілля в с. Верем'я ¹⁹, тобто до металу майже всіх груп трипільської культури, за визначенням Є. М. Черних.

Інший хімічний склад металу, як це видно з наведеної таблиці, показав аналіз намистини. Вона відрізняється більшим процентом миш'яку як від пронизок з цього скарбу, так і від плоских сокирок з Верем'я. За хімічним складом металу вона відноситься до групи пізньотрипільських мідно-міш'якових предметів, виділеної Є. М. Черних, до якої входить сокирка з Вільшанки та клевець з Верем'я. В першій міститься 0,95% миш'яку, в другому — 0,9%.

Таким чином, хімічний склад міді пронизок та намистини скарбу з Цвіклівців вказує на неоднорідність металу і, певно, на різні шляхи його одержання пізньотрипільським населенням «Гряди». Метал скарбу з Цвіклівців поділяється на дві групи. Пронизки входять до групи основного металу трипільської культури, який походить з Балкано-Карпатського рудного району ²⁰. Намистина зроблена з мідно-міш'якових сплавів, що вказує на кавказьке походження цієї групи ²¹.

Крім намиста з міді, в скарб входило намисто і, можливо, підвіски з просвердлених зубів благородного оленя ²² (122 екземпляри; рис. 4,

¹⁶ Архів лабораторії спектрального і структурного аналізу, пластиинка № 10 : 6, пластиинка № 10 : 3.

¹⁷ Архів лабораторії спектрального аналізу Інституту археології АН СРСР.

¹⁸ Виписка з заключення Н. В. Риндіної.

¹⁹ Виписка з результатів аналізів, проведених Є. М. Черних.

²⁰ Е. Н. Черных, К истории металлургии Восточной Европы в эпоху энеолита и ранней бронзы. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1963, стор. 12.

²¹ Там же.

²² Визначені В. Г. Свистуном, за що складаємо йому подяку.

з; 6). Коронки зубів закруглені і зашліфовані, а в плоских коренях частіше по центру і лише інколи збоку просвердлені отвори. Значна кількість намистин на місці свердління поламана. Поверхня їх заполірована та залощена. На коронках зубів та коренях навколо просверд-

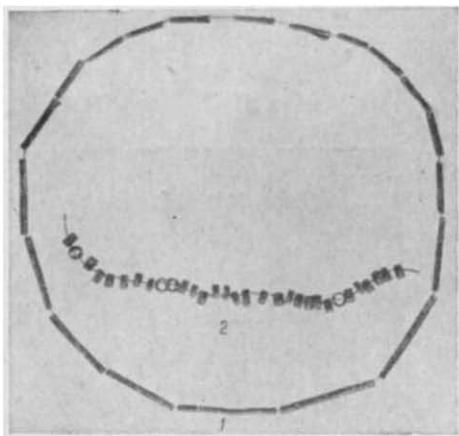

Рис. 5. Мідні пронизки (1) і намистини (2).

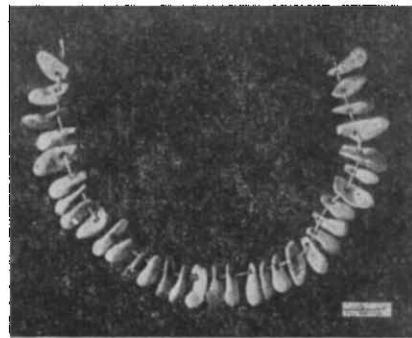

Рис. 6. Намисто і підвіски із зубів благородного оленя.

лених отворів є зеленкуваті плями — сліди окису міді. Наявність їх на останніх вказує на те, що в рядках намиста вони були нанизані впередміжку з мідними намистинами.

Деякі прикраси з просвердлених зубів благородного оленя могли служити підвісками, які нашивалися на одежду, або амулетами.

Прикраси цього типу знайдені в пізньотрипільських степових похованнях — в Вільшанці²³, Усатово²⁴, Тудорово²⁵. В пізньотрипільських могильниках Середнього Подністров'я (Вихватинці, Голеркани²⁶) та Середнього Подніпров'я (Червоний хутір, Чернин) вони відсутні. Лише одна подібна підвіска із зуба оленя була знайдена на поверхні Софіївського могильника²⁷. На поселеннях аналогічні прикраси відомі з скарбів в Хебешешть²⁸, в с. Карбун²⁹, а також в Луці-Врублевецькій³⁰. В Карбунському скарбі їх така ж кількість, як і в Цвіклівцях, — 124. В дам'ятках трипільської культури намисто та підвіски із зубів оленя з Цвіклівців поряд з підвісками з Луки-Врублевецької є найбільш північно-західними пунктами знахідок цього типу.

Намисто скарбу, знайденого в Цвіклівцях, складалось також з 275 трубчастих пронизок із черепашок молюсків *dentalium*³¹ (рис. 4, 4;

²³ За визначенням М. К. Верещагіна, намисто зроблено із зубів лисиці та собаки, а не вовка, як це вважали раніше. Див. Д. М. Шербаковский, Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губ. АЛЮР, № 1—2, 1905; Т. Г. Мовша, К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения. Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР, Кишинев, 1960, стор. 70, рис. 4.

²⁴ Е. Ф. Лагодовская, Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г., СА, т. V, 1940, стор. 248, 251, рис. 14.

²⁵ А. И. Мелюкова, Курган усатовского типа у села Тудорово, КСИИМК, вып. 88, М., 1962, стор. 76, 80, рис. 25, 1.

²⁶ Т. С. Пассек, Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, МИА, № 84, М., 1961, стор. 146—182.

²⁷ Ю. М. Захарук, вказ. праця, стор. 117.

²⁸ V. Dumitrescu și colaboratori, вказ. праця, стор. 436, рис. 4; стор. 437, рис. 6.

²⁹ Г. П. Сергеев, вказ. праця, стор. 145—147, рис. 12.

³⁰ С. Н. Бибиков, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, М., 1953, стор. 199, 363, табл. 71, У, X.

³¹ Визначені в Інституті зоології АН УРСР А. Л. Путь, за що складаємо йому подяку.

7). Вони різного розміру. Найбільші з них довжиною 8 см (діаметр отвору — 0,7 см), найменші — довжиною 1 см (діаметр отвору — 0,1—0,2 см). Останні дуже крихкі, кінці їх поламані. Поверхні великих пронизок відполіровані, залощені, а також, як і малих пронизок, вкриті окисом міді, який міг утворитися або під час користування в поєданні з металевим намистом, або в процесі лежання в скарбі.

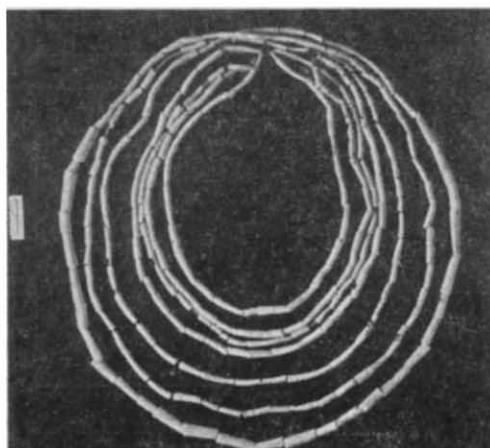

Рис. 7. Намисто із пронизок з черепашок молюсків *dentalium*.

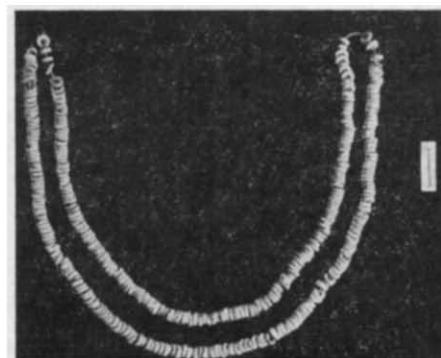

Рис. 8. Намисто з ვაпнякових намистинок.

Аналогій описаним прикрасам в трипільській культурі та синхронних їй культурах на території південно-західної частини Східної Європи немає. В трипіллі ж відомі лише пронизки з трубчастих кісток птахів та гризунів (Лука-Врублівецька, Червоний хутір).

До набору намиста описаного скарбу входила велика кількість (357 екземплярів, рис. 4, 5, 6; 8) мініатюрних вапнякових бусинок з просвердленими отворами. Вони циліндричні, низькі (висота 0,2—0,3 см, діаметр 0,5—0,7 см), неоднакової товщини (0,1—0,2 см), з одностороннє чи двостороннє просвердленими отворами діаметром 0,15—0,25 см. Сторони більшої кількості намистинок плоскі, решти — одна сторона плоска, друга — опукла або увігнута. Округлі поверхні добре відшлифовані, залощені.

В трипільській культурі вапнякові намистинки до цього часу були відомі лише із скарбу з Хебешешть³². Подібні намистини, але виточені з черепашок іпіо, походять з Вихватинського могильника³³. Більші за розмірами, ніж цвіклівцівські, перламутрові бусини знайдено в Ізвоаре II³⁴. Крім вказаного намиста, зустрічаються глиняні намистини, зрідка намистини з білого і чорного сланцю, янтарю³⁵.

Намиста, аналогічні цвіклівцівському, є типовими прикрасами, які постійно знаходять в похованнях таких могильників мідного віку, як Микільський, Дереївський (розкопки Д. А. Телегіна).

Всі описані групи прикрас становили скарб, захований в глиняній піньотрипільській посудині на поселенні цього ж часу. Посудина, в якій він зберігався, типи деяких прикрас та аналіз металевих виробів дозволяють віднести його до трипільської культури і датувати, як і

³² V. Dumitrescu și colaboratorî, вказ. праця, стор. 440, фіг. 4, 6, табл. CXIV, 5.

³³ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 155, 171.

³⁴ R. Vulpe, вказ. праця, стор. 264, рис. 274, 1, 2.

³⁵ В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 97.

поселення, по аналогії з керамікою з Городська найбільш пізнім часом етапу С II північної периферії пізнього трипілля.

Питання про те, чи був скарб заритий під підлогою житла, чи за межами будівель, залишилося не з'ясованим. Та частина поселення, на якій його знайдено, тепер повністю зруйнована кар'єром. Очевидно лише одне, що пізньотрипільському населенню «Гряди» загрожувала якась небезпека, в момент якої цінності хотіли зберегти. Топографія поселення, розташування його на високому малодоступному останці, оточеному з трьох боків водами Смотрича, вказує на складні історичні умови, в яких знаходились пізньотрипільські племена цієї території, в тому числі і населення «Гряди».

Скарб прикрас із Цвіклівців є унікальним. Він являє собою виключне явище серед пам'яток мідного віку південного заходу Європейської частини СРСР. Після скарбу з Карбуні він є найбільш багатим. З відкриттям скарбів в Хебешешть, Карбуні, Цвіклівцях, Городниці II³⁶, Ариушді³⁷ в науковий оборот вводиться новий вид історичного джерела для вивчення трипільської культури — скарби на поселеннях. До порівняно недавнього часу в трипіллі були відомі лише скарби крем'яних пластин та відщепів (Халеп'є³⁸, Сандраки³⁹).

Своєрідною особливістю скарбу з Цвіклівців, як і скарбу з Хебешешть (в останньому лише 55 предметів), на відміну від скарбів з Карбуні та Городниці II є набір речей — виключно предметів парадного вбрання. Він вражає численністю знахідок та різноманітністю прикрас (понад 822 екземпляри, з них збереглося 68 мідних).

В складі скарбу є прикраси, які раніше не були відомі в трипільській культурі. Це пронизки з черепашок молюсків *dentalium*.

Особливою уваги заслуговує вперше виявлений в трипільській культурі тип прикрас — мідний пластинчастий браслет, наремінник, який носили вище ліктя. Наремінник та другий мідний браслет для зап'ястя руки могли становити комплекс жіночого парадного вбрання. Разом з браслетами з Червоного хутора, які дещо відрізняються від цвіклівцівських, вони входять в одну і ту ж пізньотрипільську групу пластинчастих браслетів, на відміну від спіральних браслетів, характерних для пам'яток раннього та середнього трипілля (Ізвоаре II, Хебешешть, Карбуні).

Скарб складався з предметів кількох наборів намиста. Це створює ряд труднощів для реконструкції намиста, визначення в ньому місця окремих намистин. Лише наявність слідів окису біля просвердлених отворів на прикрасах із зубів благородного оленя дозволяє припустити, що їх носили в намисті між мідними пронизками та мідними намистинами.

Описаний скарб є цінним матеріалом для реконструкції наборів прикрас в першу чергу трипільських жінок. Чи були ці всі прикраси тільки жіночим вбранням, чи якась кількість їх використовувалась і в чоловічому вбранні, сказати важко. Дані трипільських поховань щодо цього надзвичайно обмежені. Лише глинена жіноча фігурка з Труешешть⁴⁰, на якій рельєфно зображене намисто з трьох довгих рядків циліндричної форми намистин, свідчить про те, що намисто носили не з одного, а з кількох рядків.

³⁶ Tadeusz Sulimirski, Copper Hoard from Horodnica on the Dniester, Sonderabdruck aus Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XCI, 1961, стор. 91—97.

³⁷ F. Lászlo, Dolgozatai, Kolozsvár, 1911 и 1914.

³⁸ В. В. Хвойко, Каменный век Среднего Приднепровья, Труды XI археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. I, М., 1901, стор. 774.

³⁹ О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках, АП, т. VI, стор. 123, 124, рис. 6—8.

⁴⁰ M. Petrescu-Dimbovica, Les principaux résultats des fouilles de Trușești, Analele Științifice ale Universitat al I. Cuza, т. III, 1957, 1—2, табл. IV.

Поряд з могильниками софіївського типу та скарбами з Карбуні, Городниці II, прикраси з Цвіклівців змінюють наші уявлення про територію поширення металу в трипільський час, яку, виходячи з даних Усатово, пов'язували головним чином з Причорномор'ям. Північно-східні та північно-західні райони трипільської культури довгий час вважалися бідною периферією. Знахідка скарбу в Цвіклівцях свідчить про те, що пізньотрипільські племена Середнього Подністров'я за багатством металевих виробів не поступались як усатівським, так і софіївським племенам.

Різні дані якісного спектрального аналізу та півкількісного спектрального аналізу на стилоскопі мідних пронизок та бусин Цвіклівцівського скарбу свідчать про різні шляхи одержання металу. Це, в свою чергу, вказує на існування широкого міжплемінного обміну з населенням різних центрів стародавніх покладів міді — з Балкано-Карпатським та Кавказьким, на накоплення багатств та початок майнового розшарування всередині роду.

Скарб з Цвіклівців дозволяє по-новому висвітлити питання про економіку та рівень культури трипілля, про обмінні зв'язки пізньотрипільських племен Середнього Подністров'я взагалі і Західного Поділля зокрема з населенням як сусідніх, так і віддалених територій.

Т. Г. МОВША

КЛАД УКРАШЕНИЙ ИЗ ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ в с. ЦВИКЛОВЦЫ

Резюме

Весной 1959 г. в с. Цвикловцы, Каменец-Подольского района, Хмельницкой области, местными жителями при разработке камня был найден в глиняном сосуде уникальный клад украшений. Нашей экспедицией установлено, что клад был зарыт на позднетрипольском поселении с ярко выраженным северными чертами и датируется тем же временем (этап С II). Это один из наиболее богатых кладов трипольской культуры (сохранилось 822 изделия), в состав которого входило два медных пластинчатых браслета, медные, костяные и известняковые бусы и пронизи, составляющие наборы ожерелий.

Клад из Цвикловцов представляет собой исключительный научный интерес. Он совершенно по-новому освещает вопрос об экономике, культуре, обменных связях позднетрипольских племен Среднего Поднестровья вообще и Западной Подолии в частности.

В. М. ГЛАДИЛІН

НОВІ ЗНАХІДКИ НА ДЕРКУЛІ

Зібрані у 20-х роках поблизу хут. Колесникова на р. Деркул кам'яні знаряддя ранньопалеолітичного вигляду дістали різної оцінки спеціалістів.

Повідомляючи у 1927 р. про знахідки, П. П. Єфіменко характеризував їх як перші вірогідні сліди мустєрської епохи на Великій Руській рівнині¹. Підкріплена згодом публікацією зібраних виробів², ця оцінка Деркульського місцевознаходження була прийнята більшістю радянських археологів-палеолітознавців.

Більш застережливо підійшов до визначення віку деркульських виробів С. М. Зам'ятнін. Ознайомившись в 1933 р. з місцем знахідки, він у повідомленні на секторі каменю ДАІМК, а згодом в окремій статті³ піддав сумніву правильність запропонованого П. П. Єфіменко датування пам'ятки. Не відводячи остаточно припущення про давній вік окремих деркульських знарядь, С. М. Зам'ятнін, разом з тим, схильний був основну масу знахідок зіставляти з «макролітичними» виробами з різних місць басейну Сіверського Дінця⁴.

Хоч думка С. М. Зам'ятніна і не зустріла підтримки серед археологів, вона все ж не могла не внести в уявлення про пам'ятку елемент деякої непевності.

Тим бажаніше одержати додаткові дані щодо характеру місцевознаходження.

У зв'язку з цим може бути цікавою невелика колекція кам'яних виробів, зібрана на Деркулі в 1963 р.⁵

Знахідки зустрінуто у перевідкладеному стані, головним чином, на рініку — місці основних зборів П. П. Єфіменка і С. М. Зам'ятніна.

Зібрані вироби тотожні знайденим раніше за матеріалом і станом збереженості.

Більшість знарядь виготовлена з місцевого високоякісного кварциту сірого або коричневого кольору. Вироби з кременю кількісно поступаються перед кварцитовими: в колекції з 22 знахідок крем'яних налічується лише 6.

¹ П. П. Єфіменко, Пам'ятки мустєрської культури на сході Європи, Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія, т. I. «Записки історико-філологічного відділу», № 51, К., 1927, стор. 286—301.

² П. П. Єфіменко, Находка остатков мустєрського времени на р. Деркуле, *Ізвестия ГАІМК*, вып. 118, М.—Л., 1935, стор. 13—25.

³ С. Н. Зам'ятнін, Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья, Сборник музея антропологии и этнографии, т. XIV, М.—Л., 1953, стор. 238—248.

⁴ Там же, стор. 247—248.

⁵ Збори автора. Кілька виробів було знайдено на пам'ятці викладачем Луганського педінституту геологом П. І. Луцьким.

Збереженість виробів неоднорідна. Більшість з них позбавлена звичайних для знахідок на рінякових пляжах забитості і згладженості граней. Кілька знарядь має дещо залощену поверхню. Виразні сліди окатування відзначаються лише в одному випадку — на масивному кварцитовому відщепі (рис. 1, 5). Певно, знаряддя потрапили на ріняк

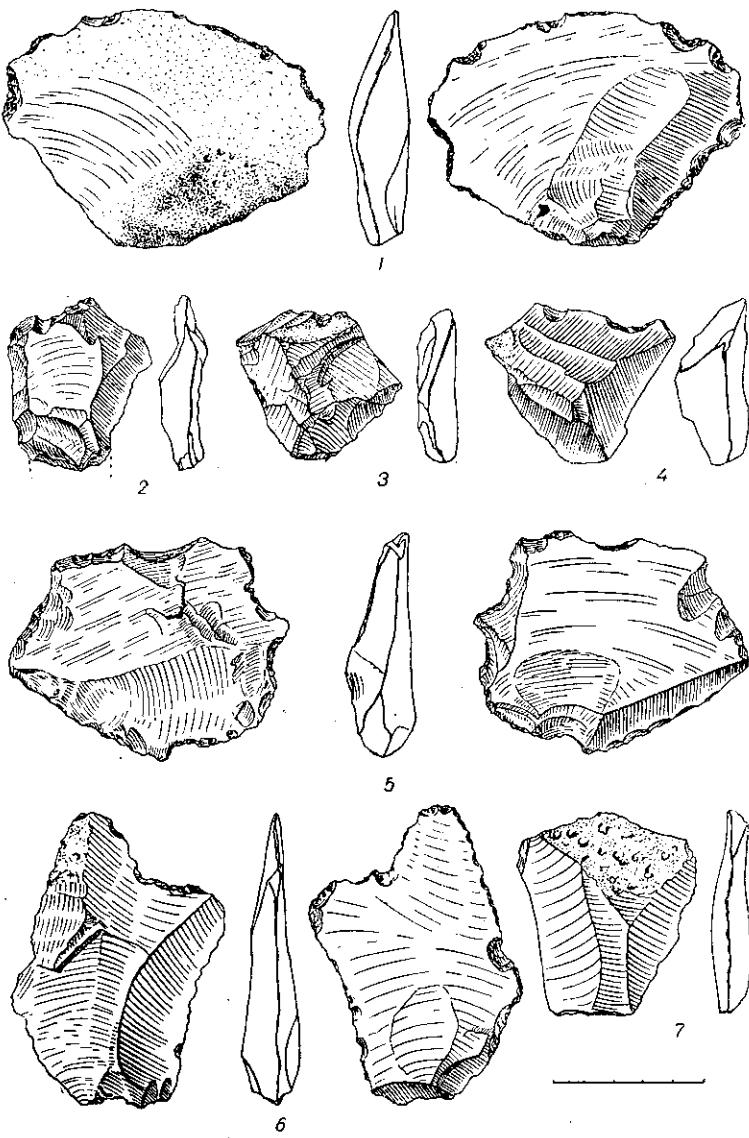

Рис. 1. Кам'яні вироби з Деркула. Відщепи
1, 4—7 — кварцит; 2, 3 — кремінь

не одночасно. Не виключено, що шар з обробленими кварцитами, про який писав у свій час П. П. Єфіменко⁶, не був зруйнований повністю в наступні роки. Як би там не було, кілька виробів знайдено нами у піщаних осипах на схилі тераси, одразу ж під кромкою берегового зрізу.

Нова колекція близька до попередніх зборів на пам'ятці також за своїм складом. В кількісному відношенні на першому місці стоять в

⁶ П. П. Єфіменко, Находка остатков мустєрского времени на р. Деркуле, Известия ГАИМК, стор. 18—19.

матеріалах кварцитові і крем'яні сколи без вторинної обробки. Розрізняються два типи заготовок: видовжені пластини (рис. 2, 3, 8) і відщепи укорочених пропорцій (рис. 1, 1—7; 2, 5—7). Ударні площинки широкі (0,5—1,5 см), здебільшого орієнтовані до площини відщеплення під кутом, близьким до прямого. Площинки гладкі, нерету-

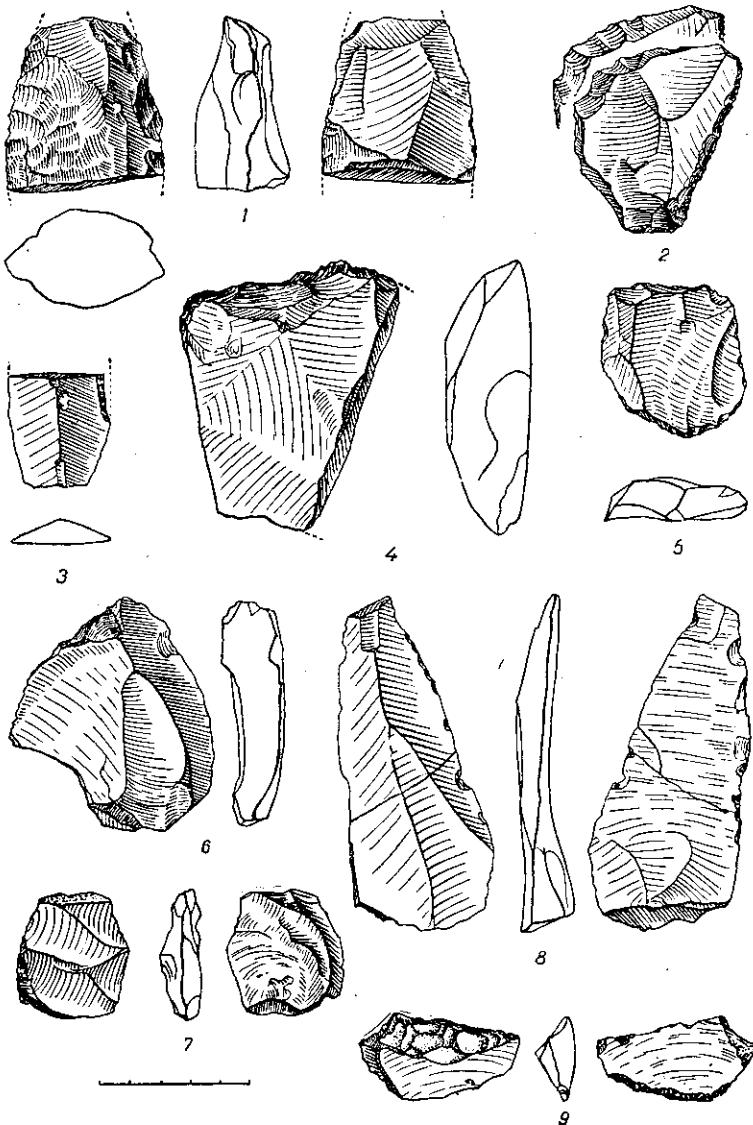

Рис. 2. Кам'яні вироби з Деркула.

1 — уламок рубильца; 2, 9 — скребла; 4 — рубльче (скребуще?) знаряддя; 3, 8 — пластини; 5—7 — відщепи; 1—6, 8, 9 — кварцит; 7 — кремінь.

шовані. Один відщеп має двогранну п'ятку (рис. 2, 5). Напрямок удару збігається з поздовжньою віссю заготовки або дещо зміщений по діагоналі. Добре виражені ударні бугорки свідчать про значну силу удару.

На відміну від зборів 20-х років, у нашій колекції відсутні нуклеуси виразних типів. Знайдено лише кілька нуклевидних уламків із слідами одного або кількох сколів. Частину заготовок на Деркулі було одержано, мабуть, саме з таких аморфних уламків. Поодинокими зраз-

ками представлени в матеріалах сколи, заготовками для яких служили розвинуті одно- або двоплощинні ядрища. Проте більшість відщепів, судячи з їх форми, огранення спинки і зміщеності ударних бугорків, сколото з дисковидних нуклеусів, близьких за характером до знайденої у свій час на Деркулі П. П. Єфіменком⁷.

Знаряддя праці в колекції нечисленні.

Найбільш цікавим є уламок «рубильця», виготовленого в техніці двобічного стесування з куска кварцита (рис. 2, 1). Збереглася серединна частина виробу. Знаряддя, очевидно, мало витягнуті пропорції і відзначалось масивністю. Один бік його опуклий, суцільно вкритий дрібними фасетками; другий — дещо сплющений, зберігає негативи кількох широких сколів. Розміри уламка: по довгій вісі — 5,3 см, в найбільш широкій частині — 5,1 см, максимальна товщина — 3,2 см.

Привертає увагу також друге знаряддя, виготовлене, як і перше, з уламка кварциту (рис. 2, 4). Поверхня виробу не зазнала обробки і зберігає природне покриття кварцитової плитки. Один край його оформленний однобічним стесуванням. Функціональне призначення знаряддя не зовсім ясне: найбільш вірогідним уявляється використання його як грубого рублячого інструменту типу чоппера. Розміри виробу — 9,1×7,5×3,8 см.

Двома екземплярами представлені в колекції скребла. Одне з них — скребло-ніж з прямим робочим краєм — виготовлене з кварцитового відщепу (рис. 2, 2). Лезо знаряддя оформлене плоскою загострюючою ретушшю. Протилежний лезу край — тупий, зручний для упору пальця. Довжина знаряддя — 6,7 см, ширина — 5,7 см, товщина — 1,8 см.

Друге скребло (рис. 2, 9) виготовлене з відщепу жовтого ріннякового кременю. З одного боку спинки відщепу збереглася блакитно-біла кірка. Робочий край злегка опуклий, хвилястий. Ретуш майже прямовисна, нанесена з черевця. Розміри знаряддя — 5,3×2,7×1,2 см.

При погляді на матеріал в цілому впадає в очі примітивність техніки розщеплення і вторинної обробки каменю. Характер заготовок, представлених відщепами і пластинами досить примітивного вигляду, а також присутність в інструментарії таких архаїчних форм, як уламок «рубильця» і скребла, — все це знаходить прямі аналогії в індустриальних комплексах раннього палеоліту.

В обґрунтуванні відносно пізнього віку деркульських знахідок С. М. Зам'ятнін посилається на кварцитові вироби, зібрани А. С. Альбрехтом і Д. Д. Леоновим дещо вище по течії річки, поблизу хут. Нижньо-Герасимівського⁸. В матеріалах з Нижньо-Герасимівського дійсно присутні вироби, що нагадують знахідки біля хут. Колесникова. Саме такими є опубліковані С. М. Зам'ятнін дисковидні нуклеуси, характерні підтрикутий відщепи і примітивні пластини, знаряддя типу скребел. Разом з тим, у колекції представлений ряд інших, безперечно пізніх форм: знаряддя типу «ріс», кінцевий скребок, серединний різець на ретушованому відщепі. Грунтуючись на цих виробах, С. М. Зам'ятнін датував увесь комплекс ранньонеолітичним часом.

Треба сказати, що у питанні про матеріали з Нижньо-Герасимівського не все ясно. Не виключено, що ми маємо справу з виробами хронологічно неоднорідними. Можливість такого змішання тим більш ймовірна, що знахідки прив'язані до виходів кварцитів⁹. Останні до-

⁷ П. П. Єфіменко, Находка остатков мустєрского времени на р. Деркуле, Известия ГАИМК, рис. 1.

⁸ С. Н. Замятин, вказ. праця, стор. 241—246, рис. 7—10.

⁹ Там же; С. А. Локтюшев, Мастерская крупных кварцитовых орудий на р. Деркуле, СА, V. 1940, стор. 293—297.

сить рано, можливо ще в палеоліті, могли привернути до себе увагу первісних мешканців краю як джерело необхідної сировини і місця, зручні для обробки каменю. Пізніше такі місця могли неодноразово відвідуватись людьми, які щоразу залишали на них сліди свого перебування у вигляді різноманітного покидькового матеріалу: відщепів, незакінчених знарядь праці, нуклеусів тощо. До того ж, опубліковані С. М. Зам'ятнім вироби походять з різних пунктів в околицях хут. Нижньо-Герасимівського¹⁰, і різночасові знахідки могли бути змішані у процесі зборів.

Зрештою, незалежно від того, як розглядати пізні форми у колекції з Нижньо-Герасимівського — як органічно пов'язані з іншими знахідками чи як сторонню домішку до більш раннього комплексу, сам факт присутності їх у матеріалах позбавляє зіставлення С. М. Зам'ятніна необхідної переконливості.

Дійсно, ні в зборах П. П. Єфіменка¹¹ і С. М. Зам'ятніна¹², ні в нашій колекції¹³ аналогічні вироби не представлені. Зібрані у різний час і різними дослідниками, матеріали з хут. Колесникова єдині у своїй архаїчності.

Таку архаїчність інвентаря можна було б розглядати як рецидив ранньопалеолітичної техніки обробки каменю в більш пізній час. Саме так, зокрема, можна пояснювати знахідки знарядь, близьких за формою до ручних рубил і скребел у пізньопалеолітичних і неолітичних комплексах. Проте в усіх подібних випадках вироби архаїчних типів, на відміну від Деркула, поодинокі і цілком губляться в переважній кількості знарядь розвинених форм.

Підставу для передатування знахідок біля хут. Колесникова С. М. Зам'ятнін вбачав також у незначній зміненості поверхні знарядь під впливом часу¹⁴. Справді, патина на них або зовсім відсутня, або ж локалізується у вигляді легкого блакитно-білого нальоту на якомусь одному боці виробу. При поясненні цього явища необхідно, проте, враховувати умови, в яких зустрінуто знахідки. На інтенсивності процесів патинізації знарядь могло позначитись їх перебування на ріняку в безпосередній близькості до води: волога перешкоджала випаренню рідини, що міститься у камені¹⁵.

Найбільш переконливим доказом на користь мустєрської приналежності знахідок біля хут. Колесникова С. М. Зам'ятнін вважав виявлення кількох оббитих кварцитів *in situ*¹⁶.

Вік рінякового шару з кварцитовими виробами визначається різними авторами по-різному. П. П. Єфіменко, який опублікував стратиграфічний розріз пам'ятки, датував його риським часом¹⁷. Спираючись на дані П. П. Єфіменка, Г. Ф. Мірчинк піднімав цю дату до початку вюрму¹⁸. З вюрром пов'язував Г. Ф. Мірчинк також товщу пісків, що перекриває культурні залишки.

Іншу оцінку стратиграфії місцевонаходження дав С. М. Зам'ятнін.

¹⁰ С. Н. Замятнин, вказ. праця, стор. 241.

¹¹ Матеріали зберігаються у Музеї антропології і етнографії в Ленінграді, колекція № 4636.

¹² Матеріали зберігаються в Музеї антропології Московського державного університету.

¹³ Колекцію передано у Луганський краєзнавчий музей.

¹⁴ С. Н. Замятнин, вказ. праця, стор. 242.

¹⁵ Очевидно, з тієї ж причини позбавлені патини ранньопалеолітичні вироби, зібрани П. И. Борисковським на дністровських ріннях (П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, вып. 40, М.—Л., 1953, стор. 44).

¹⁶ С. Н. Замятнин, вказ. праця, стор. 239.

¹⁷ П. П. Ефіменко, Первобытное общество, К., 1953, стор. 212.

¹⁸ Г. Ф. Мірчинк, Геологические условия нахождения палеолитических стоянок в СССР и их значение для восстановления четвертичной истории, Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V, 1934, стор. 45, рис. 1.

На думку С. М. Зам'ятніна¹⁹, якого підтримав також В. І. Громов²⁰, рівень залягання шару з обробленими кварцитами являє собою стару денну поверхню надлугової тераси, перекриту дюною.

Не вважаючи, проте, запропоноване ним тлумачення геологічної ситуації Деркула єдино можливим, С. М. Зам'ятнін писав про необхідність огляду пам'ятки геологом-четвертинником²¹.

У зв'язку з цим може виявиться до речі думка геолога П. І. Луцького, безпосередньо знайомого з місцем знахідки. Як повідомив автору П. І. Луцький, він розрізняє в обрізі тераси не один, а два прошарки, з якими можна було б пов'язувати знахідки на ріняку. Вік прошарків визначається П. І. Луцьким по-різному, проте в обох випадках він не виходить за межі рису—рис-вирму²².

Заперечуючи проти датування основної маси знахідок біля хут. Колесникова мустєрським часом, С. М. Зам'ятнін допускав, разом з тим, можливість привнесення в більш пізній комплекс архаїчних виробів. окремі ранньопалеолітичні вироби, на думку С. М. Зам'ятніна, могли бути принесені на місцезнаходження його неолітичними відвідувачами як сировинний матеріал для виготовлення знарядь²³.

Нам здається таке припущення малоймовірним, і не тільки тому, що вироби ранньопалеолітичного вигляду є на Деркулі провідними, але також і тому, що придатний для виготовлення знарядь матеріал мався на самому місцезнаходженні — у відслоненнях тераси і на ріняку. Певно, якщо й можна говорити про домішки, то тільки у розумінні, протилежному тому, яке мав на увазі С. М. Зам'ятнін,— тобто у розумінні пізніших привнесень до основного ранньопалеолітичного комплексу. Повністю виключити можливість таких включень, звичайно, не можна. Той факт, що більша частина знахідок походить з ріняка, робить домішку пізніх форм у зборах біля хут. Колесникова цілком ймовірною. Наявність у цьому місці сировинного матеріалу для виготовлення знарядь праці могла притягати сюди стародавніх мешканців долини Деркула протягом тривалого часу — аж до початку залізного віку. Вірогідніше за все, саме цим шляхом потрапили на ріняк дві крем'яні пластинки²⁴, різко відмінні за характером від інших виробів. А втім, кількість подібних домішок в матеріалах з хут. Колесникова уявляється все ж незначною. Як би там не було, названі пластинки поки що залишаються у зборах на Деркулі ізольованими.

Отже, нові спостереження не тільки не свідчать на користь перевідгуку запропонованого П. П. Єфіменком датування пам'ятки, але й не дозволяють твердити про скільки-небудь значну пізнішу домішку до основного, безумовно, ранньопалеолітичного, мустєрського комплексу.

¹⁹ С. Н. Замятнин, вказ. праця, стор. 240.

²⁰ В. И. Громов, Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит). Труды Института геологических наук, вып. 64. Геологическая серия, № 17, 1948, стор. 200—201.

²¹ С. Н. Замятнин, вказ. праця, стор. 242. Як Г. Ф. Мірчинк, так і В. І. Громов на Деркулі не були і у своїй дешифровці стратиграфії місцезнаходження виходили з опису П. П. Єфіменка.

²² Усне повідомлення П. І. Луцького.

²³ С. Н. Замятнин, вказ. праця, стор. 248.

²⁴ Збори П. П. Єфіменка.

НОВЫЕ НАХОДКИ НА ДЕРКУЛЕ

Резюме

Собранные в середине 20-х годов у хут. Колесникова на р. Деркул каменные орудия раннепалеолитического облика получили различную оценку специалистов.

Сообщая о находках, П. П. Ефименко характеризовал их как первые достоверные следы мустьерской эпохи на Великой Русской равнине. Подкрепленная в дальнейшем публикацией собранных изделий, эта оценка Деркульского местонахождения была принята большинством советских археологов-палеонтологов.

Более осторожно подошел к определению возраста деркульских находок С. Н. Замятнин. Не отводя окончательно предположение о древнем возрасте отдельных изделий, С. Н. Замятнин, вместе с тем, склонен был основную массу находок сопоставлять с «макролитическими» поделками эпохи неолита.

В 1963 г. автор посетил место находок на Деркуле и собрал небольшую коллекцию каменных изделий. Находки встречены в переотложенном состоянии, главным образом, на бечевнике. Новая коллекция близка прежним сборам на памятнике по своему составу, исходному материалу и степени сохранности поделок. Наряду с характерными отщепами и пластинами в коллекции представлен ряд изделий со следами вторичной обработки: обломок «рубильца», орудие типа массивного скребла или чоппера, скребло-нож, скребло с ретушью на брюшке. Большинство поделок изготовлено из местного высококачественного кварцита. Изделия из кремня уступают кварцитовым по числу находок: в коллекции из 22 предметов кремневых насчитывается всего 6.

Характер заготовок, представленных отщепами и пластинами довольно примитивного облика, наличие в инструментарии таких архаических форм, как обломок «рубильца» и скребла, наконец, полное отсутствие в коллекции изделий развитых типов — все это подтверждает предложенную П. П. Ефименко датировку памятника мустьерским временем.

ЗАМІТКИ

Є. О. ПЕТРОВСЬКА, Д. Я. ТЕЛЕГІН

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК НА р. ТЯСМИНІ

При обстеженні берегів Кременчуцького водоймища у вересні 1961 р. авторами був виявлений урновий могильник з обрядом трупоспалення.

Могильник розташований південніше с. Велика Андрусівка, Кременчуцького району, Кіровоградської області, в гирлі невеликого струмка — правої притоки р. Тясмина (тепер залитого в цій частині своєї течії водами Кременчуцького водоймища).

Вище по течії струмка, за 150 м від могильника, розташоване відоме Тясминське городище черноліської культури.

Могильник ранньослов'янського часу займав ділянку давнього конуса виносу струмка і за топографічними умовами розташований на рівні надзаплавної тераси Тясмина. Висота місцезнаходження над природним рівнем р. Тясмина близько 10 м. Тепер нижня частина площі могильника знаходиться під водою.

Окремі урни з перепаленими кістками з'явились на поверхні після того, коли тут був змитий шар ґрунту товщиною близько 25—30 см.

Всього під час огляду місця могильника було зафіксовано три поховання.

Поховання 1 виявлено біля самої смуги розмиву. Від нього збереглася нижня частина посудини. На дні посудини та частково біля неї містилися перепалені людські кістки. Поблизу урни знайдено невеликий уламок залізного предмета. Недалеко від урни стояв ще один горщик (рис. 1, 1) невеликих розмірів (висота — 16 см). Вінця у горщика трохи відігнуті, орнаментовані по краю рядом овальних неглибоких ямок.

Поховання 2 розташоване за 7,5 м на південний захід від першого поховання. Від нього залишився розвал посудини, нижня частина якої була наповнена перепаленими кістками людини. Посудина (рис. 1, 4) видовжених пропорцій з слабо вираженою шийкою (висота — 32,5 см). По краю вінця прикрашені овальними ямками. Поруч з урною цього поховання виявлені залишки другої такої ж посудини.

Поховання 3 знаходилося на відстані 3 м на південний захід від поховання 2. Тут виявлено два горщики різних розмірів. Більший горщик (висота — 25 см) був заповнений кальцинованими кістками людини. Він мав (рис. 1, 3) трохи опуклі стінки, коротку шийку і відігнуті назовні вінця. Плічка горщика вкриті прокресленим орнаментом у вигляді прямих паралельних та хвилястих смуг. Менший горщик (висота — 14,5 см) за технологічними ознаками аналогічний великому, проте орнаментований він інакше — неглибокими овальними ямками, нанесеними по краю вінець (рис. 1, 2).

Посудини, виявлені в цих похованнях, зроблені з глини, яка містить домішки шамоту. Поверхня всіх горщиців шершава. За типом кераміки, виявленої на могильнику, ця пам'ятка може бути датована другою половиною I тисячоліття н. е. Напевно, могильник належить

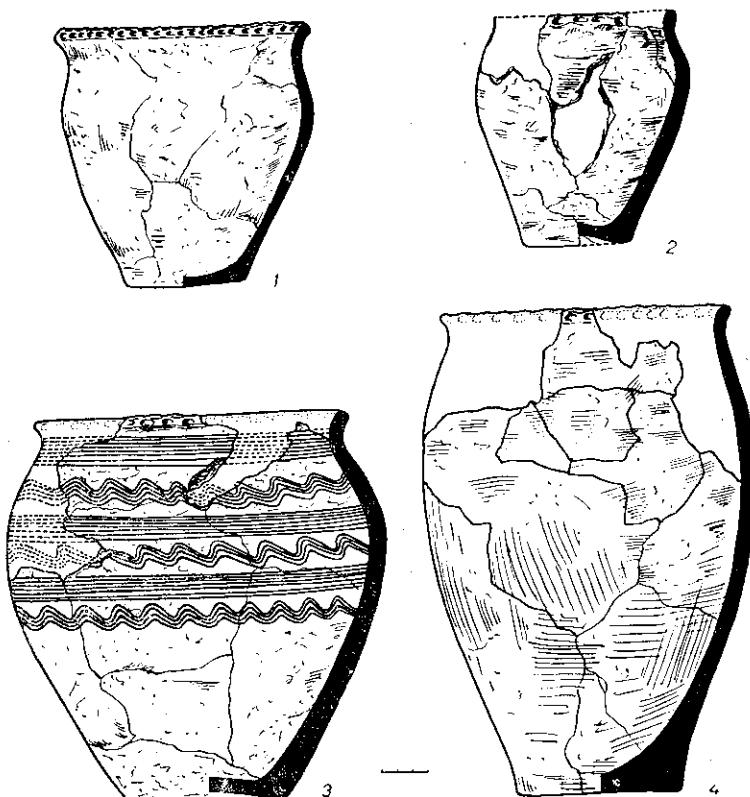

Рис. 1. Кераміка з поховань Андрусівського могильника.

населенню, яке жило на Пеньківському ранньослов'янському поселенні¹, розташованому на відстані 1—2 км від могильника.

Матеріали могильника біля с. Велика Андрусівка доповнюють відомості про культуру населення, що залишило пам'ятки типу Пеньківки, поховання якого досі були майже зовсім невідомі.

Е. А. ПЕТРОВСКАЯ, Д. Я. ТЕЛЕГИН

РАННЕСЛАВЯНСКИЙ МОГИЛЬНИК НА р. ТЯСМИНЕ

Резюме

В 1961 г. на берегу Кременчугского водохранилища около с. Большая Андрусовка, Кремгэсовского района, Кировоградской области, открыт могильник с обрядом трупосожжения. При обследовании территории могильника обнаружено три погребения, каждое из которых состояло из двух сосудов и пережженных человеческих костей.

По типу керамики могильник датируется второй половиной I тысячелетия н. э. и относится к памятникам типа Пеньковки.

¹ Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье р. Тясмин, КСИА, вып. 8, К., 1959.

В. М. ЦИГИЛИК

**РОЗКОПКИ НА ПОСЕЛЕННІ ЛИПИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ
БІЛЯ с. ВЕРХНЯ ЛИПИЦЯ,
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ,
У 1962 р.**

У 1960 р. експедицією відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР було відкрито біля с. Верхня Липиця, Івано-Франківської області, поселення липицької культури.

Воно знаходиться на західній околиці села, на південному схилі урочища «За лугом». З півдня, а частково і з заходу поселення обмежене долиною, по якій протікає струмок, що впадає в р. Нараївку; східна частина поселення підходить майже до крайніх будівель села. На північ від поселення на відстані близько 200 м проходить залізниця Рогатин — Тернопіль.

Важливість вивчення цього поселення полягає в першу чергу в тому, що його можна зв'язати з виявленим у 1889 р. відомим в літературі могильником, що дав саму назву липицької культури.

Могильник був відкритий і досліджувався протягом двох років (1889—1890 рр.) Коперницьким. Повне опрацювання та наукову інтерпретацію матеріалів зробив у 1932 р. М. Ю. Смішко¹.

У 1962 р. на поселенні були проведені невеликі розкопки² на площі понад 100 м².

Культурний шар залягає на глибині 0,2—0,7 м від сучасної поверхні. Насиченість культурного шару вугликами, кусками обмазки, камінням та великою кількістю попелу добре виділяє його в чорноземі.

На дослідженні площі виявлено житло, господарську яму, два вогнища, а також кілька скupчень опаленої глиняної обмазки, які заходять в стінки розкопу.

Житло мало неправильну чотирикутну форму з дещо закругленими кутами і було орієнтоване стінками за сторонами світу. Його розміри — 3,8×4,1 м, глибина — 2,2 м від сучасної поверхні. Вертикальні стінки житла плавно переходили в рівне, добре утрамбоване дно. В житлі знаходились два виступи, вирізані в материкові. Перший виступ проходив під північною і східною стінками, другий — залягав над першим і проходив лише під північною стінкою. Залягаючи один над одним, виступи утворювали сходи і, мабуть, служили входом до житла (рис. 1).

¹ M. Smiszko, Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów, 1932.

² Експедиція працювала під керівництвом кандидата історичних наук М. Ю. Смішка. Розкопки на поселенні проводились автором.

В південно-західній частині житла на долівці виявлено вогнище чотирикутної форми. Воно знаходилось на невисокому материковому підвищенні і було викладене з каменю-пісковику, скріпленого глиною. На вогнищі лежав тонкий шар попелу, перемішаного з вугликами, та кілька дрібних фрагментів кераміки.

В заповненні житла виявлено тваринні кістки, значну кількість кераміки липицької культури та кілька окремих знахідок.

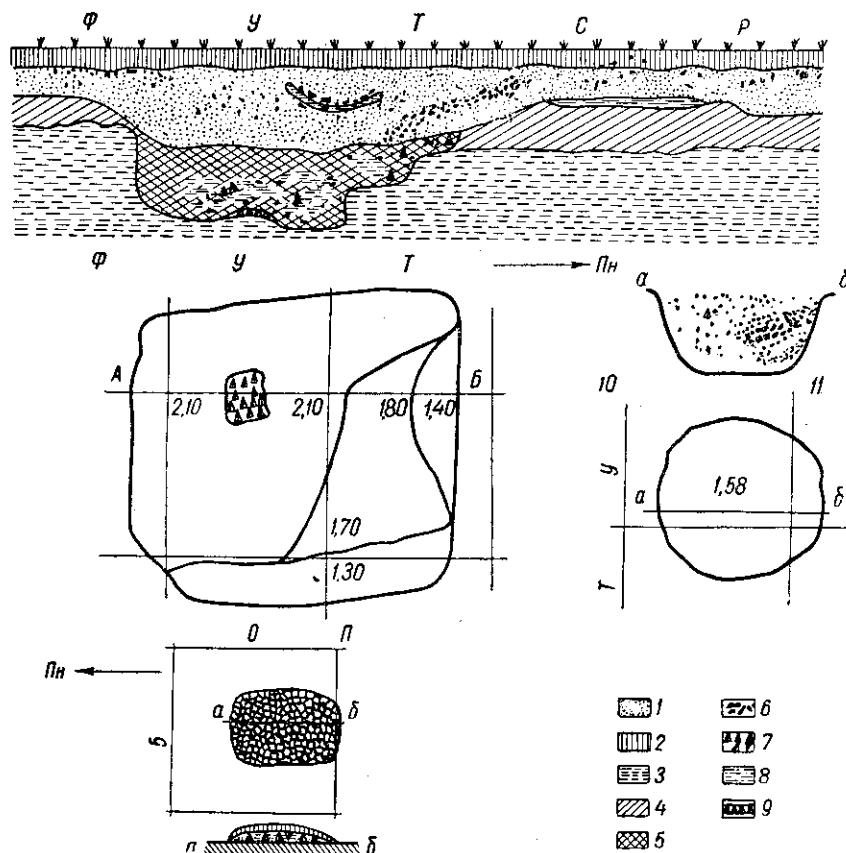

Рис. 1. План та розріз житла, господарської ями і вогнища з поселення біля села Верхня Липиця.

1 — чорнозем, перемішаний з попелом; 2 — орний шар; 3 — материкова глина; 4 — чорнозем; 5 — заповнення житла; 6 — глиняна обмазка; 7 — камені; 8 — прошарки жовтої глини; 9 — вогнище.

На відстані 8 м на схід від житла відкрито округлу в плані яму. Вирізані в матерiku стінки ями донизу звужувались і переходили в рівне дно. Діаметр ями — 2 м, глибина — 1,58 м від сучасної поверхні. В заповненні виявлено фрагменти ліпної кераміки, тваринні кістки, велику кількість кусків опаленої до коричневого кольору обмазки та каменю. Крім того, в розрізі заповнення простежено два суцільні прошарки обмазки, що знаходилися один над одним.

Вогнища були виявлені недалеко від житла, на глибині 0,2—0,42 м від сучасної поверхні. Вони мали овальну форму, розміром 0,9—1 × 1,35 м і були орієнтовані по лінії північ—південь. Вогнища були підмазані глиною товщиною 0,18—0,2 м з включенням кусків каменю-пісковику і залягали на чорноземі. Вони були опалені на товщину 6—8 см і зверху мали сірий, нижче червоний колір, який поступово переходив у жовтий (рис. 1). На вогнищах знаходилась незначна кількість попелу та дрібних вугликів.

Основним матеріалом, виявленим на дослідженій частині поселення, є ліпна і гончарна кераміка.

Ліпний посуд, що становить близько 85% загальної кількості, в більшості був виготовлений з глини із значними домішками шамоту, рідше жорстви. Поверхня шершава, горбкувата, колір коричневий з

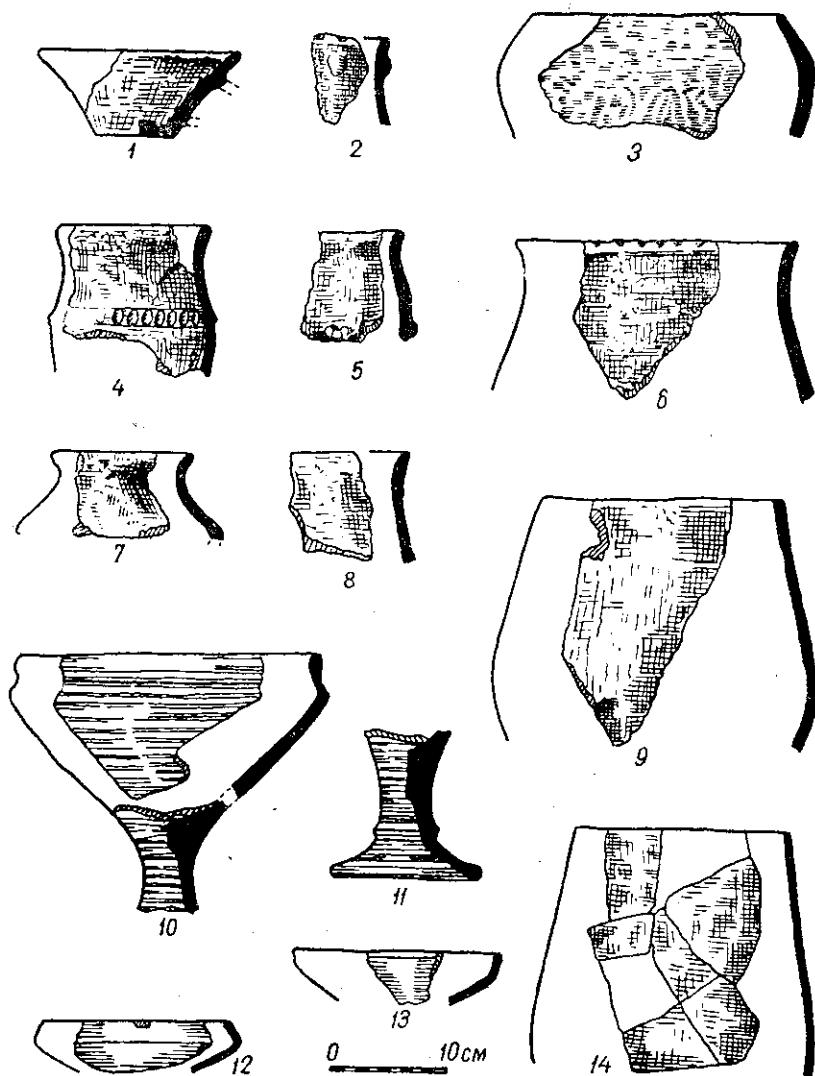

Табл. І. Ліпна та гончарна кераміка з поселення біля с. Верхня Липиця.

1, 3—7, 9—14 — житло; 2, 8 — яма.

сірим або темним відтінком, випал середній, в окремих випадках досить добрий.

Частина посуду була виготовлена із глини з невеликою домішкою дрібного шамоту. Поверхня рівна, згладжена, інколи дещо пролощена, колір жовтувато-коричневий, випал міцний.

Посуд з нерівною, шершавою поверхнею представлений переважно уламками горщиків тюльпановидної або біконічної форми (табл. І, 2, 4—8) та характерними для липицької культури кухликами з ручкою (табл. І, 1).

Окремі горщики були прикрашені під вінцями або на опуклості бочка трьома-чотирма наліпними гудзиками, іноді з пальцювими вдавленнями посередині. Дуже характерними в орнаментуванні горщиків є наліпні горизонтальні валики з поперечними пальцювими вдавленнями або горизонтальні рядки пальцювих защипів (табл. I, 4).

Посуд з вигладженою поверхнею представлений уламками біоконічних горщиків з рівно зрізаним краєм невиділеного вінчика (табл. I, 9, 14) та уламками мисок з нахиленим до середини верхнім краєм, звуженими донизу бочками і плоскими дензями (табл. I, 3).

На дослідженні частині поселення група кружального посуду невелика. Віч був виготовлений з відмученої глини, поверхня згладжена або пролощена, сірого, іноді чорного кольору, випал міцний. Ця група посуду представлена уламками горщиків з легко розхиленими вінцями і дензями на кільцевій підставці та дуже характерними для липицької культури уламками чаш на високій ніжці (табл. I, 10—13).

Майже весь посуд, виявлений на дослідженні частині поселення, має точні аналогії на згаданому вище могильнику³. Такий же посуд був виявлений на Гринківському могильнику⁴ та на поселеннях в Залісках⁵ і Черепині⁶. Численні аналогії відомі з території Румунії (Пояна, Тіносуль, Пороліссум)⁷, близькі за формулою посудини виступають на території Словаччини⁸.

Крім уламків посуду, на дослідженні частині поселення виявлено п'ять пряслиць, залізний ключ, бруск та уламок кістяного предмета невідомого призначення з нарізним геометричним орнаментом.

Розвідувальними розкопками не виявлено знахідок, які б давали можливість точно датувати поселення. Але ми можемо його датувати шляхом порівняння виявленого на ньому матеріалу з добре датованими комплексами Липицького могильника. Виходячи з того, що ліпна і гончарна кераміка, виявлена на поселенні, має точні аналогії серед керамічного матеріалу Липицького могильника, який на основі фібул датується I—II ст. н. е.⁹, цим же часом попередньо можна датувати і наше поселення.

Майбутні дослідження у Верхній Липиці відкриють перед нами можливість комплексного вивчення матеріалів поселення та могильника, що внесе нові дані у висвітлення ряду питань, зв'язаних з історією населення липицької культури.

³ M. Smiszko, Kultury wczesnego okresu., стор. 118, 131, табл. VIII, 7, 11; стор. 121, 147, табл. I, 1; стор. 127, табл. VII, 10, 12, 13; стор. 135, табл. IX, 3, 6; стор. 139, табл. X, 4, 6.

⁴ Там же.

⁵ М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, вып. 44, М., 1952, стор. 70, рис. 22, 5; його ж, Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р., АП, т. III, К., 1952, стор. 347, табл. II, 1; стор. 343, рис. 5, табл. I, 1.

⁶ В. Баран, Поселения первых столетий нашей эры близ с. Черепин, К., 1961, стор. 14, табл. I, 1, 4; стор. 15, табл. I, 2, 6, 9, 10, 12; стор. 101, табл. III, 1, 2, 4, 5, 9.

⁷ R. et E. Vulpe, Les fouilles de Poiana, Dacia, t. III—IV, Bucurest, 1933, стор. 291, рис. 44, 1; стор. 290, табл. 43, 4; стор. 300—302, рис. 69, 72; іх же, Les fouilles de Tinosul, Dacia, t. I, Bucurest, 1924, рис. 27; M. Macgea und M. Rusu, Der dacische Friedhof von Porolissum, Dacia, t. IV, Bucurest, 1960, стор. 213, рис. 11, 1, 4, 9, 11, 13, 14, 21; Б. Митря, Могильник в селе Индепенденца и погребение в селе Конконь, Dacia, t. III, Bucurest, 1959, стор. 479, рис. 6, 1.

⁸ A. Točík, K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlomie leťopočtu, Archeologicke rozhledy, вип. 11, зошит 6, стор. 853, рис. 320, 3; 321, 8; 322, 8.

⁹ M. Smiszko, Kultury wczesnego okresu., стор. 176.

В. Н. ЦЫГЫЛЫҚ

**РАСКОПКИ НА ПОСЕЛЕНИИ ЛИПИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ
ВОЗЛЕ с. ВЕРХНЯЯ ЛИПИЦА,
ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ,
В 1962 г.**

Резюме

Статья посвящена итогам археологических исследований, производившихся на поселении липицкой культуры около с. Верхняя Липица, Ивано-Франковской области, в 1962 г.

В результате работ раскопано жилище, два очага и несколько скоплений обожженной глиняной обмазки, которая заходила в стенки раскопа.

В заполнении жилища найдены кости животных, значительное количество керамики липицкой культуры и несколько отдельных находок.

Основным материалом, выявленным на исследованном участке, является лепная и в значительно меньшей степени гончарная керамика.

Є. В. МАХНО

ПОХОВАННЯ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В ЛУБНАХ

(Розкопки Ф. Камінського 1881 р.)

В колекціях Полтавського краєзнавчого музею зберігаються дві посудини (горщик і миска) зарубинецько-корчуватівського типу, що походять з розкопок Ф. Камінського 1881 р. в Лубнах. Вони потрапили до музею із збірки Є. М. Скаржинської¹ (рис.).

Одна з них (горщик) фігурувала на виставці, присвяченій VIII Археологічному з'їзду в Москві 1890 р., і опублікована в трудах з'їзду у 1897 р.²

Обидві посудини (горщик і миска) опубліковані також М. Я. Рудинським³. Немає ніякого сумніву, що саме посудини з Полтавського музею відображені і в трудах з'їзду і в публікації М. Я. Рудинського. Тимчасом пояснення до таблиць в Трудах VIII Археологічного з'їзду дозволяють думати, що горщик було знайдено при тілопокладенні, а в публікації М. Я. Рудинського прямо сказано, що обидві посудини походять «з тілоспалення на горизонті», знайденого в Лубенському кургані. На жаль, ні в першому, ні в другому випадку не наведено доказів на користь цих протилежних тлумачень.

Слабе вивчення зарубинецько-корчуватівських пам'яток не дозволяє залишити поза увагою цей факт, тим більше, що в архіві Полтав-

¹ Обидві посудини ліпні. Глина має домішки піску, поверхня добре вилощена, у верхній частині темно-сіра, у спідній — жовто-бура. Одна з посудин — горщик № 264 глекоподібної форми, з широко відігнутими вінцями (край закруглений), округло-біконічним тулубом і плоским дном. Над перегибом бочка горщика прикрашено підковоподібними наліпами, а під вінцями — слабо помітною рельєфною смужкою. Висота — 18,2 см, діаметр вінець — 14,1 см, діаметр шийки — 11 см, бочка — 17 см, дна — 9,2 см. Друга посудина — миска № 265 з конічно розхиленими вінцями, високими, чітко формованими пілочками і плоским дном. Висота — 9,5 см, діаметр вінець — 20 см, шийки — 19 см, бочка — 19,8 см, дна — 9 см.

² В описах таблиць горщик означені під № 51 як «чорна полірована ваза з 4-ма глухими вушками»; далі сказано, що вона «знайдена над лівим плечем покійника» (Труды VIII АС, т. IV, М., 1897, стор. 239, табл. LXXXI, 51). Крім цього горщика, на виставці з'їзду фігурували ще дві посудини, що їх названо курильницями. Одна з них (табл. LXXXII, 52) «маленька курильниця з вугіллям та із смолистим сплавом знайдена над колінами покійника». Друга (табл. LXXXI, 53) — «курильниця велика з дверками на боках з жертовної частини кургану». Посудина № 52 — глечик з асиметричною широкою короткою шийкою, відігнутими вінцями, широкою донною частиною. Поверхня шершава. Посудина № 53 — високий, порівнюючи стрункий глек з відігнутими вінцями і біконічним тулубом із закругленим ребром. Корпус посудини прикрашено вертикально видавленими смужками з двома рядами дрібних ямок між ними. Над пілочками є два ряди поземих смуг і один ряд ямок між ними.

³ М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, Полтава, 1928, стор. 50, табл. V, 17, 19.

ського краєзнавчого музею зберігаються матеріали, які проливають світло на обставини знахідки в кургані біля Лубен.

В каталогу музею зберігся розширеній запис, в якому не тільки детально перелічені речі, що походять з розкопок Ф. І. Камінського в Лубнах, а й наведено деякі дані, які свідчать про те, що автор запису мав в своєму розпорядженні звіт або ж детальний щоденник Ф. І. Камінського.

З цього запису ми довідуємось, що членом-кореспондентом Одеського археологічного товариства Ф. Камінським було проведено розкопки курганів поблизу Лубен, в замку за левадою «Жолудьова», в північно-східному куті підвищення над р. Сулою, де знаходиться 35 курганів. Розкопаний курган мав висоту близько 4 ари. і близько 200 ари. навколо, тобто близько 20 м в діаметрі.

Рис. Посуд з поховання.

1 — миска; 2 — горщик.

Кострище із всім вмістом в цьому записі названо також «жертвовою частиною». «Вся жертвона частина,— сказано в записі,— була засипана чорноземом». Після того, як кострище із всіма знахідками було розчищене і знято, позначилась могильна яма з тілопокладенням, до північного боку якої примикала, зливаючись з нею, ще одна яма, засипана змішаною землею. Ця остання зруйнувала верхню частину кістя

ка, залишивши незачепленою його нижню частину. Автор розкопок Ф. І. Камінський, як це видно із згаданого запису, вважав цю яму

⁴ «...в якому знайдено кістки спаленої людини і навколо них: 1) уламок лівої половини нижньої щелепи людини, очевидно, жінки з луночками задніх корінних зубів; 2) уламок луски (лускової — Е. М.) лівої високової кістки людини; 3) зубовидний піросток і тіло другого шийного хребця; 4) суглобова поверхня правої лопатки людини; 5) частина лівої лопатки людини. Поміж людських кісток виявилися: 6) кістяна основа нігтя ведмеди з передньою кінцівкою, можливо, покладена як амулет чи для прикраси на принесеному в жертву богам за покійника; 7) суглобова поверхня правої променевої кістки маленького жуйного, можливо, кози; 8) у двох кроках від жертвової частини на материкові під курганним насипом і під золою знайдено уламок кістяного стержня правого рога козла без ознак обвуглення. Дуже можливо, стержень від того самого козла, кістки якого виявлені в мисці біля покійника (всі визначення зроблені проф. Розенбергом за його підписом від жовтня 1887 р.). Крім того, поміж кісток знайдено: 9) кусочки розплавленого безколірного, злегка зеленуватого скла, що місцями сплавнилося з перепаленими кістками; 10) вугілля — дуже мало, переважає дубове; 11) кусочки цеглястої маси; 12) кусочки цеглястої маси, що сплавилася з золою, та ін.» (Каталог Полтавського музею, т. I, стор. 34). На кострищі знайдені також: 1) «чорна глиняна посудина у вигляді звичайного горщика з чотирма ручками, що мають вигляд маленьких козирків. Частина посудини, що стояла похило в шарі попелу, вигоріла і зробилася світлою. Висота посудини 17 см. Посудина стояла над лівим плечем покійника...»; 2) «над правим плечем покійника — чорна полірована миска, чорний колір країв зберігся тільки на тій невеликій частині, яка виступала з шару золи, решта вигоріла. Діаметр миски 20 см, висота 9 см»; 3) «маленька глиняна курильниця у формі звичайного горщика з орнаментом із прямих вертикальних смуг і крапок, висота 6,5 см, курильниця стояла в жертвовій частині над ногами покійника» (Каталог Полтавського музею, т. I, стор. 34—35).

лазом грабіжника, який, на його думку, пройшов з північного боку нижче жертовної частини⁵.

Отже, автор розкопок Ф. І. Камінський вважав яму, що зруйнувала верхню частину кістяка, явищем випадковим. В одне ціле він об'єднував лише поховання в ямі і розкладене над ним кострище із всім вмістом. При цьому автор звернув увагу на те, в якому відношенні до поховання в ямі були розташовані речі на кострищі (що дуже легко можна було зробити, маючи план кострища і план могильної ями). Так, посудина з «коzирками» стояла над лівим плечем покійника, над правим плечем — «чорна полірована миска», а «маленька глиняна курильниця — над ногами покійника». Це останнє спостереження автора і знайшло своє відображення в трудах VIII Археологічного з'їзду⁶.

Дане тлумачення, як ми бачимо, не дає пояснення, чому на жертовному кострищі опинилися окремі частково перепалені, частково неперепалені людські кістки. Виходячи, очевидно, з цього, М. Я. Рудинський вважав кострище самостійним похованням, ніяк не зв'язаним з кістяком в ямі.

Однак факти, здобуті дослідженнями поховальних обрядів перших століть нашої ери в Придніпров'ї, не дозволяють беззастережно погодитися з тлумаченням М. Я. Рудинського і змушують з більшою увагою поставитися до спостережень Ф. І. Камінського. Ці ж факти дають можливість внести деякі уточнення в трактовку Ф. І. Камінського і зробити спробу відповісти на питання, яке не могло бути ясним йому.

В цьому плані привертає до себе увагу та обставина, що на кострищі, крім перепалених людських кісток, знайдено кілька неперепалених кісток верхньої частини кістяка. Яма, що прорізувала північну частину могильної ями, зруйнувала також верхню частину кістяка, але зовсім не порушила кострища, яке повністю перекривало обидві ями — і могильну яму і яму, що порушила її. Вважати таку збіжність тільки випадковістю не дозволяють відомі нам матеріали.

Для черняхівської культури Придніпров'я та інших слов'янських культур широко відомі факти порушення кістяків не з метою пограбування, а з ритуальною метою, причому в багатьох випадках нижня частина кістяка залишалась на місці. Так, наприклад, з розкопаних на Переяславському могильнику 19 поховань тільки 3 залишились непорушеними⁷. В одному з порушених поховань (№ 2, 1954 р.) нижня збережена частина кістяка залягала в твердій лесовій засипці. Яма, що порушила це поховання, була так само, як і в Лубнах, засипана змішаною землею, в якій виявлено 3 посудини; над ними було покладено кістки верхньої частини кістяка, а ще вище — ошлаковані уламки посуду і прясло, що, отже, побували у вогні.

Порушення кістяків з ритуальною метою спостерігав Е. О. Симонович при розкопках могильника біля с. Гаврилівки⁸.

⁵ «Після розчистки жертовної частини позначилась могильна яма довж. 4 арш., шир. 3 арш., з закругленими кутами і близько 2 арш. глибиною; з північного боку до могильної ями примикала і з нею зливалася ще друга кругла 1,5 арш. в перерізі, засипана змішаною землею, яка після дослідження виявилась лазом грабіжника, що прошов мірюю з північного боку кургану нижче жертовної частини і, обібривши головну і грудну частину кістяка та перемішавши кістки в ній, залишив незачепленими нижню частину кістяка і обстановку під стінами» (Каталог Полтавського музею, т. I, стор. 35).

⁶ Роботи Ф. І. Камінського по палеоліту високо цінуються спеціалістами. Саме ним відкрито і визначено палеоліт в Росії. Свої археологічні роботи він координував з роботами інших спеціалістів: геологів, палеозоологів і т. д. та широко користувався їх консультаціями. Див. П. Борисковський, Археологія, I, 1947, стор. 85; Вестник Ленінградського університета, № 2, 1949, стор. 75.

⁷ В. К. Гончаров, Е. В. Махно, Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького, Археологія, XI, 1957, стор. 129, 131—133, 137, 139—142, 144.

⁸ Э. А. Симонович, Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре, МИА, № 82, 1960, стор. 203, 207, 209, 212, 214, 215, 238.

Порушення кістяків виявлено М. О. Макаренком на черняхівсько-му могильнику біля с. Гурбінці. У верхній частині ями одного з порушених тілопокладень знайдено перепалені людські кістки, складені в горщик, навколо якого поставлено ще 6 посудин⁹.

П. Смолічев при розкопках Масловського могильника виявив поховання в ямі глибиною 2,5 м., на дні якої лежала нижня частина кістяка, орієнтованого на північ. В анатомічному порядку лежали кістки правої руки і ноги, права частина таза і кістки лівої руки нижче ліктя. На рівні грудей стояло дві миски, в одній з них лежали перепалені кісточки¹⁰. Автор розкопок П. Смолічев здивовано констатував факт порушення кістяка і непевно пояснював це випадковими обставинами, пов'язаними з необхідністю нового поховання — тілоспалення, але таке пояснення явно не задовольняло самого автора. За його словами, «поховання дивувало своєю надзвичайною заплутаністю» і нагадувало «аналогічні випадки часткового руйнування кістяків» в Черняхівському могильнику.

Щодо поховань Черняхівського могильника В. В. Хвойка писав, що при розкопках йому «дуже часто траплялося знаходити такі, де не вистачало кількох частин кістяка, іноді черепа і верхньої частини тулова до пояса..., іноді при нижніх кінцівках знаходилась тільки ліва рука»¹¹. Таких поховань в Черняхівському могильнику було близько 40, або 16 %. В Будештському могильнику порушені поховання становили 38 %.¹²

Порушення кістяків з ритуальною метою відзначив також Я. І. Ейснер при розкопках слов'янського могильника в Девінській Новій Весі¹³. Над одним з таких поховань (№ 200) автор виявив також сліди кострища¹⁴.

Перелічені факти надають похованню на Замковій горі в Лубнах новезвучання. Думається, що Ф. І. Камінський не був правим, коли яму, що порушила верхню частину кістяка, вважав випадковою і приписував її діям грабіжників.

Матеріали, наведені тут, дозволяють майже з певністю вважати, що яма, яка порушила верхню частину поховання в Лубнах, так само, як і в подібних випадках більш пізнього часу, вирита з ритуальною метою. Отже, поховання в ямі, яма, що зруйнувала верхню частину кістяка, і кострище є послідовними ланками одного ритуалу.

Слабе вивчення пам'яток зарубинецько-корчуватівської культури в Середньому Подніпров'ї не дозволяє нехтувати подібними спостереженнями і не занадто сміливим буде висловити впевненість у тому, що дальші дослідження цієї культури принесуть підтвердження вірності даних висновків.

⁹ М. Макаренко, Археологічні досліди та розшуки на Прилуччині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927, стор. 112.

¹⁰ П. Смолічев, Археологічні досліди в околицях м-ка Златополя на Черкащині року 1926, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., стор. 158.

¹¹ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, Записки русского археологического общества, XII, Новая серия, вып. I—II, СПб., 1901, стор. 180.

¹² Э. А. Рикман, Жилица Будештского селища, МИА, № 82, М., 1960, стор. 326.

¹³ Ян Ейнер, Devínska Nová Ves (Slovenské pohrebiště) Bratislava, 1952, стор. 60, 365.

¹⁴ Там же, стор. 60.

Е. В. МАХНО

ПОГРЕБЕНИЕ НА ЗАМКОВОЙ ГОРЕ В ЛУБНАХ (Раскопки Ф. Каминского 1881 г.)

Резюме

В коллекциях Полтавского краеведческого музея хранятся два сосуда (горшок и миска) зарубинецко-корчеватовского типа, происходящие из раскопок Ф. Каминского 1881 г. в Лубнах.

Согласно первому сообщению (Труды VIII АС, т. 4, стр. 239, табл. LXXXI, 51) об одном из сосудов, он происходит из трупоположения, согласно второму (М. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, стор. 50, табл. V, 17, 19) — оба они происходят из «трупосожжения на горизонте».

Архивные материалы Полтавского краеведческого музея позволяют уточнить обстоятельства находки обоих сосудов. Новые данные в сопоставлении с материалами, касающимися погребальных обрядов первой половины и середины I тысячелетия н. э. (раскопки в 1926 г. П. Смоличева на Масловском могильнике, Н. Макаренко на могильнике у Гурбинцов, в 1952 и 1954 гг. В. К. Гончарова и Е. В. Махно близ Переяслава-Хмельницкого, в 1956 г. Э. А. Сымоновича у с. Гавриловки и Я. Эйснера на могильнике у Девинской Новой Веси и т. д.), приводят к следующему заключению. Упомянутые сосуды происходят из трупоположения, верхняя часть которого разрушена с ритуальной целью. На костре над вторично засыпанной ямой сожжены кости верхней части скелета, изъятые из ямы, и поставлены сосуды, извлеченные оттуда же.

Раскопки Ф. Каминского в Лубнах, таким образом, свидетельствуют о том, что распространенный в черняховское и более позднее время обычай нарушать скелеты с ритуальной целью в Среднем Приднепровье имеет свою традицию и существовал здесь уже в первых веках до нашей эры.

В. І. МИТРОФАНОВА

ПАМ'ЯТКИ ЗАРУБІНЄЦЬКОГО ЧАСУ НА ДІНЦІ

Влітку 1960 р. в зоні будівництва Печенізького водосховища на р. Північний Донець провадила роботи Кочетоцька експедиція Інституту археології АН УРСР. На лівому березі Дінця, біля с. Новодонівки, Вовчанського району, Харківської області, автором були проведені невеликі розкопки¹, якими вперше для басейну Дінця були виявлені два поселення, матеріали з яких дуже подібні до пам'яток зарубинецької культури.

Браховуючи особливий інтерес радянських археологів до зарубинецької культури, як культури ранньослов'янської, ми як можна повніше подамо матеріали обох новодонівських поселень.

Перше поселення, розташоване за 1 км на південь від с. Новодонівки, займає невелике піщане підвищення у заплаві Дінця. Місце знаходження його виявлено розвідкою 1959 р., під час якої на поверхні були зібрані уламки посуду епохи бронзи та салтівської культури².

Наши розкопки показали, що культурний шар поселення містить, в основному, залишки зарубинецького часу, а більш давні нашарування епохи неоліту і бронзи майже повністю зруйновані.

Розкопи загальною площею 160 м² були закладені у північно-західній частині названого підвищення.

Потужність культурного шару (гумусний сіро-чорного кольору суспісок) становить від 0,25 до 0,6 м. В деяких місцях нижче цього рівня простежувались житлові або господарські ями та вогнища. До зарубинецького часу відносяться дві злегка заглиблені житлові споруди. Від однієї з них, яка знаходилася в східній частині підвищення, зберігся куток, який свідчить про прямокутну форму споруди. В цьому кутку знаходилася овальна в плані яма діаметром 0,92—0,8 м, де було вогнище. Глибина ями від рівня долівки житла — 0,74 м. В заповненні ями траплялись кістки тварин, уламки грубого ліпного посуду з домішкою шамоту і глини і уламки ліпних лискованих мисок зувігнутим краєм.

На відстані 1 м на південний схід від вогнища виявлений вкопаний у землю великий горщик, від якого збереглася нижня частина. Біля нього лежав уламок верхньої частини лискованого глека жовтувато-сірого кольору (рис. 1, 5).

Залишки другого житла простежувалися в північно-західній частині підвищення. Очевидно, це житло складалося з двох камер. Більша

¹ В розкопках брала участь співробітниця Київського державного історичного музею М. М. Чубарова.

² Д. Я. Телегин, Е. В. Пузаков, В. К. Михеев, Отчет о разведке исторических памятников в зоне строительства Печенежского водохранилища на р. Северном Донце в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР, 1959, ф. 3-а, стор. 17, 26.

камера мала вигляд прямокутника розміром 5×4 м, витягнутого з заходу на схід. До північної стінки цієї камери примикала друга розміром 3×3 м.

У південно-східному кутку першої камери житла знаходилась піч з склепінням. Склепіння печі, складене з кусочків вапняної маси, завалилося. Під його завалом був розчищений черінь, який мав у плані

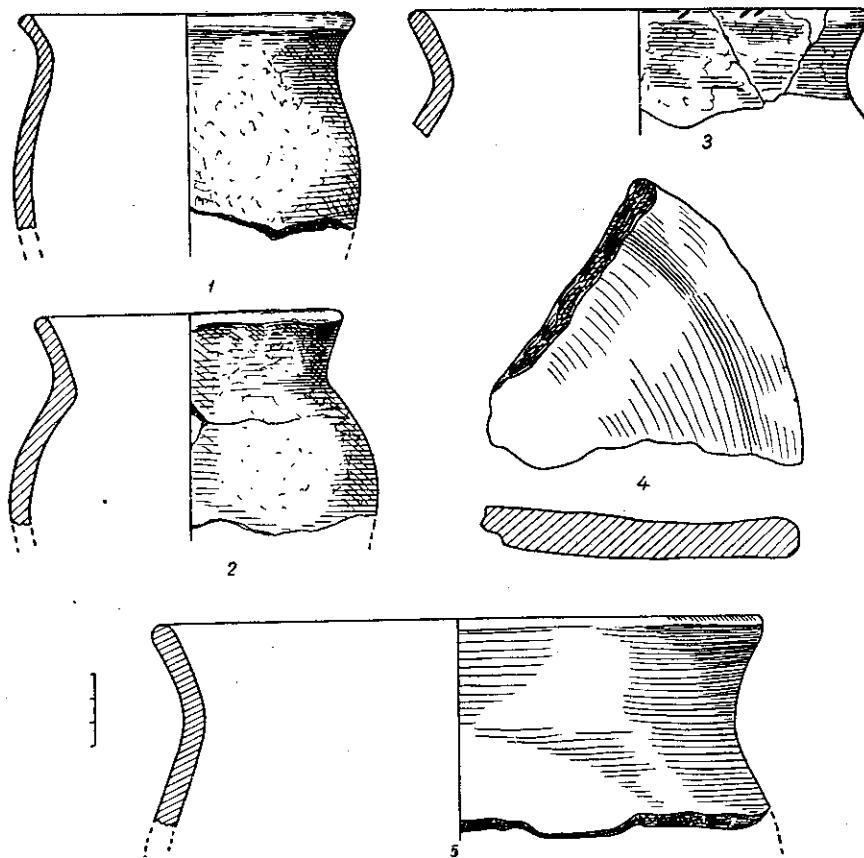

Рис. 1. Кераміка Новодонівського I (1, 3, 5) та II (2, 4) поселень.

вигляд підкови діаметром 0,6 м. Челюсті печі були повернуті до західної стінки житла. Біля печі лежала половина ліпної миски (рис. 2, 3).

На площі другого житла знаходилось п'ять господарських ям, за його межами ще чотири ями, в більшості з яких знайдені уламки грубих і лискованих ліпних посудин, в одній — лише кістки тварин, в одній — знахідок не було. Серед ям, що знаходились за межами житла, цікаві за своїм влаштуванням дві ями-погреби. Вони мали грушовидну в плані форму; до дна вели дві земляні сходинки. Серед знахідок у ямах-погребах траплялися тільки уламки ліпного посуду, аналогічного кераміці з жител та інших ям.

За 3 м на схід від північно-східного кутка житла стояв вкопаний в землю великий ліпний горщик.

Описані житлові споруди, вогнище та ями містили однорідні за культурною принадлежністю уламки глинняного посуду. За нашими підрахунками, тут було понад 80 посудин. Серед них є фрагменти 6 мисок, 16 невеликих глеків, 30 відносно великих біконічних посудин, 1 сковорідки, 1 тигля і 31 посудини, форму яких визначити не можна.

Миски (рис. 2, 2, 3, 5, 7) звичайно зроблені із глини з домішкою дрібного шамоту і піску, чорного або сіро-чорного кольору, лисковані з обох боків. За формою миски досить однотипні — з увігнутим всередину краєм і гострим ребром. Вони нагадують миски зарубинецької культури, добре відомі серед матеріалів Корчеватівського могильника³, Лепляви⁴, Почепського поселення⁵ і Чаплинського городища⁶.

Глеки (рис. 1, 1, 3, 5) характеризуються відігнутими назовні вінцями, слабоопуклими плечиками і, очевидно, дещо витягнутими пропорціями. Діаметр шийки глеків — від 12 до 20 см. Один з них має лисковану

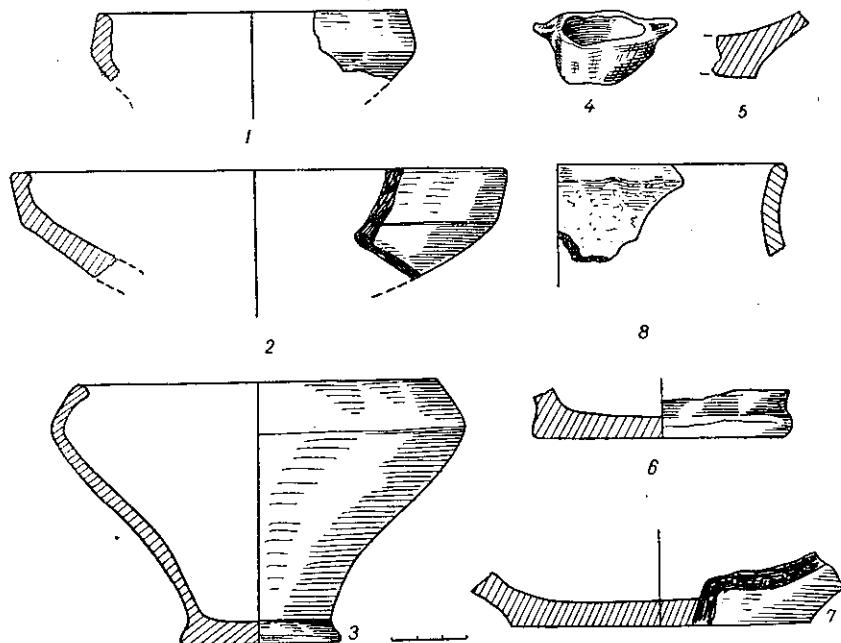

Рис. 2. Кераміка Новодонівського I (2—5, 7, 8) та II (1, 6) поселень.

поверхню світло-жовтого кольору (рис. 1, 5). Найближчою аналогією йому є глек з Почепського поселення⁷. Інший посуд цього типу зроблений із глини з домішкою піску і шамоту, колір їх звичайно жовтий, червонуватий або жовтогарячий. Поверхня досить ретельно згладжена рукою, залишилися навіть сліди пальців.

До найбільш численної групи належать порівняно великі біконічні горщики (рис. 3, 1, 2; 2, 8), зроблені із глини з домішкою шамоту і піску. Вінця їх іноді злегка відігнуті назовні; для них характерні роздуті боки і денця з виступаючим краєм. Діаметри шийки таких посудин коливаються в межах 12—30 см, але переважають посудини з діаметром 16—18 см. Поверхня посуду звичайно має сліди згладжування пальцями. Наявність великих домішок у глині часто робить поверхню посуду нерівною. Біконічні горщики зрідка орнаментовані по

³ В. П. Петров, Зарубинецько-корчеватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій, Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 60, табл. II, 1, 2.

⁴ Там же, стор. 62, табл. II, 14.

⁵ Ф. М. Заверняєв, Селища басейна р. Судость, СА, № 3, 1960, стор. 185, рис. 4, 1.

⁶ П. Н. Трет'яков, Чаплинське городище, МІА, № 70, М., 1952, стор. 147, рис. 17, 3.

⁷ Ф. М. Заверняєв, вказ. праця, стор. 185, рис. 4, 2.

краях вінець недбайливими нігтевими ямками або защипами. Аналогій описаним посудинам знаходимо в кераміці всіх пам'яток зарубинецької культури.

Знайдений фрагмент тигля невеликий і не дає змоги реконструювати форму. Він дуже ошлакований, товщина стінок — 12 мм. Є ула-

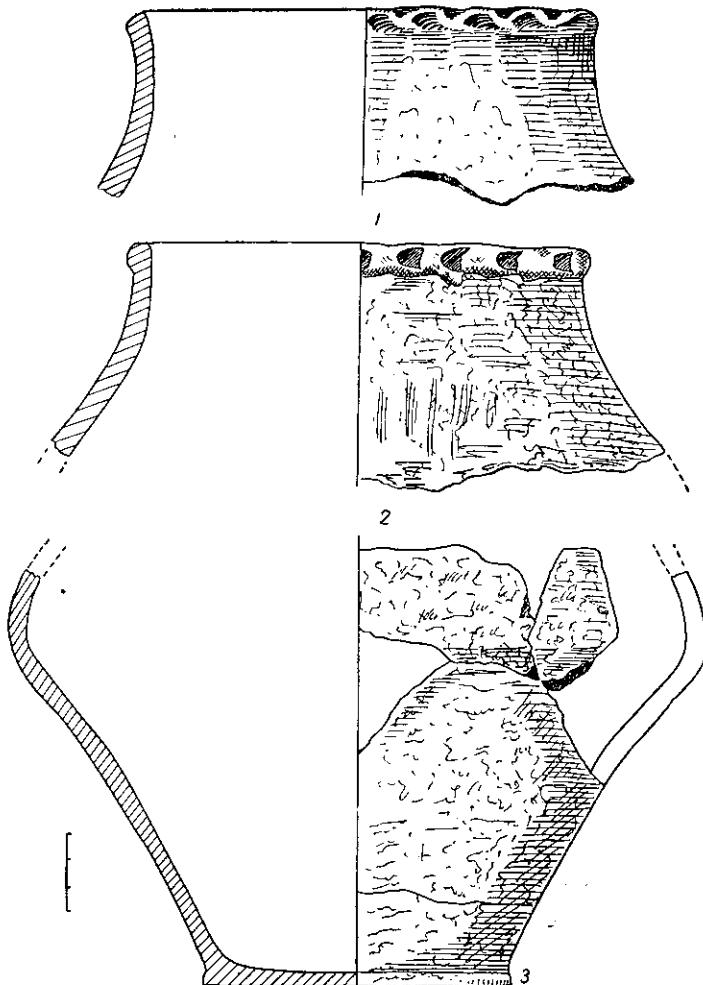

Рис. 3. Кераміка Новодонівського I (1, 2) та II (3) поселень.

мок сковорідки у вигляді плоского круга діаметром 26 см при товщині 15 мм (рис. 1, 4). Крім кераміки, на поселенні знайдена бронзова голка та уламок кістяної ручки, можливо від ножа.

До більш раннього часу в басейні Дінця належать скіфські поселення, про матеріальну культуру яких ми можемо судити, головним чином, з праць Б. А. Шрамка⁸.

На матеріалах Басівського городища, яке знаходиться на території Верхнього Посулля, В. А. Іллінська показала переростання скіфської культури в зарубинецьку, яка датується тут III—II ст. до н. е.⁹

⁸ Б. А. Шрамко, Курган и городище у с. Циркуны, КСИИМК, вып. 63, М., 1956, стор. 103—108; його ж, Новые поселения и жилища скіфского времени в бассейне Северского Донца, КСИИМК, вып. 54, М., 1954, стор. 105—115; його ж, Городище скіфского времени в с. Караван на Харьковщине, КСИА, вып. 7, К., стор. 60—61.

⁹ В. А. Ильинская, Позднескифский слой Басовского городища, КСИА, вып. 11, К., 1961, стор. 59—63.

Хоч у басейні Дінця ми не маємо пам'яток, які показували б перестання скіфської культури в зарубинецьку, все ж зауважимо, що кераміка Новодонівки I типологічно дуже близька до скіфської за формою великих посудин, складом глини, з якої вони зроблені, і орнаментом у вигляді нігтівих відбитків або зашипів по краях вінець. Проте для новодонівської кераміки вже не характерні такі ознаки, як наскрізні проколи по краях вінець або валики з зашипами, а миски тут мають реберчасту форму, в той час як у скіфських край плавно увігнутий всередину.

Пізньоскіфські пам'ятки Сіверського Дінця Б. А. Шрамко датує IV—I ст. до н. е.¹⁰ Новодонівка I, мабуть, хронологічно йде за ними.

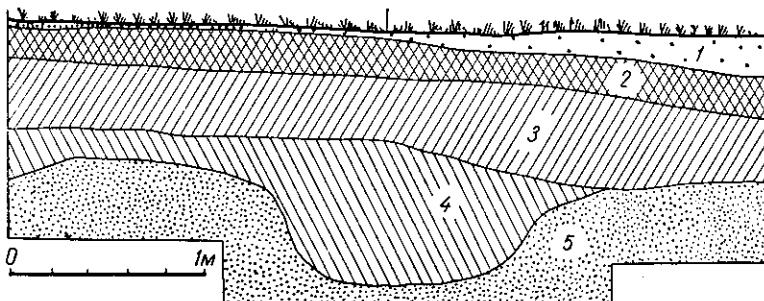

Рис. 4. Новодонівка II. Нашарування в траншії 2.

1 — надувний жовтуватий пісок; 2 — піскуватий шар темно-сірого кольору; 3 — шар золистого піску; 4 — нижня щільна частина золистого шару; 5 — підстилаючий шар білого піску.

Про тривалість існування пам'яток типу Новодонівка I в басейні Північного Дінця свідчать стратиграфічні дані, одержані при невеликих розвідкових роботах на пункті 2 біля Новодонівки.

Вперше поселення було виявлене І. П. Костюченком і віднесене до епохи бронзи і черняхівської культури¹¹. Потім тут були проведені шурфувальні роботи Д. Я. Телегіним, в результаті яких з'ясувалось, що поселення багатошарове, із знахідками епохи неоліту, бронзи і салтівської культури¹². Нашими розкопками, які теж носили розвідковий характер, з'ясовано, що тут є також шар зарубинецької культури.

В південній частині поселення була закладена траншея, в якій чітко простежувалися такі нашарування (рис. 4): 1) надувний жовтуватий пісок товщиною до 0,3 м; 2) піскуватий шар темно-сірого кольору товщиною 0,3—0,5 м; 3) шар золистого піску товщиною 0,3—0,5 м; 4) нижня щільна частина золистого шару товщиною 0,2 м. Глибше йшов підстилаючий шар білого піску.

Культурні залишки пов'язуються з 2, 3 і 4-м шарами. Для нижнього шару (4) характерна ліпна груба і ліскована кераміка, тотожна посуду Новодонівського I поселення (рис. 2, 1, 6; 3, 3). З цим шаром пов'язується яма грушовидної в плані форми. Для 2 і 3 шарів характерна ліпна кераміка з домішкою шамоту в глині, яка не відрізнялась від грубої кераміки нижнього шару, а також кружальна, типово черняхівська кераміка з шорсткою або ліскованою поверхнею. Ліпного ліскованого посуду в цих шарах не знайдено.

¹⁰ Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скіфского времени в бассейне Сіверського Донца, КСИМК, вып. 54, стор. 107.

¹¹ І. П. Костюченко, Розведка в северо-восточної частині Харківської області, стор. 11; Днівник, стор. 5, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² Д. Я. Телегін, Е. В. Пузаков, В. К. Михеев, вказаний звіт, стор. 15—16, 25.

Цікава невелика посудина з черняхівського шару, зроблена із глини з домішкою великих зерен шамоту (рис. 2, 4). Виходячи з даних стратиграфії другого поселення, можна без сумніву стверджувати, що пам'ятка зарубинецького типу в басейні Північного Дінця передують пам'яткам черняхівського типу.

В. И. МИТРОФАНОВА

ПАМЯТНИКИ ЗАРУБИНЕЦКОГО ВРЕМЕНИ НА ДОНЦЕ

Резюме

Автором были исследованы два поселения возле с. Новодоновка, Волчанского района, Харьковской области. При раскопках были вскрыты остатки жилищ и хозяйственных ям.

Керамика обоих поселений типично зарубинецкая, включает грубую кухонную посуду с примесью шамота в глине, лощеные миски с загнутым внутрь краем и кувшины. Отмечается типологическая близость зарубинецкой керамики и керамики предшествующего, скифского времени Донеччины.

Зарубинецкая культура на Донце прерывается черняховской культурой, что подтверждено стратиграфическими данными на пункте Новодоновка II.

Новодоновские поселения являются самыми восточными пунктами зарубинецкой культуры.

О. М. МЕЛЬНИКІВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИК ЗАРУБІНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПІВДЕННІЙ БІЛОРУСІ

Роботами групи археологів в південній Білорусі за останні роки виявлено значна кількість пам'яток зарубинецького типу. Деякі з них були детально вивчені (Чаплинське городище і могильник, могильники Полісся і т. д.)¹.

Гомельським загоном Верхньодніпровської експедиції були виявлені зарубинецькі нашарування на ряді городищ і поселень по річках Сожу, Птичі, Іпути, а також при повторних і більш широких обстеженнях поріччя Дніпра².

Як показало дослідження зарубинецьких матеріалів на Верхньому Дніпрі, основною перешкодою, що заважає дати повну іх характеристику, є змішаність зарубинецьких нашарувань з підстилаючими шарами. Це пояснюється тим, що більша частина відомих тут зарубинецьких поселень знаходиться на ранніх городищах. Розвідуванню і вивченю одношарових зарубинецьких поселень типу селищ приділяється мало уваги. Гальмом була також і невивченість могильників. Крім Чаплинського поля поховань, значна частина матеріалів якого не опублікована³, в південнобілоруському Подніпров'ї зарубинецькі могильники не відомі. Тимчасом детальне обстеження ділянок плато за валами городищ, проведене нами в 1955—1957 рр., підтверджує вірогідність знаходження тут могильників.

Тому, нам здається, заслуговують на увагу розкопки, проведені нами на зарубинецьких пам'ятках в с. Горошкові, Речицького району, Гомельської області.

Основною складовою частиною, ядром комплексу пам'яток раннього залізного віку в Горошкові є городище. Будучи в своїй основі пам'яткою милоградської культури, воно має в верхніх шарах деяку кількість зарубинецьких матеріалів. Але виділити на городищі чисто зарубинецькі комплекси дуже важко. В безпосередньому зв'язку з заруби-

¹ П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, М., 1959, стор. 119—153; Ю. В. Кухаренко, Памятники зарубинецкой культуры Верхнего Поднепровья, там же, стор. 22—31; його ж, Чаплинский могильник, там же, стор. 154—180; його ж, Некоторые итоги изучения Припятского Полесья, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 91—93.

² О. Н. Мельниковская, Отчеты Гомельского отряда Славянской (Верхнеднепровской) экспедиции за 1955—1958 гг., Архив ИА АН СССР.

³ Розкопки Академії наук БРСР, проведені Л. Д. Поболем.

нечкоюми матеріалами знаходяться розташований тут могильник полів поховань і велике поселення зарубинецької культури, вивчення яких було почато невеликими розкопками в 1958—1959 рр. (рис. 1).

Ділянка плато високого правого берега Дніпра, розташована за 100—200 м на північ від городища, являє собою невисокий природний горб. При детальному обстеженні його в 1954—1957 рр. поряд з окремими фрагментами кераміки зарубинецького типу були знайдені дрібні уламки кальцинованих кісток. У 1958 р. на південному краю горба, за 100—140 м від городища, були закладені розвідувальні тран-

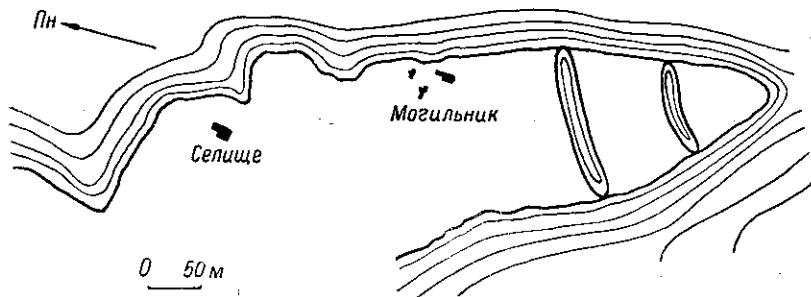

Рис. 1. Схематичний план городища, могильника і поселення в с. Горошків.

шої і невеликий розкоп (рис. 2). Розкопки підтвердили наявність тут могильника. Всього на розкопаній площі (170 m^2) знайдено п'ять поховань.

Ділянка, зайнята могильником, тепер зорюється, а кілька десятків років тому на цьому місці був березовий гай. Ґрунт являє собою підзолистий сірий пісок, а з глибини 0,2—0,25 м — чистий жовтий пісок. На глибині 0,6—0,75 м пісок змінюється червоною твердою материковою глиною з бугристою поверхнею. Нижні горизонти піску пронизані залязносними прошарками. Всі п'ять поховань знайдені на рівні третього штика. Вони являють собою залишки трупоспалень, очищені від слідів поховального вогнища і вміщені в ями різної форми. В трьох випадках з п'яти поховання мали інвентар.

Поховання № 1. В траншеї I⁴ на глибині 0,45 м від сучасної поверхні з'явились окремі обпалені кісточки, що утворювали на глибині 0,5 м невелике скupчення круглої форми (діаметр 0,8 м). Пляма не простежена. Скупчення містило в собі близько 50 уламків кісток, в тому числі досить великі уламки черепа молодої людини. В південній частині скupчення кісток устям догори стояла миска з низькою шийкою і виступаючими плечиками. Бортик трохи відігнутий назовні. Поверхня без лощиння, має жовтий колір, в глині домішка піску (рис. 3, 1).

Поховання № 2. В траншеї IV на глибині 0,48 м виявлена трохи помітна сірувато-жовта пляма в формі видовженого овала, орієнтована на північ—південь з невеликим відхиленням на захід (розміри $2 \times 0,6$ м). Межі плями є межами поширення перепалених уламків кісток. Могильна яма не простежена. Зібрано близько 140 уламків кісток, серед яких є уламки черепа⁵. Кістки належать дорослій людині. Найбільше кісток було в центральній частині плями.

За 0,2 м від північного краю плями, на тій же глибині, починалось друге скupчення кальцинованих кісток, що займало невелику площину і мало неправильні контури. Воно являло собою купку кісток (по-

⁴ Траншея I пізніше була включена в площу розкопу XI. Нумерація розкопів загальна з городищем.

⁵ Антропологічний матеріал визначила Т. С. Кондукторова.

над 200 уламків), серед яких були черепні і епіфізи. Кістки належать дитині і дорослій людині. Миска покладена в поховання в розбитому вигляді, верхня частина її відсутня. Вона має гостре ребро в верхній третині корпусу і високу ніжку (рис. 3, 2). Бортик не зберігся. Лощіння слабе, двостороннє, зовнішня поверхня буро-жовта з чорними плямами, внутрішня — чорна. В глині домішка піску. Серед кераміки

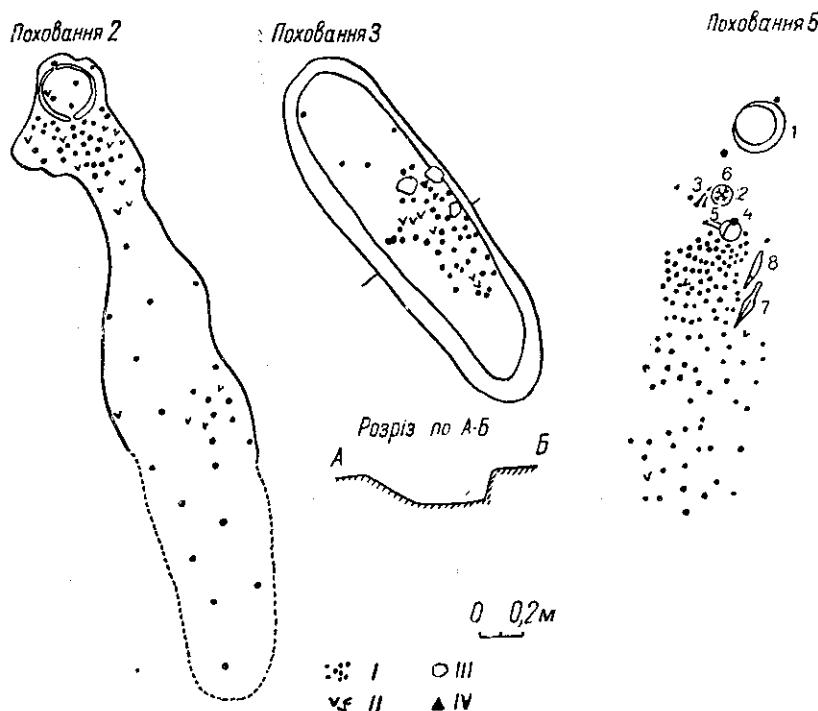

Рис. 2. План розташування поховань і плаши могил.

I — перепалені кістки; II — вугілля; III — камені; IV — уламки кераміки. У похованні № 5: 1 — миска; 2 — бронзова бляшка; 3 — ланки бронзового ланцюжка з пронизками; 4 — зализна фібула; 5 — зализна застібка; 6 — бронзове спіральне кільце; 7 — залиний спис; 8 — залиений ніж.

знайдений типовий милоградський бортик з заглибленням по шийці, який, можливо, потрапив сюди з шару⁶.

Важко сказати, тут одна могильна яма чи дві. Однаковий напрям поширення скучень, те, що одне з них ніби є продовженням другого, невелика відстань між ними, однакова глибина начебто свідчать про те, що яма була одна (рис. 2). Очевидно, в ній був прах дорослого і дитини. Можна припустити, що серед кісток цих скучень трапляються поодинокі кістки тварин⁷.

Поховання № 3. В траншеї III на глибині 0,48 м виявлена чітка світло-сіра пляма могильної ями. Вона має видовжено-овальну форму і розміри $1,7 \times 0,5$ м, орієнтована на північний захід—південний схід. Глибина ями — 0,65 м. Залишки трупоспалення засипані в центральній частині ями (120 уламків, серед них черепи і епіфізи, рис. 2). Кістки належать дорослій людині. Крім кісток, в ямі знайдено три камені, ліпний черепок з жорстовою і кілька вугликів. Ніяких посудин та інших речей в ямі і навколо неї не було.

⁶ Поруч з зарубінецьким могильником знаходиться милоградське поселення і могильник.

⁷ Кістки тварин не визначені.

Поховання № 4. На розкопі XI, в його південній частині, на глибині 0,4 м виявлено невелике скupчення перепалених кісток людини (30 маленьких уламків). Пляма ями не простежується. Діаметр скupчення — 0,5—0,6 м.

Поховання № 5. На розкопі XI, в його північній частині, на глибині 0,43 м виявлено значне скupчення кісток, що простежувалось до глибини 0,52 м. Скупчення мало витягнуту овальну форму, яка, можливо, відповідає контурам не простежених центральної і південної частин ями. Важко сказати, де кінчалася яма з північного боку; імовірно,

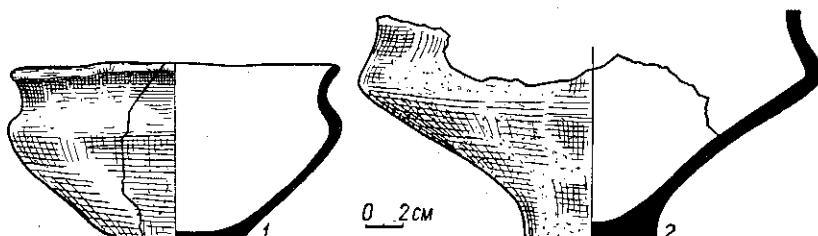

Рис. 3.

1 — миска з поховання № 1; 2 — миска з поховання № 2.

вона включала і миску, знайдену за 0,4 м від інших речей, оскільки вона знайдена на тій самій глибині, що і всі інші речі могили. Судячи з розташування кісток, яма була орієнтована на північ—південь, можливо, з невеликим відхиленням на схід (рис. 2). Поховання містило не менше 500 уламків кісток, в тому числі великі уламки черепа і трубчастих кісток, зуби, цілі фаланги пальців і т. д. Кістки належать дорослій людині. Одна кісточка, можливо, належить тварині. В північній частині скupчення кістки лежали суцільно твердою масою. На кістках і поруч з ними виявлений великий комплекс знахідок (рис. 4).

1. Спис залізний. Перо з видовженим потовщенням посередині. На втулці отвір для цвяха, у втулці сліди дерева. Лежало воно вістрям на Пд-З з лівого боку могильної ями (рис. 4, 1).

2. Ніж залізний з горбатою спинкою. На черенці сліди дерев'яної рукоятки. Знаходився поруч із списом (рис. 4, 6).

3. Бляха бронзова овальної форми з отвіром в центрі. Являє собою тонку пластину з штампованим рельєфним орнаментом у вигляді ліній, що відходять від центрального отвору під прямим кутом і закінчуються півкруглими рельєфними дугами. По краю бляха орнаментована рядом півкруглих бугорків. Зовнішня поверхня бляхи трохи опукла, а внутрішня відповідно ввігнута. Лежала вона на північ від кісток опуклою поверхнею догори (рис. 4, 4).

4. Маленьке бронзове спіральне кільце, зроблене з тонкого круглого в перерізі дроту. Один кінець трохи відігнутий і закруглений. Знайдене під описаною вище бляхою (рис. 4, 3).

5. Велика кругла залізна застібка. На кінці закріплена рухома залізна голка. Лежала в могилі з північного краю скupчення кісток (рис. 4, 5).

6. Ланцюжок, що складається з бронзових трубочок і дрібних кілець. Загальна довжина ланцюжка — не менше 67 см. Трубочки зроблені з тонких квадратних і прямокутних пластинок, зігнутих так, що в перерізі утворюється овал. Маленькі кільця являють собою вузькі нарізані кусочки таких же трубочок. Трубочки і маленькі кільця лежали впереміжку. Всередині їх іноді помітний коричневий тлін, можливо, від шкіряного ремінця. окремі кільця ланцюжка лежали в північній частині поховання, серед кісток і на північ від них. Частина

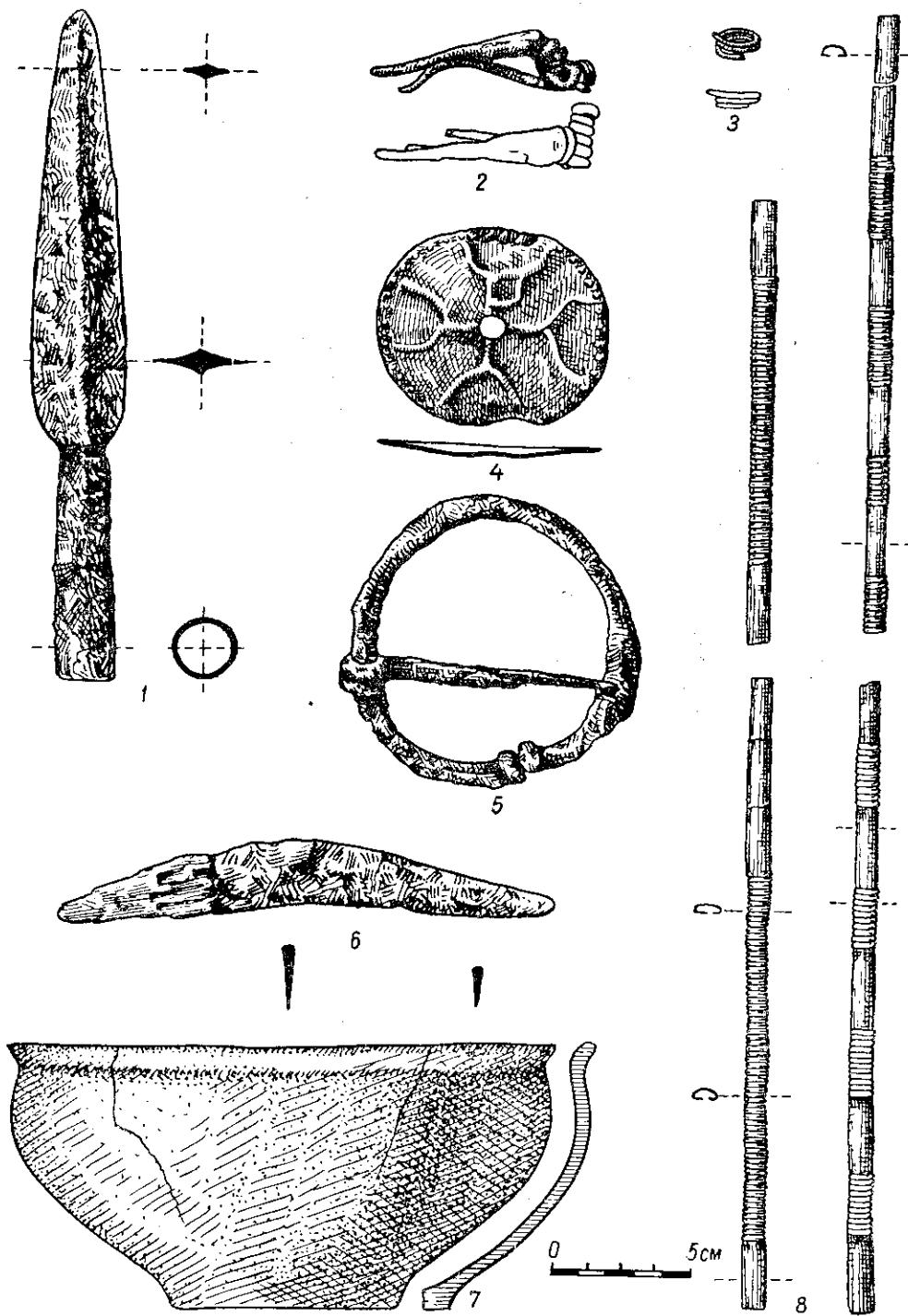

Рис. 4. Комплекс речей з поховання № 5.

ланцюжка знайдена під пряжкою, окрім їого обривки лежали під бронзовою бляхою і поруч з нею (рис. 4, 8).

7. Залізна пластинчаста фібула середньолатенської схеми. Має ніжку у вигляді пластинки трикутної форми, відігнуту і прикріплена до шийки двома витками дроту (в результаті ремонту). Втрачені частини багатовиткової пружини і приймач голки (рис. 4, 2). Фібула лежала в північній частині поховання, поруч з застібкою і частково на ній.

8. Ліпна миска з зашоною поверхнею сіро-бурого кольору. Домішок в глині не помітно. Має м'яку, закруглену лінію профілю і трохи відігнутий назовні бортик. Стояла устям догори, на північний схід від залишків кісток та іншого похованального інвентаря (рис. 4, 7).

Окремі кальциновані кісточки і черепки зустрічаються в шарі поза похованням. На розкопі XI, недалеко від поховання № 5, знайдене також біконічне прясло, орнаментоване наколами.

Найбільш цікавим і важливим є комплекс поховання № 5. Це один з небагатьох ранніх комплексів з посудом і великою кількістю інших знахідок, датованих фібулою. Найближчою аналогією цій фібулі є дві залізні середньолатенські фібули, знайдені в комплексі з круглодонною мисочкою у похованні № 16 Чаплинського могильника⁸. Можна також посплатись на одну з фібул, опубліковану А. К. Амброзом⁹.

Якщо зважити, що останнім часом датування фібул вказаними авторами переглянуто¹⁰, то комплекс поховання № 5 треба датувати I ст. до н. е. Всі інші знахідки не суперечать цій даті. В матеріалах Чаплинського могильника можна знайти аналогії всім знахідкам цього комплексу¹¹. Аналогією овальній бронзовій бляшці є, можливо, уламок бронзової пластини, що, мабуть, також мала овальну форму і ті ж самі розміри. Вона орнаментована по краю рядом опуклих бугорків, як і бляшка з поховання № 5 в Горошкові¹².

Два інших поховання з інвентарем в Горошкові — № 1 і 2 — можуть бути датовані на підставі форми посуду. Миска з поховання № 1 за формою належить до другої групи посуду Чаплинського могильника і датує поховання I ст. до н. е. Миска з поховання № 2 знаходить собі аналогії в пізній групі поховань I ст. н. е.¹³

Таким чином, аналіз поховань на могильнику в Горошкові свідчить про повну його аналогію могильнику в Чаплині (синхронність пам'яток, збіг похованального обряду у всіх його елементах, подібність інвентаря).

Сусідство могильника з комплексом ранніх пам'яток в Горошкові дає додаткові можливості для вивчення характеру взаємозв'язків пам'яток зарубинецького типу з більш ранніми пам'ятками милоградської культури.

Особливу роль відіграє наявність поруч з могильником зарубинецького поселення, на якому під час розкопок 1959 р. відкрито житловий комплекс. До цього часу на Верхньому Дніпрі не було відомо жодного зарубинецького житла, відокремленого від споруд інших епох.

На Середньому Дніпрі, де розкопувався ряд одношарових зарубинецьких поселень, сліди жителі були засвідчені не раз, але житла ці

⁸ Ю. В. Кухаренко, Чаплинский могильник. МИА, № 70, табл. V, 14—17.

⁹ А. К. Амброз, Фібули зарубинецької культури, МИА, № 70, рис. 2.

¹⁰ Дів. КСІА АН ССР, вып. 81, М., 1960, стор. 128.

¹¹ Дів., наприклад, поховання № 20, 27, 31 та ін.

¹² Ю. В. Кухаренко, Чаплинский могильник, МИА, № 70, поховання № 37, табл. VIII, 3. Точну аналогію знаку на горошковській бляшці має посудина з поховання пізньозарубинецького часу в с. Бортничі на Київщині (розкопки Ю. В. Кухаренка).

¹³ Дів. поховання № 2 і 14.

були сильно зруйновані і за опублікованими даними важко уявити їх влаштування¹⁴.

Поселення знаходиться за 200—350 м на північ від городища (рис. 1). Площа його зорана. Під розкоп (128 м²) вибрана ділянка, де зустрічаються уламки обпаленої глини і великі фрагменти кераміки. Шар являє собою підзолистий супісок, що на глибині 0,25—0,45 м переходить в чистий пісок. Незважаючи на наявність черепків інших епох, поселення можна вважати одношаровим¹⁵.

Розкопки показали інтенсивне використання даної ділянки поселення в стародавні часи. Крім житлового комплексу, опис якого ми подаємо нижче, виявлено ряд ям, одна з яких може бути невеликим житлом, інші ж являють собою звичайні господарські ями і погрібки. Крім того, під стіни розкопу заходить кут ще однієї будівлі.

Коротко описемо житло і зв'язаний з ним комплекс кераміки.

Перші ознаки будівлі відзначенні на глибині 0,2—0,25 м у вигляді великої розплівчастої сірої плями. Чіткі її контури і сліди ям від стовпів виявились тільки при зачистці на рівні материка (на глибині 0,35—0,4 м)¹⁶. Будівля мала майже правильну квадратну форму (6×6 м) і була орієнтована за сторонами світу з невеликим відхиленням на захід (рис. 5). З зовнішнього боку контурів плями знаходяться ями від стовпів — проти кутів житла і по його стінах. Вузькі темні канавки, місцями простежені між стовпами, можливо, є слідами стін, які найімовірніше були плетеними і обмазаними глиною. Про це свідчить значна кількість кусків обмазки, знайдених в заповненні житла. Житло було заглиблene в материк на 0,15—0,25 м, від рівня сучасної поверхні — трохи більше.. В профілі західного кута житла (квадрати 29—31) заповнення мало вигляд темно-сірої лінзи золистої структури з включенням вугілля товщиною 0,3 м. Поверхня долівки не виділяється. Тільки в центральній частині на невеликій площині залишилися сліди дії вогню. Пісок тут твердий, заповнення житла мало найтемніший колір і включало вугілля. Ніяких більш помітних ознак вогнища чи печі не було, якщо не враховувати окремих кусків обпаленої глини, які в деяких випадках мали округлу поверхню. В центрі будівлі є яма від стовпа діаметром 0,4—0,5 м і глибиною 0,35 м від рівня основи житла.

З внутрішнього боку стін є також кілька ям від стовпів значного діаметра. Крім того, ряд неглибоких і невеликих ям перерізує долівку. Навряд чи вони пов'язуються з конструкцією житла, скоріше — з внутрішнім обладнанням будівлі. На площині житла є чотири неглибоких округлих ями, заповнення яких не відрізняється від заповнення житла. Можливо, деякі з них не пов'язані з житлом, але напевно твердити це важко.

Заповнення мало велику кількість крупно фрагментованої кераміки, що знаходилася не в окремих скupченнях, а була розкидана по всій площині. Це — бортики боків великих і маленьких горщечків з вдавленнями по вінцях і плоскі денця від цих же посудин; бортики, стінки і днища заlossenіх мисок і горщиків; куски обпаленої глини і обмазки стін з відбитками жердин і колод невеликого діаметра (рис. 6). Всього знайдено понад 1000 фрагментів, з них: 90 бортиків з вдавленнями, 35 уламків днищ, 26 лощених черепків, 30 кусків глини. Серед уламків

¹⁴ Е. В. Махно, Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье, СА, XXIII, 1955, стор. 89—90, рис. 3; її ж, Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г., МИА, № 70, стор. 99—100; В. А. Богусевич и Н. В. Линка, Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева, там же, стор. 114—115.

¹⁵ В шарі зустрічаються поодинокі черепки милоградського типу і гончарна середньовічна кераміка.

¹⁶ Північним і західним кутом житло заходить під стіни розкопу. Ця частина його залишилась поки недослідженою.

кераміки є невеликі бортики милоградського типу. Крім того, знайдена частина маленької гостроронної посудини типу тигелька.

Нелощені черепки належать в основному великим посудинам, діаметр однієї з яких перевищує 0,4 м. Верхні частини корпусу посудин мають округлі форми, борток дуже вигнутий і утворює шийку. Край

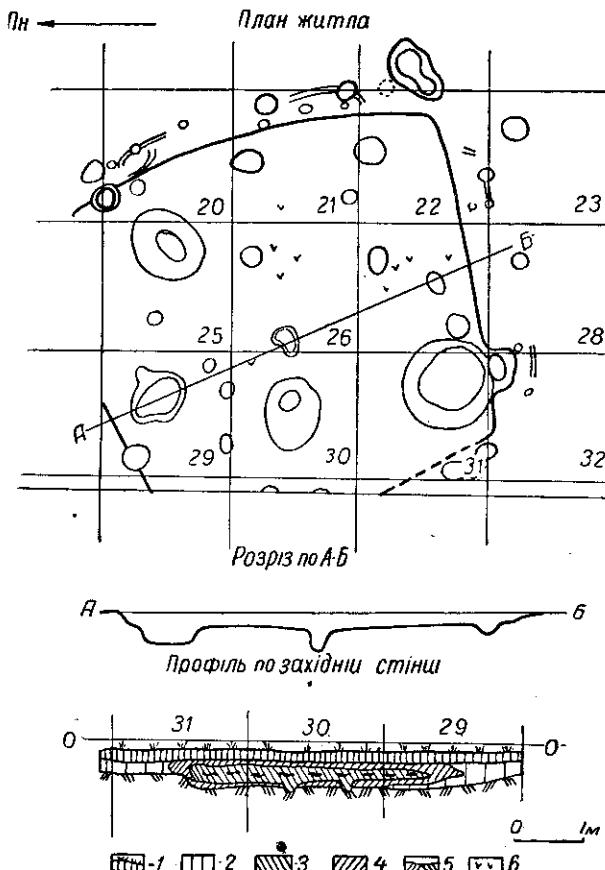

Рис. 5. План та розріз житла.

1 — сіро-жовтий пісок; 2 — світло-жовтий пісок; 3 — темно-сірий золотистий пісок; 4 — світло-сірий мішаний пісок; 5 — жовтий пісок; 6 — вугілля.

вінець орнаментований рідкими або частими вдавленнями. Днища плоскі, діаметр їх в порівнянні з корпусом посудини невеликий. В деяких випадках днища мали округлі обриси з внутрішнього боку (рис. 6, 11). Звичайна домішка в глині — кругла жорства, іноді вона комбінується з шамотом. Колір сіро-жовтий, поверхня груба, іноді на ній помітна штриховка, як правило, на нижній частині посудини.

Колір лощених черепків різний — від рожево-жовтого до чорного, в глині пісок і дрібна жорства. Група профільованої лощеної кераміки дуже невелика, серед черепків є ранні і пізні форми (рис. 6, 1—3, 5—6). Якщо борт миски з плавною лінією корпусу і виступаючим назовні краєм вінець (рис. 6, 6) датується по аналогії з Чаплинським і Горошківським могильниками I ст. до н. е., то уламок стінки ребристої посудини (рис. 6, 3) — найімовірніше I ст. н. е.¹⁷ Останній знайдений в верхньому шарі заповнення житла, на рівні зачистки першого

¹⁷ Ю. В. Кухаренко, Чаплинський могильник, МІА, № 70.

штика. Інші уламки лощеної кераміки з житла нічим не можуть допомогти для визначення його дати.

Житло поселення в Горошкові близьче всього до житла, розкопаного нами в 1957 р. на Милоградському городищі¹⁸. Милоградсько-зарубинецький комплекс кераміки цього житла датувався фібулами I ст.

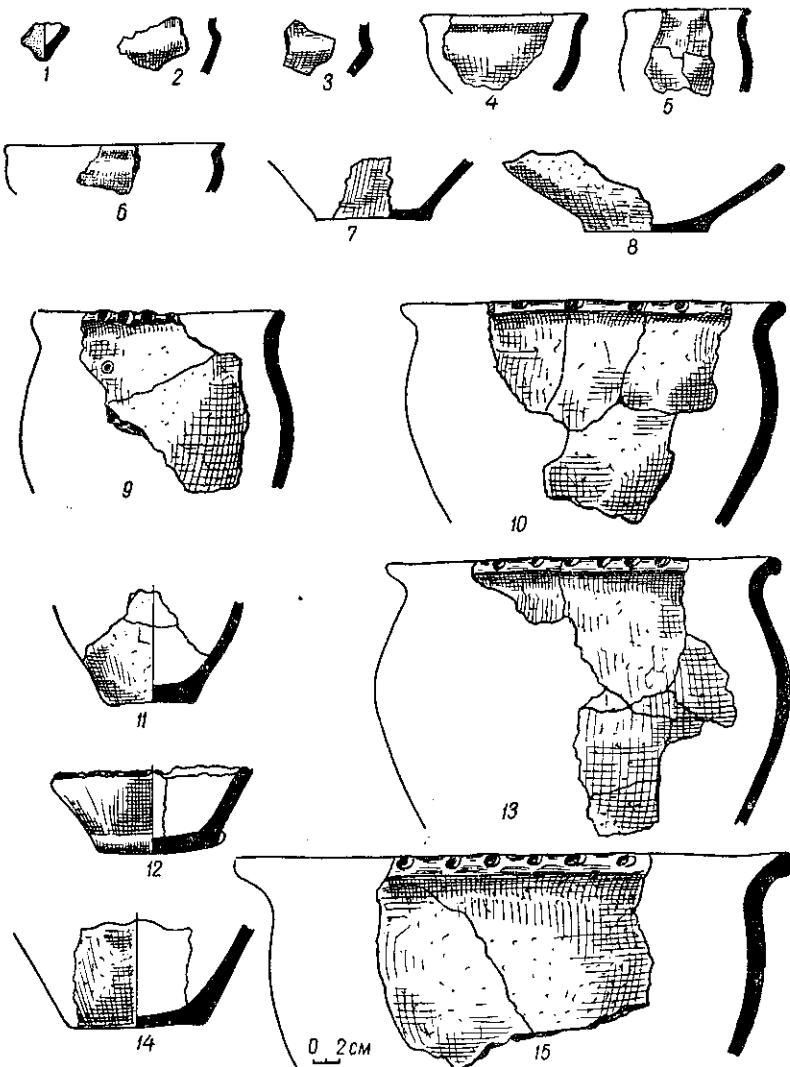

Рис. 6. Комплекс кераміки з житла.

н. е. Як більш-менш близьку аналогію слід також згадати житло № 9 з розкопок Чаплинського городища¹⁹, план і орієнтація якого збігаються з нашими і яке датується по знахідках кераміки черняхівського типу пізнішим часом. За влаштуванням близькі до описаної будівлі житла милоградської культури, але їх характерною ознакою є наявність виступу по одній із стін, чого ми ніколи не спостерігаємо в за-

¹⁸ О. Н. Мельниковская, Раскопки Милоградского городища в 1957 г. (друкуется).

¹⁹ О. Н. Мельниковская, Древнейшие городища южной Белоруссии, КСИИМК, № 70, М., 1957, стор. 32, рис. 7; П. Н. Третьяков, Моховское второе городище, КСИА АН СССР, вып. 81, стор. 44, рис. 21.

рубинецьких житлах. Є ряд спільних елементів у влаштуванні житла на поселенні в Горошкові і жител середньодніпровських поселень, але відсутність виразних планів останніх не дає змоги провести порівняння.

Керамічний комплекс житла на поселенні в Горошкові типовий для зарубинецьких пам'яток на території Білорусії.

О. Н. МЕЛЬНИКОВСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ И МОГИЛЬНИК ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЮЖНОЙ БЕЛОРУССИИ

Резюме

В с. Горошков, Речицкого района, Гомельской области, обнаружены на памятнике милоградской культуры зарубинецкие материалы: пять погребений и жилищный комплекс.

Погребения Горошковского могильника по погребальному обряду и инвентарю находят полную аналогию в чаплинских материалах, а комплекс жилища типичен для зарубинецких памятников территории Белоруссии.

Р. І. ВЕТШТЕЙН

ОЛЬВІЙСЬКА КЕРАМІЧНА ПІЧ

Залишки печі були виявлені в південній частині розкопу «Е₃» на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні, на території, яку в додатковий час займав теменос¹. Збереглася нижня частина корпусу топочного відділення, черінь з незначними залишками двох підпірних стовпів та челюсті (рис.).

Топка мала в плані форму прямокутника, розміром 2,55 (С—З) × 1,85 м (Пн—Пд): Вона була впущена у спеціально виритий в культурному шарі котлован.

Для кращої теплоізоляції між стінами котлована і корпусом печі був залишений вузький простір, заповнений щільно утрамбованою глиною. Така ж особливість будови спостерігалась при дослідженні другої ольвійської печі, відкритої в Нижньому місті, за міською стіною².

Стіни топки (товщина — 35—40 см) збереглися на висоту до 50—60 см. Вони були складені з сирцевих цеглин, форму і розміри яких важко визначити внаслідок їх деформації від високої температури в печі.

У північній стіні топки знаходилися челюсті (довжина — 1,1 м, ширина — 80 см), стінки яких дуже зруйновані.

З внутрішнього боку стінки челюстей, як і весь корпус топки, старанно вкриті глиняною обмазкою, що збереглася місцями у два-три шари (товщина — 3—4 см). Це щільне покриття захищало корпус печі від сильної дії вогню та механічних пошкоджень.

Зовнішній край челюстей був заповнений уламками сирцевих цеглин і керамічних болванок, що, можливо, були рештками заклада, який зберігся з часу станнього випалу у цій печі. Звичайно, після того, як піч нагрівалася до температури, необхідної для випалу виробів, челюсті закладалися такими цеглинами і старанно замазувалися глиною, щоб всередину печі не проникало холодне повітря.

Глинистий черінь досить добре зберігається на площині всієї топки. Рівень похилого череня челюстів вище (на 3—4 см) череня топки, як це можна було спостерігати і в інших печах Нижнього міста. Можливо, це було для того, щоб зручіше завантажувати топку.

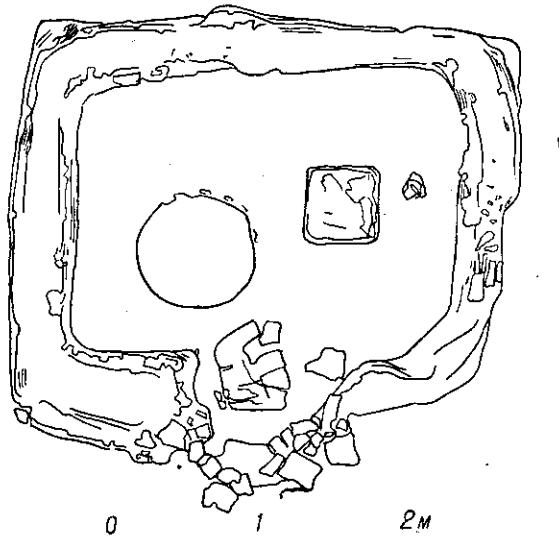
Перекриття топки, яке служило одночасно і решіткою випалювальної камери, цілком зруйновано. Зберігся тільки фундамент цієї решітки з двох підпірних стовпів прямокутної форми, складених, як і корпус печі, з сирцевих цеглин. Обидва стовпи, збудовані на черені топки

¹ Піч була відкрита О. І. Леві в 1953 р. і досліджена автором статті в 1954 р.

² Р. І. Ветштейн, Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е., АП, т. VII, К., 1958, стор. 65.

по одній лінії (З—С), були розташовані на однаковій відстані від стовпів і на такій же відстані один від одного.

Західний стовп розміром 55 (С—З) $\times 50$ см (Пн—Пд) зберігся на висоту до 15 см. Від східного стовпа, що був зруйнований більш пізньою ямою, на підлозі залишився тільки слід у вигляді прямокутного контура, однакового за розмірами із західним підпірним стовпом.

Піч для випалювання черепиці.

Наявність міцної опори з двох підпірних стовпів для решітки випалюванальної камери, а також значні розміри цієї печі свідчать про те, що вона служила для випалу великих виробів.

Звичайно такі печі призначалися для випалу черепиці або цегли, оскільки цими виробами можна було більш раціонально завантажувати камеру прямокутної форми.

У відкритій нами печі також випалювалась черепиця, про що свідчать знайдені тут виробничі залишки. В заповненні печі і безпосередньо на її черені була знайдена черепиця, серед якої зустрілись браковані екземпляри. Це ошлаковані уламки, частина з них з деформованою поверхнею, на бортику однієї кераміди є відбиток великого пальця правої руки, що утворився від дотику до ще не просохлого виробу. У деяких керамід на поверхні місцями спостерігаються невеликі округлі ямки, які нагадують відбитки лап собаки.

Крім бракованої черепиці, навколо печі та в її заповненні були знайдені керамічні болванки напівциліндричної в перерізі форми, що служили для формовки каліптерів. У деяких болванок, виявлених в заповненні топки, можна спостерігати прикипілі до поверхні куски сирої і глиняної обмазки від зруйнованої частини печі. Можливо, під час ремонту верхньої частини стін були використані уже старі, непридатні для формовки черепиці і керамічні болванки, які в процесі руйнування печі упали разом з сирцевими цеглинами всередину топки.

Такі форми для каліптерів були знайдені і в керамічних майстернях Нижнього міста³.

Час функціонування керамічної печі можна визначити по супровідному матеріалу, а також по стратиграфії.

При розчистці печі у її східній половині була виявлена більш

³ Р. І. Ветштейн, вказ. праця, стор. 66, 70.

пізня зернова яма, що зруйнувала східний стовп і прорізала черінь топки. Знайдені у заповненні ями уламки червоноглиняних амфор з двостворчими ручками⁴ показують, що вона була засипана не пізніше кінця I ст. н. е. Отже, спорудження ями можна приблизно визначити серединою I ст. н. е.

Яма, мабуть, була викопана через деякий час після зруйнування печі. Якщо припустити, що піч також функціонувала досить довгий час, про що свідчить потужний горілий шар, який можна спостерігати нижче череня топки у стінках ями, то до спорудження на її місці ями могло пройти приблизно 50—60 років. Отже, після почала функціонувати не раніше кінця I ст. до н. е.—початку I ст. н. е. Вона, мабуть, була збудована незабаром після гетьської навали, коли для відбудови зруйнованого міста потрібна була велика кількість черепиці.

В цей же період була збудована аналогічна велика піч прямокутної форми з двома підпірними стовпами в Нижньому місті, за міською стіною⁵.

Відкриття печі ще в одному районі Верхнього міста Ольвії свідчить про досить значні масштаби керамічного виробництва та райони його розміщення в післягетьський період.

В цей час за міською стіною, в Нижньому місті, функціонував великий гончарний комплекс, що складався з двох майстерень. Дві майстерні знаходилися на території північно-східної частини Верхнього міста, яка в цю пору теж вже опинилася поза межами міста, одна майстерня — в центральній частині Верхнього міста.

Виявлені п'ять гончарних майстерень характеризують місто і на останньому етапі його історії як виробничий центр, що міг задовольнити своєю продукцією попит населення не лише самої Ольвії, а й позаміських поселень.

Р. И. ВЕТШТЕЙН

ОЛЬВИЙСКАЯ КЕРАМИЧЕСКАЯ ПЕЧЬ

Резюме

Одним из наиболее распространенных видов местного производства, характеризующих экономическую жизнь античных городов Северного Причерноморья, является гончарство.

В данной статье дается описание большой керамической печи для обжига черепицы, открытой в Ольвии. Печь была сооружена в конце I в. до н. э.—начале I в. н. э. в южной части Верхнего города (раскоп Е) на территории, которая в догетский период была занята теменосом.

Новая керамическая обжигательная печь еще в одном районе города свидетельствует о довольно значительных масштабах керамического производства Ольвии в первых веках нашей эры.

Известные гончарные мастерские характеризуют город и на последнем этапе его истории как производственный центр, который мог удовлетворить своей продукцией спрос населения не только самой Ольвии, но и окружающих поселений.

⁴ И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, М., 1960, стор. 109, табл. XXVI, 62 а, б, в.

⁵ Р. И. Ветштейн, вказ. праця, стор. 68—71, 73.

ХРОНІКА

В. Й. ДОВЖЕНОК

СЛОВ'ЯНИ НА ДУНАІ

В жовтні 1963 р. в м. Будапешті відбулася IV робоча нарада Міжнародного семінару з слов'янської археології. Три попередніх наради проходили в Москві, Кракові і Брно. Перша була присвячена питанню про слов'янські племена додержавного періоду, друга — виникненню Польської держави і третя — Великоморавської державі. Тема наради в Будапешті — «Слов'яни на Дунаї». В її роботі взяли участь 26 вчених з 10 країн: Австрії, Болгарії, Германської Демократичної Республіки, Польщі, Румунії, Радянського Союзу, Угорщини, Федеративної Республіки Німеччини, Чехословаччини і Югославії.

Тема «Слов'яни на Дунаї» торкається дуже важливого за своїм історичним значенням і маловивченого явища. Проникнення слов'ян за Дунай і заселення ними Подунав'я і Балкан було подією, яка змінила карту середньовічної Європи і зумовила дальші шляхи історичного розвитку значної частини європейських держав. Тимчасом наші знання про ці події дуже недостатні. Нарада не могла ставити своїм завданням рішення всіх питань, зв'язаних з темою «Слов'яни на Дунаї». Метою наради було підвести підсумки того, що вже зроблено по цій темі і мобілізувати увагу вчених на дальшу розробку її.

На нараді було прочитано 23 доповіді.

Доповідь В. Й. Довженка (Київ) була присвячена питанням господарства і суспільного ладу слов'ян Подніпров'я в період заселення Подунав'я і Балкан. Можна вважати доведеною участь подніпровських слов'ян в заселенні Подунав'я. Вивчення їх господарства і суспільних відносин є важливим для розуміння передумов завоювання і успішного освоєння ними нових земель. В доповіді були представлені археологічні матеріали Подніпров'я середини і другої половини I тисячоліття н. е., які свідчать про досить високий рівень розвитку (у подніпровських слов'ян) землеробства, тваринництва, ремесла і обміну. Їх соціальні відношення в цей період характеризувалися розкладом первіснообщинного ладу, коли пануючою була територіальна община. Ці риси господарства і суспільних відносин подніпровські слов'яни перенесли і в Подунав'я.

Методам археологічного вивчення села у слов'янських народів присвятив свою доповідь В. Гензель (Варшава). Недостатня вивченість села на слов'янських землях не дає можливості правильно відтворити картину економіки і цивілізації тієї епохи, а без цього неможливо зрозуміти багато питань розглядуваної теми. Автор поставив ряд питань, на які треба шукати відповідей при вивченні села. Це — знаряддя і насіння, організація праці, демографічні дані, життєвий рівень населення, звичаї, зовнішній вигляд села і т. п. При рішенні їх, підкреслю-

вав автор, необхідно використати всі методи, що має тепер у своєму розпорядженні археологічна наука.

Більшість доповідей торкалася питань проникнення слов'ян за Дунай та освоєння ними нових територій.

П. Ваці (Будапешт) представив детальний аналіз відомостей писемних джерел про слов'ян в Подунав'ї і суміжних землях. На основі цього аналізу він прийшов до висновку, що слов'яни з'явилися по той бік Дунаю не раніше VI ст. Автор простежив найменування слов'ян по історичних джерелах. Письменники, які залишили свідчення про слов'ян, називали цей народ за найменуванням окремих племен, з якими їм доводилось мати справу або про яких вони чули. Звичайно це були найбільш активні племена, що виділялися серед споріднених з ними інших племен. Такими в різний час були венеди, анти, склавіни. Остаточно ж спільна назва закріплюється за всіма племенами лише з появою загальноплемінного слов'янського об'єднання.

Про проникнення слов'ян за Дунай на підставі археологічних матеріалів, виявлених переважно на території Австрії, говорив Г. Мітша-Мірхейм (Віден). Цей процес відображають могильники з трупоспаленням, які включають кераміку празького типу. Аналізуючи ці матеріали, автор приходить до висновку, що слов'яни з'явилися на території Австрії і Паннонії в кінці VI ст. В VII ст. вони проживають тут разом з залишками лангобардів і новим народом, що прийшов,— аварами. Після падіння аварської держави вони ввійшли до складу Франкського королівства. В IX ст. територія північно-східної Австрії, густо заселена слов'янським населенням, входить до складу Великоморавської держави. В X ст. тут з'являються угорці, що знайшло відображення в археологічних пам'ятках. В цей час, як видно з археологічного матеріалу, відбувається зближення слов'янської, угорської і німецької культур.

Відомою слов'янською пам'яткою в Паннонії є поселення біля с. Залавар. Йому була присвячена доповідь А. Шош (Будапешт). Поселення це являє собою залишки замка Мозабург, що був центром слов'янського так званого Блатенського князівства і резиденцією князя Прибіни. Замок було споруджено десь близько середини IX ст. Розкопки виявили дві базиліки, залишки укріплень та інші об'єкти. На території поселення знайдена слов'янська кераміка, яка наближається до південноморавської і відноситься до часу, що передує побудові замка. На деякій відстані від цього пункту виявлено слов'янський могильник VIII ст. Автор вважає, що територія по р. Зала, де знаходяться поселення і могильник, була заселена слов'янами ще в аварський час.

Слов'янські археологічні матеріали, що відбивають проникнення слов'ян в нижнє Подунав'я, були темою доповіді Г. Штефана (Бухарест). Зважаючи на свідчення візантійських авторів, слов'яни з'явилися тут в VI ст. До цього ж часу відносяться знахідки пальчастих фібул в Добруджі, аналогічних знайденим в слов'янських некрополях і кладах на інших територіях. Але знахідки слов'янських предметів в Добруджі, що відносяться до VI ст., незначні. Очевидно, в той час проникнення слов'ян в нижнє Подунав'я тільки почалося. Більш численними є археологічні матеріали слов'янської приналежності IX ст. і наступного часу. До них, зокрема, відносяться кілька безперечно слов'янських могильників з типовими для слов'ян обрядом та інвентарем.

Про проникнення слов'ян в Дакію говорив у своїй доповіді І. Нестор (Бухарест).

І. Корошець (Любліяно) розповідав про ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки в північно-західній Югославії і в районі східних Альп. Найдавнішими слідами слов'ян на цій території треба вважати пальчасті фібули, відомі також в Паннонії, звідки, очевидно, вони й проникли. Є знахідки, що нагадують деякі предмети з Мартинівського кла-

ду на Подніпров'ї. Слов'янам належить могильник і святилище VII—VIII ст. на Птуїські Граде, а також могильники катлахської культури, в яких зустрічаються антропоморфні і зооморфні фібули з гравіровкою або емаллю, лунниці та височноподібні кільця. Ці могильники поширені також і на території Австрії.

Дві доповіді торкалися розселення слов'ян в західному напрямку. Г. Янкун (Гетінген) говорив про західну межу слов'ян в північній Німеччині в епоху раннього середньовіччя. В писемних джерелах слов'яни вперше згадуються на цій території в кінці VIII ст. Археологічним свідченням наявності тут в цей час слов'ян є слов'янське городище біля оз. Ратцебург, де зустрічається слов'янська кераміка VIII ст. Слов'янські поселення IX ст. і наступного часу в північній Гальштайній численні. Розташовуються вони групами в місцях, зручних для землеробства. Є багато укріплених поселень, найдавніші з яких відносяться до VIII ст. На думку автора, в городищах сиділи слов'янські старшини, які панували над навколоишніми жителями. Серед городищ найбільш значим було Ольденбургське. З побудовою Старого Любека на початку XI ст. воно втрачає своє значення. Любек став резиденцією слов'янських королів.

Про слов'янські пам'ятки в Тюрингії говорив у своїй доповіді П. Грімм (Берлін). Слов'яни з'явилися тут, на думку автора, можливо, в VII ст. в період послаблення Франкської держави. В опису IX ст. цього району позначено 18 замків. Їх розкопки дали велику кількість слов'янської кераміки, що свідчить про значну кількість слов'ян серед населення замків. В Тілледі, згадуваній в джерелах у X ст. як резиденції Оттона II, слов'янська кераміка переважає. Серед жителів є напівземлянки стовпової конструкції з печами-кам'янками, близькі раннім слов'янським житлам Чехословаччини. Слов'янське населення, що жило тут, могло бути, на думку автора, вільним і залежним.

Подунав'я, як, очевидно, і жодна інша територія в Європі, було в середні віки місцем постійних стикань різних народів. Взаємовідносини і культурний взаємоплив цих народів становлять великий науковий інтерес. Особливу увагу на нараді було приділено питанням культурних взаємозв'язків слов'ян і угорців. Цим питанням було присвячено значну кількість доповідей, переважно угорських вчених.

Кочівники-угорці, прибувши в Паннонію, не зазнали долі авар або куманів. Причини цього слід шукати, на думку А. Барта (Будапешт), в угорсько-слов'янських відносинах, які розвивалися мирним шляхом. Угорці застали в Паннонії слов'янське князівство з центром в Залаварі. Вони мали щільний зв'язок з Великоморавським князівством. Високорозвинена на той час слов'янська культура стала основою ранньофеодальної культури Угорщини. Особливо велике значення в історичній долі угорців мало запозичення ними у слов'ян землеробства. В X—XI ст. відбувався процес консолідації угорців і слов'ян, і на початку XI ст. джерела не знають самостійних слов'янських володіння на території раннього Угорського королівства. Обидва народи злилися.

Питанню про вплив слов'янського землеробства на цю галузь виробництва у угорців, за даними лінгвістики, було присвячено доповідь І. Баласса (Будапешт). Автор аналізує угорську землеробську термінологію і приходить до висновку про запозичення угорцями у слов'ян багатьох прийомів обробки ґрунту. Слов'янського походження є слова, що означають в угорській мові необроблене протягом ряду років поле, яке служить пасовиськом; поле, яке не обробляється тільки пристягом одного року, тобто толоку або пар; передсадибну ділянку, корчування лісу. Завдання вчених — встановити, у яких слов'янських народів запозичили угорці ті чи інші прийоми землеробства.

Дві доповіді торкалися питання про угорсько-слов'янські співвідношення на підставі даних антропології. І. Немешкері (Будапешт) за-

гострив увагу в своїй доповіді на методичних питаннях палеоантропологічних досліджень слов'ян і угорців. В питаннях визначення етносу автор надає перевагу антропологічному матеріалу перед археологічним. На його думку, не можна твердити, що матеріальна культура відповідає певному етносу. Одна і та ж культура часто поширюється на різні народи. Керівною ознакою для визначення етносу або етнічних спільнostей, як вважає автор, можуть бути антропологічні матеріали. Автор вивчив матеріали кількох могильників на території Угорщини і прийшов до висновку, що в перший період після приходу угорців в Паннонію існувало два типи могильників, в кожному з яких були поховання особливої антропологічної структури, що відповідає різноетнічним групам населення — слов'янам і угорцям. Пізніше до антропологічної структури, яка характеризувала місцеве слов'янське населення, поступово доміщувалися угорські елементи.

До таких самих висновків щодо слов'яно-угорської інтеграції прийшов В. Кочка (Познань), який представив доповідь про археологічні і антропологічні співвідношення між угорцями і слов'янами. На початку Х ст. угорці і слов'яни ховають померлих на різних кладовищах. Потім некрополі становять спільними, хоч кожна народність зберігає свої особливості ритуалу. До XI ст. угорці і слов'яни зливаються повністю: білобродівська культура в Паннонії є продуктом творчості обох народів. Аналіз антропологічного матеріалу, зокрема з могильника Керпуста, дозволяє твердити, що в XI ст. населення тут в біологічному відношенні було продуктом угорсько-слов'янської суміші. За антропологічними ознаками воно займало середнє місце між угорцями епохи переселення народів і слов'янами, які раніше заселяли цю територію.

У двох доповідях, присвячених культурним взаємозв'язкам народів Подунав'я, були розглянуті деякі предмети убору воїнів і знатних осіб. Мова йшла про пояси з бляшками, прикрашені зображеннями грифонів та вяззю. Кореляція цих знахідок і співставлення їх з іншими предметами та антропологічними даними дозволило автору висловити думку про їх угорське походження. Однак вони належали угорцям не арпадської епохи, а більш раннім, про яких згадується в руському літопису під ім'ям білих угрів. Знаходження цих предметів в аварських і слов'янських могильниках свідчить про мирні культурні взаємозв'язки різних народів, які заселяли Подунав'я. І. Дінес (Будапешт) в своїй доповіді приділив увагу поширенню поясів з бляшками Х ст. Ареал їх охоплює багато країн Європи та Азії. Автор вважає ці пояси ознакою знатності та воїнських доблестей їх власників, а поширення поясів пов'язує з виникненням феодальних відносин.

Писемні джерела про угорсько-моравські відносини проаналізував Г. Гіорфі (Будапешт).

Великоморавському князівству та останнім археологічним відкриттям слов'янських пам'яток на його території були присвячені доповіді І. Поуліка (Брно) і А. Точека (Нітра). Автори доповіли про результати археологічних відкриттів в Мікульчицях та інших пунктах, які свідчать про високий рівень культури Великої Моравії. На їх думку, культурний процес угорців здійснювався під сильним впливом Великоморавського князівства.

Про цікаві матеріали, що відображають культурні взаємозв'язки слов'ян, авар і франків в західній частині Угорщини, доповів Г. Торок (Будапешт). Ці матеріали здобуті розкопками могильника в Сопронкохіді, датованого IX ст. В ритуалі поховань та супровідному матеріалі простежуються риси франкської, слов'янської та аварської культур. Автор на основі матеріалів могильника прийшов до висновку, що в західній частині Угорщини в IX ст. населення складалося з франків, слов'ян та авар, причому перші панували над іншими.

Велику увагу викликало повідомлення про результати розкопок резиденції болгарських царів у Тарново, яке зробив К. Миятів (Софія). Це — видатна пам'ятка середньовічної слов'янської культури на Подунав'ї. Тарново виникло в епоху другого Болгарського царства, в XIII ст. Воно знаходилося на стрімких скелях у вигибі р. Ятри. Будинки міських жителів розташовувалися біля підніжжя фортеці; царський палац, житла вельмож та кафедральний собор стояли на високому пагорбі. Розкопки розкрили тут комплекс замка. У відповідності до рельєфу місцевості будови розташовувалися на трьох терасах. Головний вхід знаходився в нижній північній стороні. Він вів у двір, оточений приміщеннями для сторожі. Тут же був басейн. У південній, підвищенні частині знаходився трохній зал і палацова церква. Зал являв собою тринефне велике приміщення з напівкруглою апсидою та колонадою. Підлога була вимощена глиняними плитками, стіни прикрашені мозаїкою та живописом. Церква, зв'язана з тронним залом, являла собою чотиристовпну, хрещату в плані будову з одним куполом, прикрашеною мармуром та мозаїкою. Третью частиною був господарський комплекс, що складався з винодавильні, пекарні, кухні та інших приміщень. Всі будови замка були оточені кам'яною стіною з чотирикутною баштою.

Питанню про те, як в археологічних матеріалах відбився культурний вплив слов'ян на давніх болгар, була присвячена доповідь С. Станчева (Софія).

Про відносини південних слов'ян в Долмації з місцевим римським населенням говорив І. Ковачевич (Белград). Автор дослідив вплив римських міст на поширення християнства серед сербів. Проникнення християнства до сербів почалося в VII ст. і продовжувалося до IX ст. Богнищами християнізації були римські міста, де залишалося від римських часів місцеве християнське населення. Процес християнізації знаходився в безпосередній залежності від візантійського панування, його посилення вело до активізації християнства, занепад — до активізації язичества. Відображенням цього процесу є доля деяких християнських храмів, які то відбудовувалися, то занепадали.

Підводячи підсумки заслуханих доповідей, треба сказати, що поставлена на нараді тема «Слов'яни на Дунаї» була висвітлена досить різnobічно. З питань цієї теми повніше від інших висвітлено два: проникнення слов'ян за Дунай та угорсько-слов'янські відносини.

Всі доповідачі, які виступали по першому питанню, одностайні в тому, що проникнення слов'ян за Дунай почалося в VI ст. і продовжувалося довгий час. В основному це був мирний процес, хоч почався він з воєнних вторгнень. Слов'яни застали тут місцеве населення, з яким вони жили поруч, поступово змішуючись з ним.

Головний висновок з доповідей про угорсько-слов'янські відносини такий, що вони мали переважно мирний характер. Під час завоювання Паннонії угорці не знищили тут місцеве слов'янське населення; це підтверджується наявністю особливих слов'янських могильників X ст. Розташування цих могильників по сусідству з угорськими могильниками свідчить про мирне співіснування обох народностей в перший період після приходу угорців. Поява змішаних угорсько-слов'янських могильників відображує зближення цих народностей. I, нарешті, в XI ст. з'являються однотипні могильники, що поєднують у собі культурні та антропологічні риси в одинаковій мірі слов'ян та угорців. Цим завершується процес інтеграції двох народів, що становить основу етногенеза сучасного угорського народу. На нараді не вдалося одержати відповідь на питання, чому історичний процес в Паннонії завершився асиміляцією слов'ян угорцями, а не навпаки, як це було в Нижньому Подунав'ї з болгарами. Можливо, тут мала значення кількісна перевага угорців над слов'янами. В доповідях наводилися свідчення арабських джерел,

згідно з якими у Паннонію прийшло близько 190 тис. угорців чоловічої статі, а місцевого слов'янського населення тут було близько 100 тис. чоловік.

В цілому треба сказати, що хоча не всі питання, що торкаються теми «Слов'яни на Дунаї», висвітлені на нараді однаковою мірою, поставлена тема була обговорена досить різnobічно. Нарада підвела підsumки наших знань по цій темі, вона сприятиме дальшій роботі по вивченню слов'ян в країнах Подунав'я та Балкан в період середньовіччя.

До програми наради входило також ознайомлення її учасників з станом археологічних досліджень в Угорщині. З цією метою для огляду археологічних пам'яток було організовано екскурсії на місця розкопок і в музеї. Учасники наради оглянули експозицію археологічних відділів Угорського національного музею, розкопки римського міста Аквінкума, яке було центром римських володінь в Паннонії, музеї та місця розкопок в Секешфехерварі, Вестпремі, Тигані, Кестхеї, Залаварі, Вишеграді та Естергомі. Повсюди спостерігалося, що робота в галузі археологічних досліджень, музейної справи та охорони пам'яток поставлена добре.

Археологія в Угорщині користується увагою з боку керівних органів і повагою серед населення. Значними науково-дослідними установами є Інститут археології Академії наук та Угорський національний музей. Вони керують всією науково-дослідною роботою в країні в галузі археології і спрямовують археологічні дослідження місцевих музеїв. Музеї в Угорщині багато. Археологія є одним з основних видів їх діяльності, археологічні матеріали широко представлені в експозиційних залах. Багато провінціальних музеїв ведуть самостійні розкопки, а спеціалісти центральних археологічних установ допомагають їм. Археологічні розкопки цих музеїв фінансуються місцевими органами влади та господарськими організаціями. Населення тих міст і сіл, на території яких ведуться розкопки, жваво цікавиться їх результатами, надає допомогу археологічним експедиціям. Так, наприклад, члени сільськогосподарського кооперативу села Залавар, біля якого ведуться розкопки відомого замка Мозабург — центра слов'янського князівства IX ст. на Балatonі, проклали спеціальний брукований шлях через болото на острів, де знаходився замок.

В Угорщині приділяється велика увага охороні пам'яток культури і в тому числі археологічних пам'яток. Розкопані залишки давніх будівель старанно консервуються і реставруються. Великі роботи по консервації римських і середньовічних будівель були проведені в багатьох містах — Будапешті, Секешфехерварі, Вестпремі, Кестхеї, Залаварі, Вишеграді, Естергомі. В Будапешті, наприклад, при розкопках Аквінкума відкрито десятки приватних і громадських римських будівель, бруковані вулиці, залишки водогону та каналізації. Все це законсервовано таким чином, що по відтвореніх кварталах можна ходити і почувати себе дійсно в давньому римському місті.

Увага і піклування, якими в Угорщині користується археологія та пам'ятки культури, відображають, звичайно, культурний рівень народу та його любов до історії своєї країни. Але популярність археології є результатом великої роботи археологів та пропаганди археологічних та історичних знань в народі. Ми бачили велику кількість популярної археологічної літератури. В кожному музеї, який ми відвідали, є добре ілюстровані і красиво видані путівники. Археологи часто виступають перед населенням з лекціями і бесідами на археологічні теми.

На нараді обговорювалися організаційні питання. Проф. В. Гензель (Варшава) вніс пропозицію про організацію Міжнародного Конгресу з слов'янської археології. Цю пропозицію було підтримано і на-краслено основні організаційні принципи Конгресу.

Конгрес має скликатися періодично через 5—10 років (це повинно бути уточнено) по черзі в країнах — членах Конгресу.

Членами Конгресу рекомендуються всі слов'янські країни, а також Австрія, Німецька Демократична Республіка, Румунія, Угорщина та Федеративна Республіка Німеччини, в яких провадяться дослідження в галузі слов'янської археології.

Між засіданнями Конгресу функціонують робочі наради з слов'янської археології як інституція Конгресу підготовчого характеру.

Почесним постійним президентом Конгресу рекомендовано акад. Б. О. Рибакова. Робочий президент має обиратися з вчених тієї країни, де намічено чергове засідання Конгресу, на період підготовки та проведення цього засідання. З вчених кожної країни мають обиралися віце-президенти, як члени постійного робочого органу.

Нарада прийняла запрошення Польської Академії наук скликати перший конгрес у Варшаві в 1965 р.

В. И. ДОВЖЕНОК

СЛАВЯНЕ НА ДУНАЕ

Резюме

В октябре 1963 г. в Будапеште проходило IV рабочее совещание Международного постоянного семинара по славянской археологии. В его работе приняли участие 26 ученых из десяти стран Европы.

Целью совещания было подвести итоги всего, что было сделано в последнее время по теме «Славяне на Дунае», и мобилизовать внимание ученых на дальнейшую разработку этой важной темы.

Всего на совещании было прочитано 23 доклада, большинство из которых касалось вопросов проникновения славян за Дунай, освоения ими новых территорий, взаимоотношений славян с другими народами на Подунавье и Балканах. Доклад автора был посвящен вопросам хозяйства и общественного строя славян Поднепровья в период заселения Подунавья и Балкан. Все выступавшие были единодушны в том, что проникновение славян за Дунай началось в VI в., продолжалось длительное время и было преимущественно мирным процессом.

В программу совещания входило также ознакомление его участников с состоянием археологических исследований в Венгрии. С этой целью для осмотра археологических памятников были организованы экскурсии на места раскопок и в музеи.

Р. О. ЮРА

1100 РОКІВ ВЕЛИКОЇ МОРАВІЇ

Восени 1963 р. мені пощастило взяти участь в міжнародній конференції, присвяченій 1100-ій річниці приходу візантійської місії у Велику Моравію і початку слов'янської письменності, яка відбулася в чехословацьких містах Брно і Нітрі 1—4 жовтня. В роботі конференції взяло участь близько 100 істориків, археологів, філологів, юристів з багатьох країн Європи і Сполучених Штатів Америки. Радянська делегація була представлена директором Інституту археології АН СРСР академіком Б. О. Рибаковим, завідувачем відділом слов'янської археології Ленінградського відділення цього ж Інституту доктором історичних наук М. К. Каргером і автором цих рядків.

Як відомо, в 1963 р. минуло 1100 років з часу приходу у Великоморавську державу (в 863 р.) візантійських місіонерів вчених братів Кирила і Мефодія, які принесли західним слов'янам християнство і письменність. Це була культурна річниця міжнародного значення, до якої була звернена увага істориків, археологів і мовознавців всього світу. Присвячені їй конференції і конгреси відбулися не тільки в Чехословаччині, а й в Болгарії, Австрії, Федеративній Республіці Німеччини. В Чехословаччині видано велику кількість монографій, збірників, науково-популярних праць і нарисів з окремих питань цієї теми. В той час як на Заході торжества, присвячені ювілейній річниці, орієнтувались переважно на місіонерський бік питання, чехословацька програма оцінювала місію Кирила і Мефодія лише як частину загального історичного розвитку Великоморавської держави.

Відомо, що Великоморавська держава виникла на початку другої чверті IX ст., об'єднавши спочатку землі, розташовані в басейні річки Морави. З самого моменту свого виникнення молода держава почала відчувати тиснення з боку німецьких феодалів, які побачили в ній серйозну перешкоду на шляхах своєї південної і східної завойовницької політики. В ході довготривалої боротьби з німецькими агресорами, діставши ряд перемог і подолавши наслідки окремих важких поразок, Велика Моравія досягла великої могутності. Історія Великої Моравії закінчилася в першому десятилітті X ст. після її розгрому кочівниками-угорцями (906 р.).

Джерела майже нічого не повідомляють про події внутрішнього життя Великої Моравії. Деякий виняток становлять відомості про діяльність місії Кирила і Мефодія та про жорстоку боротьбу між візантійською і німецькою церквами за вплив на територію Моравії. Прагнення моравських князів відстояти свою незалежність досягло апогея в другій половині IX ст.; воно виявилось в зусиллях одержати самостійність і в церковних питаннях. Тому великоморавський князь Ростислав домовився з візантійським імператором Михаїлом III про по-

силку в Моравію спеціальної місії. Керівники цієї місії Кирил і Мефодій чудово володіли слов'янською мовою (так званим солунським діалектом), що не відрізнялась скільки-небудь істотно від діалектів, на яких говорили слов'яни Великоморавської держави. Вони склали спеціальний алфавіт, який став початком слов'янської писемності і розвитку слов'янської освіченості взагалі. Старослов'янська мова стала однією з найраніших писемних європейських мов.

Великоморавська держава була виключена з сфери впливу західного церковного управління і на чолі заново створеної єпархії було поставлено Мефодія в сані архієпископа. Навіть папа римський визнав для цієї області старослов'янську мову як мову літургічну, що в практиці папства було винятковим фактом.

Замисел князя Ростислава, значення якого корениться, в першу чергу, в сфері зовнішньої політики, удався повністю. Князь забезпечив з воєнної точки зору своїх володіння від ворожого натиску з боку Східнофранкського королівства та досяг незалежності і в культурно-релігійній галузі.

До недавнього часу історики більше всього підkreślували в місії Кирила і Мефодія їх роль віровчителів, які хрестили слов'ян Великоморавської держави. Тепер є незаперечні докази того, що ще до прибуття місіонерів Велика Моравія була вже християнізована. Тому значення місії Кирила і Мефодія слід шукати в іншій області, хоча і церковний бік питання не позбавлений великого значення для Великоморавської держави: адже він був дуже тісно зв'язаний з розвитком феодалізму — прогресивної суспільної формациї того часу.

Що ж до соціально-економічного і політичного устрою Великоморавської держави, то про нього в писемних джерелах немає ніяких відомостей. Згадки про багатих і бідних, вільних і рабів, які є в «Житії Мефодія», звичайно, не можуть розглядатися як серйозні історичні відомості про соціальну структуру великоморавського суспільства. Історики могли оперувати лише загальними міркуваннями і деякими досить ненадійними побічними даними.

В дискусіях про соціально-економічний устрій Великої Моравії зіткнулися, в основному, дві точки зору. На думку однієї групи істориків, Велика Моравія була дофеодальним утворенням — внутрішньо нетривким союзом племен, який виник в процесі боротьби з німецькою агресією. Виникнення феодального устрою на території Чехословаччини, на їх думку, відбулося на рубежі IX—X ст., коли утворюється древньо-чеська держава Пржемислів, тобто приблизно в ті часи, коли виникла Древньопольська держава і Київська держава на Русі.

Прихильники іншої точки зору вважали, що феодалізм у моравських, словацьких і паннонських слов'ян з'явився ще до початку IX ст., і розглядали Велику Моравію як феодальну державу. Не заперечуючи того, що боротьба з німецькою агресією сприяла процесу політичного об'єднання західних слов'ян, вони, разом з тим, не погоджувались з тезою про внутрішню слабість Моравської держави, вказуючи на її зрілу європейську політику, на велику роль християнства в її внутрішньому житті тощо. Серед прихильників цієї точки зору слід назвати чехословакських вчених Й. Пууліка і Я. Декана, які зробили доповіді на конференції.

Перед чехословакськими істориками постала актуальна проблема — дістати нові фактичні дані про Великоморавську державу, якими могли бути лише археологічні матеріали. На території Чехословаччини в останні п'ятнадцять років були проведенні широкі археологічні дослідження пам'яток матеріальної культури великоморавського часу. Результатом цих досліджень присвячена велика література. Свої останні відкриття в цій галузі чехословакські археологи продемонстрували на ювілейній конференції.

Йозеф Поулік в своїй доповіді «Археологічні дослідження і Велика Моравія» підсумував результати багаторічних археологічних розкопок на території, яку колись займала Великоморавська держава. Ян Декан свою доповідь присвятив питанню стиків чехословацьких земель з пізньоантичними і візантійськими областями в передкириломефодієвський час. Доповідь Антона Точіка була присвячена передвеликоморавським аналогіям в Словаччині. Рудольф Турек прочитав доповідь про великоморавські пам'ятки Богемії. Решта доповідей, прочитаних на конференції, торкалась різних аспектів основної теми конференції — «Великоморавська держава». Слід відзначити такі змістовні доповіді, як доповідь Франтішека Грауса «Великоморавська імперія, її становище в Європі тієї епохи та її внутрішня структура», Антоніна Достала «Мовна проблема за часів Кирила і Мефодія» та Карела Горалека «Кирило-мефодієвська література та її соціальна роль», що викликали жваву дискусію. Від імені делегації радянських археологів на конференції виступив тепло зустрінутий присутніми академік Б. О. Рибаков, який у своєму вітальному виступі підкреслив велику увагу, яку приділяє марксистська історіографія питанням соціально-економічного устрою та історичній долі Великої Моравії. Б. О. Рибаков відзначив той цінний вклад, який внесли в історичну науку чехословацькі археологи своїми дослідженнями матеріальної культури великоморавського часу.

Учасники конференції оглянули в місті Брно чудову ювілейну виставку «Велика Моравія», яку з великою любов'ю і смаком підготували чехословацькі археологи, а також мали можливість ознайомитись з рядом археологічних пам'яток часів Великоморавської держави, з тим, як вони досліджуються і охороняються.

Заслугою чехословацьких археологів є відкриття залишків великоморавських міст, про які в писемних джерелах не збереглося ніяких відомостей, за винятком згадки про князівську резиденцію Велеград. З'ясувалося, що в IX ст. на річці Мораві та її притоках існувало кілька великих міст, дослідження яких дало дуже багатий матеріал для характеристики не тільки економіки і побуту, а й соціально-політичного устрою Великоморавської держави.

Три з цих міст були показані учасникам конференції: в Старому Мєсті, Мікульчиці і Поганську.

На місці сучасного Старого Мєста, біля міста Угорське Градіште, ще в кінці 40-х років чехословацьким археологом В. Грубим були розпочаті розкопки залишків великого міста. Там були відкриті руїни фундаментів двох кам'яних церков IX ст., біля яких розташувались цвинтарі. Серед поховань виразно виділялася група знатних осіб, в могилах яких були знайдені мечі, шпори, прикраси з золота і срібла тощо. Більшість таких поховань розташована всередині церков або біля їх стін, що ще більше підкреслює особливве соціальне становище цієї групи осіб. Такі поховання археологи називають «дружинними», тобто похованнями членів князівської дружини. Подібні поховання добре відомі і в Радянському Союзі по Київському, Чернігівському, Шестовицькому та іншим могильникам Х ст. Пізніше В. Грубий розкопав ділянку міської території з залишками жител і ремісничих майстерень, розташованих вздовж вулиць. Особливий інтерес становлять знайдені тут плавильні печі, в яких переплавлявся вже готовий метал — мідь, олово, свинець. З цього сплаву були виготовлені різноманітні прикраси, знайдені в могилах. Знахідка печей — безсумнівний доказ місцевого виробництва високохудожніх металевих прикрас, що виключає їх візантійське або східне походження.

Величезна площа міста (блізько 250 га), залишки кам'яних церков, поховання знаті — все це дозволило В. Грубому висловити припущення, що саме тут знаходився Велеград — головне місто Великомо-

равської держави. До речі, за кілька кілометрів від Старого Мєста розташоване невелике селище, яке має назву Велеград.

В 1954 р. розпочалися розкопки на другому великоморавському городищі, яке знаходиться біля села Мікульчице, недалеко від міста Годоніна. Мікульчицьке городище складається з двох нерівних частин: дитинця і посада. Площа дитинця становить 6 га, а посада — близько 100 га. Дитинець укріплений валом з дерев'яними і частково кам'яними стінами. Це було на ті часи досить велике місто. В IX ст. в Середній Європі таких значних міст було дуже мало.

Розкопками, які проводив на городищі Й. Поулік, були відкриті залишки десяти церков і князівського палацу. Другого такого комплексу ранньороманської архітектури в Середній Європі ми поки що не знаємо. В похованнях, розташованих біля церков і в самих церквах, зустрінуті зброя і різноманітні прикраси з золота і срібла. Не викликає сумніву, що вони належали якимсь дуже видатним представникам знаті. На посаді розкопано велику ділянку міської забудови, що включає залишки кількох десятків дерев'яних будинків зрубної конструкції, які утворюють вулицю. Ці будинки належали в основному ремісникам. Тут знайдені сліди різних ремесел: ковальського, ювелірного, гончарського тощо.

Дослідження Мікульчицького городища, продовжуватимуться ще протягом багатьох років. Але вже тепер, на основі здобутих археологічних матеріалів, можна сказати, що це городище є залишками великого феодального міста. Й. Поулік не без підстав вважає, що це місто було великоморавською столицею, резиденцією князя і, можливо, саме воно носило ім'я Велеград.

Слід зауважити, що Мікульчицьке городище є першокласною археологічною пам'яткою ще і тому, що крім основного (великоморавського) шару там є і більш ранній культурний шар, що датується VII—VIII ст.

Біля міста Бржецлава знаходиться ще одне великоморавське городище, яке зветься «Погансько», тобто «Язичеське». Воно почало досліджуватись у 1959 р. Площа городища, оточеного ровом і валом, дорівнює 25 га. На думку археолога Ф. Калоусека, це величезне городище було лише дитинцем, навколо якого розташувалось кілька великих посадів, які разом з ним становили міську територію розміром близько 100 га. Можливо, що за посади Ф. Калоусек помилково вважає сільські поселення, які примикали до городища. Але і в цьому випадку Поганське городище слід розглядати як залишки досить значного для свого часу міста.

На Поганському городищі знайдено залишки великої феодальної садиби, можливо князівської, з кам'яною церквою IX ст. і дерев'яними будівлями, в яких простежені сліди ремісничого виробництва. Поганське городище в результаті систематичних розкопок може дати нові цінні дані для висвітлення економічної і політичної обстановки в період Великоморавської держави.

Архітектурні пам'ятки на описаних вище городищах після їх дослідження були законсервовані і стали доступні для огляду, а над сучасними цінними з наукової точки зору спорудами були побудовані спеціальні павільйони, які запобігають їх руйнуванню. В цих павільйонах влаштовані виставки археологічного матеріалу, який було знайдено під час розкопок городищ, а також експонуються креслення і фотографії археологічних об'єктів. В Старому Мєсті і Поганську на території городищ функціонують археологічні музеї, які дають уяву про історичний розвиток цих великоморавських міст.

Під час перебування в Нітрі учасникам конференції трапилася на-года відвідати розкопки залишків двох кам'яних церков великоморавського часу, які були нещодавно знайдені словацькими археологами в

найдавнішій частині міста, на високій горі, що домінує над містом. Нітра — володіння князя Прибіни (супротивник князя Мойомира) — в 833 р. ввійшла до складу Великої Моравії. Вона була не тільки князівським замком, а й значним міським центром, про що свідчать залишки споруд і поховання IX ст., які були знайдені в різних місцях сучасної Нітри. На жаль, широкі систематичні розкопки тут практично неможливі.

Мені довелося виступити по чехословацькому радіо. В своєму виступі я поділився з радіослухачами враженнями від конференції і розповів їм про досягнення радянських археологів. Говорив я українською мовою, бо ця передача призначалася для численного українського населення, яке живе на території Чехословаччини.

Хочеться відзначити чудову організацію роботи конференції і всіляке сприяння з боку чехословацьких археологів в справі ознайомлення її учасників з пам'ятками старовини і роботою музеїв. Мені особисто було дуже цікаво обізнатися з структурою і науковою тематикою провідного археологічного закладу Чехословаччини — Інституту археології Чехословацької академії наук в Празі. Особливо мене цікавили останні досягнення чехословацьких археологів в галузі вивчення слов'янських пам'яток. З свого боку я інформував чехословацьких колег про роботу українських археологів з слов'янської проблематики. Користь від таких живих, безпосередніх наукових контактів між вченими різних країн загальновідома.

Р. А. ЮРА

1100 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ МОРАВИИ

Резюме

В 1963 г. исполнилось 1100 лет со времени прихода в Великоморавскую державу византийских миссионеров Кирилла и Мефодия, принесших западным славянам христианство и письменность. Это была культурная годовщина международного значения, к которой было обращено внимание археологов, историков и языковедов всего мира.

С 1-го по 4-е октября 1963 г. в чехословацких городах Брно и Нитре проходила Международная конференция, посвященная этой юбилейной годовщине. В работе конференции приняли участие около ста ученых со многих стран Европы и США. Советская делегация была представлена академиком Б. А. Рыбаковым, профессором М. К. Карагером и автором — научным сотрудником Института археологии АН УССР.

Доклады, зачитанные на конференции, касались различных сторон основной темы — «Великоморавская держава». Всего было сделано около 40 докладов.

На территории Чехословакии в течение последних 15 лет были проведены большие исследования остатков культуры великоморавского времени. Заслугой чехословацких археологов является открытие руин великоморавских городов, о которых в исторических источниках не имеется никаких сведений. Широкие исследования остатков этих городов дали богатейший материал для характеристики не только экономики и быта, но и социально-политического строя Великоморавской державы. Три из этих городов были показаны участникам конференции — в Старом Месте, Микульчице и Поганско.

Архитектурные памятники на указанных городищах после их исследования были законсервированы, а над самыми выдающимися из них были воздвигнуты павильоны — музеи.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИЧПЕ — Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы
АДЖ — М. Р о с т о в ц е в, Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1914
АЛЮР — Археологическая летопись южной России
АП — Археологичні пам'ятки УРСР, Київ
ВДИ — Вестник древней истории
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет АН УРСР
ГАЙМК — Государственная академия истории материальной культуры
ДБК — Древности Боспора Киммерийского
ДГС — Древности Геродотовой Скифии
ДІМ — Державний історичний музей (Москва)
ДП — Древности Приднепровья
ЖРБ — Журнал раскопок Н. С. Бранденбурга
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИРАИМК — Известия Российской академии истории материальной культуры
ІА — Інститут археології АН УРСР
ИАК — Известия Археологической комиссии
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
ЛВ ІА АН СРСР — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
МАР — Материалы по археологии России
МРЗ — Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, 1908 г.
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИЛ — Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
Смела — А. А. Б об ри н с к и й, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смели
ТКДА — Труды Комиссии по разбору древних актов
Труды... АС — Труды... Археологического съезда

З МІСТ

С Т А Т Т І

В. П. Патров, Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е.	3
П. П. Толочко, До топографії древнього Кнєва	14
М. О. Новицька, Гаптування в Київській Русі	24
С. Д. Крижильський, Про методику опису кладок міст Північного Причорномор'я VII ст. до н. е. — IV ст. н. е.	39
В. А. Іллінська, Басівське городище	48
Є. В. Черненко, Панцири скіфського часу	77

П У Б Л I К A Ц I I

Д. І. Бліфельд, Древньоруський могильник в Чернігові	105
Є. Ф. Покровська, Кургани біля с. Сеньківки	139
Е. В. Яковенко, Некрополь скіфського часу біля м. Бориспіль	150
Т. Г. Мовша, Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці .	161
В. М. Гладилін, Нові знахідки на Деркулі	171

З А M I T K I

Є. О. Петровська, Д. Я. Телегін, Ранньослов'янський могильник на р. Тясмині	178
В. М. Цигилик, Розкопки на поселенні липицької культури біля с. Верхня Липиця, Івано-Франківської області, у 1962 р.	180
Є. В. Махно, Поховання на Замковій горі в Лубнах	185
В. І. Митрофанова, Пам'ятки зарубинецького часу на Дінці	190
О. М. Мельниковська (Москва), Поселення і могильник зарубинецької культури в південній Білорусії	196
Р. І. Ветштейн, Ольвійська керамічна ліч	206

Х Р O N I K A

В. Й. Довженок, Слов'яни на Дунаї	209
Р. О. Юра, 1100 років Великої Моравії	216
Список скорочень	221

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

В. П. Петров, О смене археологических культур на территории УССР в V в. н. э.	12
П. П. Толочко, К топографии древнего Киева	22
М. А. Новицкая, Золотая вышивка в Киевской Руси.	38
С. Д. Крыжицкий, О методике описания кладок городов Северного Причерноморья VII в. до н. э. — IV в. н. э.	47
В. А. Ильинская, Басовское городище	75
Е. В. Черненко, Панцири скифского времени	104

ПУБЛИКАЦИИ

Д. И. Блифельд, Древнерусский могильник в Чернигове	137
Е. Ф. Покровская, Курганы у с. Сеньковки	149
Э. В. Яковенко, Некрополь скифского времени возле г. Борисполь	160
Т. Г. Мовша, Клад украшений из позднетрипольского поселения в с. Цвиковцы	170
В. Н. Гладилин, Новые находки на р. Деркуле	177

ЗАМЕТКИ

Е. А. Петровская, Д. Я. Телегин, Раннеславянский могильник на р. Тясмине	179
В. Н. Цыглык, Раскопки на поселении липицкой культуры возле с. Верхняя Липица, Ивано-Франковской области, в 1962 г.	184
Е. В. Махно, Погребение на Замковой горе в Лубнах	189
В. И. Митрофанова, Памятники зарубинецкого времени на Донце	195
О. Н. Мельниковская (Москва), Поселение и могильник зарубинецкой культуры в южной Белоруссии.	205
Р. И. Ветштейн, Ольвийская керамическая печь	208

ХРОНИКА

В. И. Довженок, Славяне на Дунае	215
Р. А. Юра, 1100 лет Великой Моравии	220
Список сокращений	221

АРХЕОЛОГИЯ
Том XVIII
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР

Редактор В. Н. Денісова
Технічний редактор Є. Н. Розенцвейг
Коректор О. О. Ісарова

БФ 05369. Зам. № 75. Вид. № 66. Тираж 500. Формат
паперу 70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 14,0. Умови друк.
аркушів 19,6. Обліково-видавн. аркушів 19,4. Підписано
до друку 25.VIII 1965 р. Ціна 1 крб. 56 к.
Т. п. 1965 р. поз. 48.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Державного Комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі — Київ, Репіна, 4.

